

ХУРШИД ДАВРОН

ШАҲИДЛАР ШОҲИ

(Нажмиддин Кубро тушлари)

Тарихий - маърифий қисса

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
"Фан" нашриёти
2008 йил

Тарих шунчаки рақамлардангина иборат эмас. У инсон ҳаёти, кечинма ва туйғулари, тушунчаларини ўзида мужассам этган улкан обидадир. Унга юзма-юз келганда тарихнинг нақадар теран, инсон ҳаётининг жумбоқларга тўла эканлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қиласиз.

Ўзбекистон халқ шоири Хуршид Даврон тарихий мавзудаги кўплаб асарлари билан ўзбек адабиётига ўтмишда яшаган ажойиб ватандошларимизнинг ёрқин образларини олиб кирган, бадиий ижодга юксак мезонлар асосида ёндаша олган толмас ижодкордир.

"Шаҳидлар шоҳи" деб номланган мазкур тарихий-маърифий қисса Шарқнинг буюк алломаси, Кубравия тариқати асосчиси, улуг ватандошимиз Шайх Нажмиддин Кубронинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган.

Масъул муҳаррир:

Иброҳим Ҳаққул

Тақризчилар:

Эргаш Очиллов,

Нодир Рамазонов

Нашрга тайёрловчи:

Жаббор Эшонқул

ISBN 978-9943-09-545-8

© Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси,
"Фан" нашриёти, 2008 й.

МУКАДДИМА

Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм. Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқ, у доимо тирикдир ва коинотни бошқариб турувчидир. Уни мудроқ ҳам, уйқу ҳам олмайди. Уни кўз кўрмайди, у эса кўзларни кўради. Унинг ўхшаши йўқдир. У энг аввалгидир ва энг охиригидир. Энг зоҳирдир ва энг ботиндир. Осмонлару ердаги барча нарсалар Оллоҳникидир.

Оллоҳ Таоло энг аввал яратгани Расулуллоҳнинг нури эди. Шундан кейин ул нурни тўртга бўлиб, бир бўлагидан Арши Аълони, бир бўлагидан Қаламни, учинчи бўлагидан Жаннатни ва сўнгги бўлақдан мўминларни яратди.

Кейин ул тўрт бўлакни яна тўртга бўлиб, биринчи бўлақдан азизу мукаррам Расулуллоҳни яратди, иккинчи бўлақдан Ақлни, учинчи бўлақдан Уятни ва, ниҳоят, охириги бўлақдан Ишқни яратди.

Сўнг Оллоҳ Таоло Қаламга хитоб қилди: "Арши Аъло узра ёзилгилким: "Ла илоҳа иллаллоҳ Муҳаммадур-расулуллоҳ" деб". Қалам тўрт юз йил ёзди-ю, калиманинг ярмига: "Ла илоҳа иллаллоҳ"га етди. Қалам айтди: "Эй қиёси йўқ, тенги йўқ зот, ёздимки: "Ла илоҳа иллаллоҳ" деб, аммо бу улуғ ном сеникими, бошқаникими, билмайман". Оллоҳ хитоб қилдики: "Бу менинг номи ҳабибимдир ва қимматимдир. Эй Қалам, давомини ёз: "Муҳаммадур расуллулоҳ" деб". Оллоҳ хитобининг ҳайбатидан Қаламнинг боши синди, сўнг ёзди: "Муҳаммадур-расулуллоҳ" деб. Шундан қалам бошини синдириб ёзиш Қиёматгача суннат бўлди...

Шундан сўнг Оллоҳ Таоло Арши Аълода Гавҳарни яратди ва ўша Гавҳардан Лавҳул Маҳфузни бунёд қилди. Қаламга хитоб қилдиким: "Уктуб илмий фий халқий ва мо хува коинун ило явм-ил-қиёмати", яъни Қиёматгача менинг халқимга қонун бўладиган илмимни ёз!" Қаламнинг Лавҳул Маҳфузга битган илк сўзлари ушбу бўлди: "Бисмиллоҳир раҳмонир роҳим. Аналлоҳу ло илоҳа илло ано, ман исталама ва би қазойи ва ясбиру ғало балойи ва яшқару ғало нуъамойи, катабутху ва баъастуху маъа-с-садиқина. Ва ман лам ярзий

би қазойи ва лам ясбир ғало балойи ва лам яшкур ғало нуъамойи, фалятлуба раббан сивойи ва яхружа мин тахта самойи".

Сўнг Қалам Қиёматгача Оллоҳнинг бандаларига қонун бўладиган Оллоҳ илмини ёзиб чиқди. Шунда Лавҳул Махфуз қимирлаб, айтди: "Алҳамду лиллоҳи мам-мисли", яъни Худо илми менга иншо бўлдики, менинг мислим борми энди. Нидо келдиким: "Оллоҳ ўзи хоҳлаган нарсани ўчирур ва устувор қилур".

Сўнг Оллоҳ Таоло Гавҳарга хитоб қилди: "Кенгай!" Гавҳар чексиз даражада кенгайди ва Оллоҳнинг Курсисига айланди. Шундан кейин Оллоҳ Курси қаршисига бир дона гавҳарни қўйди ва унга ҳайбат назарини тикди. Гавҳар титрашга тушиб, эриб суйилди. Ундан тўрт елни бунёд этди.

Сўнг тўрт елга хитоб қилдики: "Тўрт ёндан сувга шўнғинг, сувни тўлқинлатинг ва кафтимни сувга тўлдиринг".

Сўнг Оташни яратиб, буюрдиким: "Сув узра ловиллаб ён!" Оташдан сув қайнаб, кўпикланди, ул кўпикдан тутун ўрлади. Кўпикдан Ерни яратди, унда Каъба ўрнини белгилади. Сўнг айтдиким: "Ерни икки кунда яратдим". Аммо у дунёнинг бир кўни бу дунёнинг минг йилига тенг эди.

Оллоҳ Таоло шундан кейин тутундан иборат хилқатга юзланди-да, уларни етти қат осмон қилиб тиклади. Ҳар бир қатнинг ораси беш юз йиллик масофа бўлди. Сўнг куёшни яратди, у ўз жойида ҳаракатланиб турди. Ойни яратди, унга хос манзилларни белгилаб қўйди. Кечаю кундузни яратди. Оллоҳ Таоло айтдиким: "Кечаю кундуз, куёшу ой Оллоҳнинг белгиларидир. Куёшга ҳам, ойга ҳам сажда қилмангиз. Агар ибодат қилмоқчи бўлсангиз, уларни яратган Оллоҳга сажда қилингиз". Ундан кейин қушлару қурт-қумурсқаларни, фаришталарни, денгизларни яратди, дарахту чечакларни яратди-ундирди, уларни ризқ беришга масъул этди.

Борлиқдаги бутун мавжудотни яратгач, айтдиким: "Уларни олти кунда яратдим".

Шундан кейин Оллоҳ Таоло Азозилни яратди. Азозил яратганига қараб олти юз йил сажда қилди. Кейин у Ерга тушиб еттиқат заминнинг ҳар бирида минг йилдан Оллоҳга саждада ўтирди. Кейин биринчи қат осмонга кўтарилди, минг йил

Худога сажда қилди. Унга Хошиъаш деб ном бердилар. Сўнг иккинчи қат осмонга чиқиб минг йил ибодатдан бўшамасди, аҳли осмон уни Обид деб атадилар. Учинчи қат осмонда ҳам минг йил. Оллоҳга сажда қилди, Солиҳ деган ном олди. Тўртинчи қат осмонда Оллоҳга ҳамду сано айтиб, минг йил ибодат қилди ва Валияш деб аталди. Ундан бешинчи осмонга кўтарилди ва минг йил саждада турди, Азозил номини олди. Ундан олтинчи осмонга учди ва минг йил ибодат қилди, ундан еттинчи осмонга чиқди ва яна минг йил саждадан бош кўтармади. Ниҳоят, Ер билан Осмонда Азозил ўтириб сажда қилмаган бир кафт жой қолмади.

Шундан кейин Аршга чиқди ва олти минг йил давомида бир мақомда сажда бажо келтирди, Сўнг бошини саждадан кўтариб, ҳожат тилади ва айтди: "Худовандо! Мени Лавҳул Маҳфузингдан хабардор қил, токим суннатингни билай ва ибодатимни зиёда қилай!" Оллоҳдан фармон келдики: "Хабардор бўл!" Азозил Лавҳул Маҳфузга яқинлашгач, бир ёзувга кўзи тушди. Унда ёзилмиш эдики, Худои Таолонинг бир бандаси борким, ул Тангрига олти юз минг йил сажда қилгай, оқибат бир марта сажда қилмагани сабабли Оллоҳ уни кофирга айлантирар ва олти юз минг йиллик ибодатини нобуд қилиб, номини Иблис деб кўяр. Бу ёзувни ўқиган Азозил Лавҳул Маҳфуз олдида тўхтаб, олти юз йил йиғлади. Ўша палла Оллоҳдан хитоб келди: "Ё Азозил, айтгил, фармонимга бўйсунмаган ва тоатимни қилмаган банданинг жазоси нимадир?" Азозил айтди: "Худовандо! Сенинг фармонингдан бўйин товлаган кишининг жазоси лаънатдур!" Ниҳо келдики: "Ушбуни хат қилиб ёз ва сақла!" Оллоҳнинг фармони билан Азозилни жаннатга элтдилар ва у минг йил жаннат хазинадори бўлди. Сўнг Оллоҳ жаннатда нурдан бир минбар пайдо қилдиким, Азозил унда туриб ўн икки минг йил ваъз айтди.

Сўнг Оллоҳ Таоло Одамни яратурман деб хитоб қилди. Шунда у яратган барча нарсалар бош кўтариб, "Одамни биздан яратгил", деб тамаъ қилдилар. Тоғ айтди: "Мен қутлугман", Денгиз айтди: "Мен ҳайбатлиман", Олтин эса "Мен азизман" деди, Кўк эса "Мен адизман", деди. Барча нарсалар бош кўтариб ўзларини мақтай кетдилар. Ёлғиз Ер тавозеъ қилиб айтдиким: "Мен улардан заифман, оёқ остидаман,

менда қувончу нарса йўқ". Шунда Оллоҳ хитоб қилдиким: "Мен Одамни тупроқдан яратурман".

Оллоҳ Жаброилга амр этди: "Борғил, Ер юзидан бир ҳовуч тупроқ келтиргил". Жаброил келиб Каъба ўрни деб белгиланган жойдан тупроқ олмоқчи бўлди, Ер: "Мандин тупроқ олмагил, қўрқаманким, Жаноби Кибриё мендан халифа бунёд қилгай, ундан-да осий фарзандлар пайдо бўлиб, Дўзахга муставжоб бўлғайлар ва мен Худои Таоло азобига тоқат қилмасман. Эй Жаброил, мендан тупроқ олмагил", – деб ялинди. Жаброил тупроқ олмай қайтди. Оллоҳ Исрофилни жўнатди, яна ўша ҳолат такрорланди. Кейин Мекоил ҳам тупроқ ололмай қайтди. Оллоҳ Азроилни жўнатди. Ер унга ҳам "Мендан тупроқ олмагил" дея ўтинди, аммо Азроил айтдиким: "Сенинг ўтинчингдан менга Мавло Таоло буйруғи азизроқ турур". Азроил бутун Ер юзидан бир ҳовуч тупроқ олди. Ҳазрат Оллоҳ Таолодан хитоб келди: "Эй Азроил, сен ғоят қаттиқ кўнгуллик экансан. Қасамки, барча танлиғларнинг жонини сенга олдурамайман".

Азроил бир ҳовуч тупроқ келтирди. Қирқ йил ул тупроқ устига ёмғир ёғди, ўттиз тўққиз йил қайғу ёмғири, бир йил севинч ёмғири ёғди. Шу сабабдан Одамга севинчдан қайғу кўпроқ бўлди. Қирқ йилдан кейин Оллоҳ қудрати билан ул лойдан Одам сувратини бунёд қилди.

Бир кун Азозил етмиш минг фаришта бирла лойдан ясалган Одам қошига келди, қўли билан Одамнинг қорнини қоқди, ичини кавак кўрди. Фаришталарга айтдиким: "Буни йўлдан чиқармоқ ўнғай бўлғай". – Яна қирқ йилдан кейин Оллоҳ Одамнинг жонига буюрдиким: "Одамнинг танига киргил!" Жон Одамнинг боши узра туриб қолди, киргали унамади. "Ман нурдан яралганман, улвийман – улуғман, сифлийга – паст нарсага нега кирайин", деди. Жаброил айтдиким: "Эй азиз жон, изи азда ва жалла оти бирла киргил". Жон Оллоҳ отин эшитган замон Одам бошига кирди ва икки юз йил уни кезди. Андин кейин кўзга ўтди, кўз тирилиб, қора тупроқдан яралган ўз юзини кўрди. Бурнига келган эди бир аксирди. Ундан оғзига ўтгач, тил тирилди ва айтди: "Алҳамду лиллаҳи роббил аламин". Буни эшитган Оллоҳ Таоло ёрлақди: "Йарҳамука раббука ва лизалика халактука – Оллоҳ,

сенга раҳмат қилсун, мен сени шунинг учун яратдим".

Шундин кейин жон кўкракка келди. Ошиқиб турмоқчи бўлди, туролмади. Ундан кейин қорнига ўтдики, қорни таом тилади. Жон бутун вужудга ёйилди, сўнгаклар, эт, тери, томирлар, хужайралар тирилдилар. Одам тебрана бошлади. Кунба-кун қуввати ва кўрки орта бошлади.

Одам Ато етти кун унда ўтирди. Еттинчи кундан кейин Оллоҳ уни қизил олтиндан яратилмиш, гавҳар бирла безатилмиш бир тахтга ўтқазди. Унга ажойиб хилъатлар кийгизди, бошига олтин тож қўндирди. Етти юз минг фаришта Оллоҳ Таоло фармойишига бўйсуниб, Одамнинг теграсида тизилиб турдилар. Оллоҳ Одамни безашдан чарчамади, унинг тишларидан нур балқиди, кўз нури беқиёс бўлди.

Одам қаршисида ловиллаб турган бир нурни кўрди — у нур Муҳаммад ал-Мустафонинг нурлари эди. Одам: "Бу нурни бир кўрсам" дея орзу қилди. Ўша лаҳза Жаноби Ҳақнинг амри билан ул нур Одамнинг ўнг яноғига сингиди. Кейин бутун вужудини қамради. Нур қўлларидан ўтиб шаҳодат бармоғининг учида тўпланди. Одам бармоғини юқори кўтариб, унинг кўркини кўриб ҳайратдан: "Ла илоҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ" деб юборди. Шундан бармоғини кўтариб шаҳодат калимасини айтмоқ Одам қавмига суннат бўлиб қолди.

Сўнг Оллоҳ фаришталарга: "Мен Ерда Одамни халифа қиламан", — деди. Буни эшитган фаришталар айтдилар: "У ерда бузғунчилик қиладиган, қонлар тўкадиган кимсани халифа қиласанми? Ҳолбуки биз ҳамду сано айтиш билан Сени улуғлаймиз ва Сенинг номингни мудом пок тутамиз!" Оллоҳ бу гапларни эшитиб деди: "Мен сизлар билмаган нарсани биламан" ва у зот Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Сўнг бу нарсаларни фаришталарга кўрсатиб сўради: "Агар халифаликка биз ҳақдоримиз, деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини менга билдиринг". Фаришталар айтдиларким: "Эй пок Парвардигор, биз фақат сен билдирган нарсаларнигина биламиз. Албатта, сен ўзинг илму ҳикмат соҳибсан". Оллоҳ: "Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир", — деди. Одам фаришталарга барча нарсаларнинг исмларини билдирганидан кейин Оллоҳ айтди: "Сизларга Мен Еру Осмонларнинг сирларини ва сиз-

лар ошкор қилган ва яширган нарсаларни биламан, демаганмидим? Энди сизга маълум бўлдиким, Одам олим эрур, сиз обидсиз. Оллоҳингиз минг обиддан бир олимни фозилроқ билур. Қайда обид эрса олимга хизмат қилмоғи керак. Ул маҳдум бўлсин, сизлар ходим бўлинг. Ул масжид бўлсун, сизлар сожид бўлинг. Буюраман, Одамга сажда қилинг". Шундай дейиши билан фаришталар саждага эгилдилар.

Фақат Азозил кибр ва ор қилиб Одамга сажда қилмади...

БИРИНЧИ ҚИСМ

Ўзингга назар қил

(Ҳадисдан).

I

Ҳижрий олти юз ўн еттинчи йил муҳаррам ойининг сўнги куни Гурганждан чиққан карвон ҳафта йўл босар-босмас таланди. Талангандаям, уни қўриқлаши керак бўлган навкарлар томонидан таланди. Карвонбоши Абулфатҳ Самарқандийнинг инсофга чақириб, дод-вой қилиши, қўриқчидан қароқчига айланган навкарларни Хоразмшоҳ номи билан қўрқитиши, худони ўртага қўйиб панд-насиҳат қилиши бе-кор кетди. Карвон эгасининг ҳамма уринишидан фойда чиқмади. Талончи навкарлар аҳли карвон жонига қасд қилмадилар, фақат моллар ортилган туяларни қўлга киритиб, тезда қумтепалар ичида ғойиб бўлдилар.

Бундай кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа Хоразмшоҳ мулкида бу яқин орада бўлмаган эди. Хоразмшоҳ давлатида карвон йўллари хатарсиз, тартиб-интизом кучли, савдогарлар молига кўз олайтирган, жонига қасд қилган қароқчилар ҳақида неча замонлардан буён ҳеч ким эшитмаган эди. Дорулсалтанатдан бор-йўғи бир ҳафталик масофада — бепоён сахро бошланишида карвонидан айрилган Абулфатҳ Самарқандий, мулозимлар ва карвонга қўшилиб Нишопурга етмоқчи бўлган йўловчилар бу фалокатдан қарахт эдилар. Анчадан кейин ўзига келган карвон эгаси фалокат сабабини англади ва шериклари кутмаган таклифни: иложи бўлса чўнтакларидан талондан омон қолган бойликлардан фойдаланиб, кўчманчи ёвмутлардан от-улов сотиб олиб, йўлни давом эттириш лозимлигини айтди. Ҳамма энди орқага — Гурганжга қайтсак керак, деб ўйлаб турган пайтда айтилган бу таклиф ғалати туюлди. Аммо Абулфатҳ муддао сабабини ошкор қилгач, кўпчилик унинг бу сўзини маъқул деб топди.

Карвоннинг ўз қўриқчилари томонидан жазодан қўрқмай таланганига, карвон эгасининг Хоразмшоҳ пойтахтига қайтиб қароқчиларни тутиб жазолашни талаб қилиш ўрнига йўлини давом эттирганига сабаб — Хоразмшоҳ салтанати ҳудудига жуда бешафқат ва кучли душманлар галаси бостириб кириб,

бирин-кетин унинг шаҳарларини забт этаётгани эди...

Абулфатҳ карвони билан Гурганждан чиқишидан бир неча кун аввал она юрти — Самарқанд мана шу ёвуз гала томонидан ғорат этилганини билган эди. Бу шум хабарни эшитгач, кўз ўнгида ўғилчаси Рустам, қизчаси Субуҳа, хотини Ойчу-чукбеканинг маъюс нигоҳлари кўринди. Кўзёши тирқираб оқди. Аммо "Қўлимдан нима ҳам келарди!" — деб ўйлади. Сўнг тезроқ Мовароуннаҳрни тарк этиш тадоригини излади. Унинг она шаҳрини вайрон қилиб, юртдошларини қатлиом қилган душманлар ҳукмдорининг номи Чингизхон эди.

Абулфатҳ ва унинг йўлдошлари ёвмутлардан от-улов солиб олиб, Нишопурга қараб йўлга чиққан куннинг эртаси уларни шитоб билан елиб бораётган бир гуруҳ отлиқлар қувиб ўтди. Чавандозларнинг бирининг қўлида хоразмшоҳийларнинг қора байроғи ҳилпираб борарди. Даставвал уларни қароқчилар тўдаси деб ўйлаб ваҳимага тушган йўлчилар гуруҳнинг ўзларига яқинлашмай ўтиб кетганларини кўриб хотиржам бўлдилар. Абулфатҳ қора айғир миниб олган, белига эни кафтдек келадиган қимматбаҳо камар таққан, қора соқолли чавандозни Муҳаммад Хоразмшоҳга ўхшатгандек бўлди. У Самарқандда Хоразмшоҳни бир-икки марта яқиндан кўришга муяссар бўлганди. Аммо кудратли султоннинг етагида бораётган навкарлар хатти-ҳаракатида тантанадан кўра, бесаранжомликни пайқаб, "Адашган бўлсам керак", — деб ўйлади. Дам ўтмай, отлиқлар қўлида фақат султоннинг хос навкарлари олиб юришига ҳақли шоҳона қора байроқни эслаб, адашмаганига ишонди. Ўз-ўзидан кўнгли хавотир бўлиб, шерикларини тезроқ юришга даъват қилди. У ортда қолиб бораётган Мовароуннаҳрда даҳшатли воқеалар бошланганини сезди.

Абулфатҳ Самарқандий адашмаган эди. Уни қувиб ўтган отлиқлар гуруҳи ичида ҳақиқатан ҳам Муҳаммад Хоразмшоҳ бор эди. У ёв билан жанг қилишдан кўрқиб, ўз салтанатини онаси — Турконхотун билан қора тақдир ихтиёрига ташлаб қочиб борарди. Ортидан Жўба билан Субутой баҳодир бошлиқ мўғул аскарлари қувиб келаётганини эшитган Хоразмшоҳ ҳам кўркувдан, ҳам шошилишдан етмиш тойга жойланган олтин-кумушнинг Амударёнинг тўполон сувига ғарқ бўлга-

нига ачинмай, шу қочишда бир неча муддат дарбадар ҳаёт кечириб, ҳижрий олти юз ўн еттинчи йилнинг шаввол ойида — 1220 йилнинг декабрь ойида Гиркан (Каспий) денгиздаги оролларнинг бирида оламдан ўтди. Айтишларича, Фарбу Шарқда энг бой бўлган бу ҳукмдор энг сўнги куни етганда шундай ғариб эдики, кафанлик топилмагани сабабли, жасади ўзи кийиб юрган либосда дафн этилди. Унинг ботир фарзанди Жалолиддинга эса ота мулкидан ёлғиз бир қилич қолди.

* * *

Салтанат пойтахти — Гурганж шаҳри Хоразмшоҳ уни қўшини билан ҳимоя қилмай, ўз ҳолига ташлаб қочганидан огоҳ эди. Доруссалтанат фуқароси Мовароуннаҳрнинг буюк шаҳарлари — Бухоро, Самарқанд мўғуллар томонидан забт этилиб, бухороликлардан ўттиз минг, самарқандликлардан юз минг киши қатл этилганини, ўзларининг олиймақом санъатлари, илм-маърифатлари, нозик табиатлари ва ахлоқлари билан Шарқ оламини ҳайратга солиб келган бу икки муқаддас шаҳар халқи бадбахт ва масхара этилганлигини эшитиб ваҳимага тушишар, аммо бу шаҳарлар ёвуз душман билан қаҳрамонона жанг қилганлари, ботир йигитларнинг жасорати, донишманд чолларнинг ўлимга тик боқиб ҳалок бўлганлари ҳақида туғёнли ҳикояларни эшитиб, ватандошлари қаҳрамонлигига тасаннолар айтиб, бўлажак беомон жангга тайёргарлик кўрардилар...

Гурганж салтанат пойтахти бўлса-да, сўнги йилларда мамлакат ҳукмдори Муҳаммад Хоразмшоҳ деярли бу шаҳарда яшамасди. Пойтахт унинг онаси Туркон хотун қўл остида эди. Шу сабабдан бўлса керак, унинг сўзи салтанат худудида Самарқандда ўрнашган Хоразмшоҳ сўзидан кўра эътиборлироқ эди. Турконхотуннинг заифаларга хос худбин, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг калтабинлик сиёсати туфайли мамлакат тупроғига кириб келган мўғулларни тўхтатадиган куч парчалашиб ташланганди. Бир мулкни икки ҳукмдор бошқаргандан сўнг бирлик қаердан келсин?!

Чингизхон Гурганжни талафотсиз ва осон қўлга киритиш мақсадида Туркон хотун ҳузурига ўз элчиси — Ҳожиб До-

нишмандни жўнатди. Элчи маликага мўғуллар ҳукмдорининг мактубини топширди. Чингизхон мактубида Туркон хотун кўнглига хуш келадиган сўзларни тизган, жумладан, у Мухаммад Хоразмшоҳни қоралаб, бу нодон ва бетайин фарзанд Туркон хотуннинг қадрига етмагани, шу сабабдан у бу бадбахт ўғилни муносиб жазолашга аҳд қилгани ҳақида ёзган эди. Мактуб: "Мен сен билан эмас, ўғлинг билан жанг қиламан. Агар сен менинг ҳукмимни тан олсанг, Хоразму Хуросонни сенга қолдираман," — деган сўзлар билан якунланган эди.

Туркон хотун Чингизхонга ишонмади ва ўғли кетидан мамлакатни ташлаб қочмоқчи бўлди. Шу сабабдан ҳам Ҳожиб Донишмандга билдирмай, салтанат хазинасини, Хоразмшоҳ хотинлари ва болаларини олиб доруссалтанатни яширин тарк этди. Аммо кетишдан олдин у салтанатга тобе бўлган ўлкалардан келтирилган ва омонат сифатида сақланаётган султонзодалару шаҳзодаларни Амударёга фарқ қилишни буюрди. Машъум ниятини амалга оширгач, Мозандаронга — Илол қалъаси томонга йўл олди.

Туркон хотун омонатда турган шаҳзодалардан ёлғиз Умархонни ўлдиргимасди. Язир мулки ҳукмдорининг ўғли бўлмиш Умархон малика отланган Мозандарондаги Илол қалъасига олиб борадиган йўлларни яхши биларди. Аммо бечора шаҳзода ҳалол хизмат эвазига ўлим топди: қалъа деворлари кўриниши билан Туркон хотун уни жаллод кўлига топширди.

Кўп ўтмасдан маликани кўлга киритиш вазифаси юклатилган мўғул кўшини Илол қалъаси деворлари олдида пайдо бўлди ва қалъани қамалга олди. Қамал қарийб тўрт ойдан зиёд давом этди. Илол кўрғони салтанатдаги энг мустақкам қалъалардан бири бўлиб, унда ҳимоя учун ҳамма имкониятлар: узоқ муддатга етарли озиқ-овқат, қурол-яроқ заҳираси мавжуд эди. Шу боис Туркон хотуннинг душман олдидаги ваҳимаси қанчалик кучли бўлмасин, кўнгли хотиржам эди. Бироқ, омондагиларнинг қонини ноҳақ тўкканига Оллоҳнинг қаҳрига учрадимми, маликанинг омади юришмади. Бутун қамал давомида осмондан бир томчи ёғин тушмаганидан қалъада ҳовузлар куриб қолди, қудуқлардан сув қочди ва қамалдагиларни ташналик азоби қийнай бошлади. Ҳузур-ҳаловатга қанчалик кўниккан бўлмасин, Туркон хотун машаққатларга ҳам чидашга

куч топа олди. Аммо аҳвол тобора оғирлашиб бораверди.

Малика Оллоҳнинг қаҳрига учраганини ўшанда илк марта сезгандай бўлиб, кеча-кундуз ибодатдан бош кўтармади. Гуноҳи кўп эканми, Тангри таваллосини эшитмади. Охири малика қалъа деворларини очиб, душманга таслим бўлишни буюрди.

Тақдирнинг ўйинини қарангки, Туркон хотун қалъа дарвозасидан ташқарига қадам кўяр-қўймас, чарақлаб турган осмон тўсатдан қоп-қорайиб, шитирлаб ёмғир ёға бошлади. У борган сари кучайиб, бирпасда челақлаб қуйишга ўтди. Уст-боши шалаббо малика эсини йўқотиб қўйгандек бўлди, сўнг уввос тортиб ўкирди.

Маликани Чингизхон ҳузурига жўнатишди. У йўл бўйи йиғлаб борди. Йиғлаган сайин кўкси юмшаш ўрнига тошга айланиб қаттиқлашди. Охири кўзига ёш келмай қолди. "Кўз ёшим абадиян қуриди!" — деб ўйлади малика. Аммо бу йиғлаганлари камлик қилди.

Чингизхон даргоҳига келтирилган маликага жуда узоқ тикилди, аммо чурқ этмади. На ёзган мактубидаги таклифини рад этгани учун дашном берди, на эрта-индин бутун Хоразмшоҳ салтанати оёғи остида бўлишини айтиб мақтанди. У маликага тикилар экан, қудратли Хоразм давлати бекаси бўлмиш аёл шунча машаққатдан сўнг ҳам ўзининг улуғ маликаларга хос важохатини сақлаб қолганини кўриб, уни яна баттар ҳақорат қилиб таҳқирламоқни ўйлади. Маликага нималардан айрилганини кўрсатиб қўймоқчи бўлди.

Ҳукмдор фармонига кўра доруссалтанат Гурганжни забт этишга отланган қўшин сафга тизилиб кетма-кет қароргоҳ ёнидан ўта бошлади. Шу фармонга биноан малика Туркон хотун ва унинг бадбахт келинларидан қўшин ўтаётган йўл чеккасида туриб Хоразмшоҳ салтанатига аза тутиб баланд овозда сочларини юлиб йиғлашлари талаб қилинди. Қўшин сафлари чанг кўтариб ўтар экан, хотинлар уввоси чор атрофни тутди.

Кекса малика аввал тишини-тишига босиб жим тураверди. Ён-атрофида турган келинларининг фарёди дастлаб унинг ғазабини кўзғади, кейин эса бутунлай қар бўлиб қолгандек, ҳеч нимани эшитмай қолди. Кўз олдида саф тортиб ўтаётган

сон-саноғи номаълум аскарларни, уларнинг бир-бирига урилиб шарақлаётган қурол-яроқларини, қандайдир ёввойи қаҳр ва ёвузлик билан ёнаётган кўзларни, бу кўзларда тобора жилваланаётган масхара учкунларини кўраркан, бирдан ўнгидаги дунё ғойиб бўлди, унинг ўрнини фақат кўрқинчли зулумот қоплади. У худди туш кўраётгандай, назарида худди бўм-бўш хувилдоқда сузиб кетаётгандек эди. Сўнг қамал давомида озиб қолган узун бўйли малика бирдан етти қат букчайди ва ўз-ўзидан чайқаларкан, шундоқ уввос кўтардики, қаршисидан саф тортиб ўтаётган мўғул жангчиларининг вужудларида титроқ югурди. Маликанинг фарёди келинларини яна телбаваш йиғлашга ундади, еру кўкни бир ҳовуч хотиннинг фарёди тутди. Бу фарёд ёлғиз мўғул ҳукмдори кўнглига хуш ёқарди, холос. Чингизхоннинг кўзлари яшнаб, юрак-бағри роҳатланаркан, ногаҳон олис болалигида бўлиб ўтган воқеани эслади.

Тўққиз-ўн ёшларида укаси Хасар билан бепоён саҳрода овчилик қилиб юриб, бўри уясига дуч келишган, ундаги бўриваччаларни қопга солиб ортга қайтишган эди. Аммо бу иш билан овора бўлиб, кеч тушиб қолганини сезмаган, қоронғи тушгач эса, йўлни йўқотиб қўйишганди. Охири ака-ука атрофдан ўтин йиғиб, гулхан ёқиб тонгни кутишга қарор қилишган эди.

Ўтган кеча бўралаган бўрондан сўнг саҳрони қор босган, у сукунат оғушида эди. Фақат ака-уканинг гўнғир-гўнғир суҳбати, гулханнинг чирсиллаб ёниши, қопдаги бўриваччаларнинг худди ёш бола йиғлаганидай оҳиста ингиллаган овози кеча тинчини бузиб турарди. Бирдан Хасар бақириб юборди: гулхан алангаси зўрға ёритиб турган ўн қадамча нарида жуни ҳурпайган, озғинликдан қалласи катталлашиб қолгандай сўррайган, эмчаклари салқиб осилган она бўри турарди. У ириллаб, сакрашга ҳозирлангандек орқа оёқларига оғирлигини ташларди-ю, яна аввалги ҳолига қайтарди: йиртқич оловдан кўрқарди. Буни сезган болалар гулханга яқинроқ силжидилар. Дам ўтмай улар она бўридан сал чеккароқда турган уч-тўртта бўрини ҳам пайқашди. Бечора она бўри эмизиклик болаларига емак қидириб кетган, қайтганда уясини бўш топиб, одамлар ва болалари ҳидини олиб из қувган эди. Унинг ёнида турган бўрилар эса ундан сал олдинроқ одам исини

сезиб бу атрофга келиб тўхташган, она бўри уларга кўзи тушиб дадиллашган ва бошқалар гулханга яқинлашишдан қўрқаётганини билса-да, болаларининг ёрдамга чақирган овозларини эшитиб, тобора гулханга яқинлаша бошлаган эди. Аммо барибир олов уни тўхтатди.

Ака-укалар гулханга ўтин ташлаб, уни баландлатган сайин бўрилар ҳам қулай фурсат кутиб, гулхан теварагида сакраб-сакраб айланиша бошладилар. Ана ўшанда ҳозир Чингизхон эсига тушган воқеа юз берди. Она бўри гулхандан ўн қадамча нарида тўхтаб, шундоқ қаттиқ увиллай бошладики, боядан бери гулханга ишониб бу хавф-хатардан қутулишга умид боғлаган ака-ука кўнглида қўрқув ғимирлади: Хасар акасига ёпишди.

Атрофни зулумот қучган, манзилнинг қардалиги номаълум, ёрдам келиши умидсиз, тонгача узоқ эди – дунёда ҳеч кимнинг, ўладими, қоладими, бу шўрлик овчилар билан иши йўқ, қўрқиб кетган болалар ёнларида камон борлигини ҳам унутиб қўйишган эди.

Она бўри увиллаши борган сари кучаярди. Бошқа бўрилар бир-бири билан ўйноқлаб айланиб юришарди. Аммо бир соатлардан кейин улар ҳам она бўри ёнида тўхтаб, тумшукларини осмонга чўзиб увиллай бошладилар – дунёни бўри уввоси тутди. Ув солган овозлар кўкка ўрлар ва юракка оғир ваҳима соларди. Совуқданми, қўрқувданми, Хасарни титроқ босди. У акасига баттарроқ ёпишиб, унинг бағрига тиқиларди. Вақт ўтган сайин она бўри улиши аччиқ, аламли йиғига айланди. Болаларидан айрилиб азоб-уқубатларда қолган махлуқ ғамини ҳеч қаёққа сиғдириолмай фарёд соларди. Бу уввос дам мунгли ва оғир, дам дарғазаб қаҳрли таралар – она бўрининг дардини туйган бошқа бўриларнинг юрагида ҳам алам уйғонган, бу аламдан ўзларини қўярга жой топмай баравар увиллашарди.

Хасар бўри болаларини қопдан чиқариб гала турган томонга ирғитиш кераклигини айтиб акасига ялина бошлади. Темучин (у Чингиз исмини тахтга ўтиргач олди) бунга кўнмади. У қўрқув нималигини англаган, аммо боланинг заиф онги билан бўлса-да, агар ҳозир қўрқувга таслим бўлса, умрининг охиригача қўрқув ва таққир ичида яшашга маҳкум бўлишини англаб, укасининг гапига кўнишни истамасди.

Тонгга яқин она бўридан бошқа йиртқичлар ўлжадан умид узиб бирин-кетин сахро ичкарисига сингиб, кўздан йўқолдилар. Ёлғиз она бўри кучдан қолган бўлишига қарамай ваҳшат билан увиллашга уринар, кўзларидан қонли ёшлар сел бўлиб оқарди. Бутун оламда – унга тасалли берувчи ҳеч ким йўқ, ҳеч ким унга қўшилиб йиғламасди. Сахро бепоён ва совуқ, тонг қўрқинчли ва қондай қизил, болаларини ўғирлаган одамлар эса бераҳм ва ёвуз, эвоҳким, қоп ичида ингиллаётган болаларидан бирининг овози тинган, бошқалариники заифлашиб қолган эди.

Тонг ёришиб, ака-ука қопни елкалаб йўлга тушишга ҳозирландилар. Улар она бўридан кўз узмасдан узоқ туриб қолишди. Сўнг тақдирга тан бериб, йўлга тушдилар. Она бўри бутунлай мадордан қолганига қарамай, бор кучини тўплаб одамларга эргашди. Бари бир узоққа боролмади, уч кундан буён туз тотмагани, кечаси билан кўз юммай увиллаб мадордан кетгани панд берди. У чайқалиб-чайқалиб борар, кўз ўнги тобора қоронғилашарди. Охири ерга чўзилиб қолди. Бир муддат бутунлай ўзидан кетгандай бўлди. Болаларининг ингиллашини эшитаркан, тўсатдан ярқ этиб кўзини очди. Сўнг вужудадаги ғайритабиий бир қувват уни оёққа турғазди. Бўри одамлар томон отилди. Худди ўша лаҳза кўксига ниманидир жизиллаб санчилганини сезди-ю, дўмбалоқ ошиб ерга қулади. Темучин отган ўқи бўрига текканини кўриб қийқириб юборди. Ака-укалар бир дам узоқда қорайиб ётган бўрига тикилиб турдилар, сўнг унинг ўлганига ишониб, қувонганча йўлга тушдилар.

Аммо она бўри ўлмаган эди. У кўксига ботиб турган, вужудини чўғдек куйдираётган ўқни сезмагандек, яна оёққа турди. Икки-уч қадам босар-босмас, мадорсизланган оёқлари чалишиб, яна қор устига ағнади. Сўнг бор кучини тўплаб, ув тортиб фарёд чекар экан, одамлар ортидан эмаклай бошлади. Аммо одамлар ундан кучлироқ эдилар, улар тобора узоқлашиб борардилар.

Ака-ука она бўри ётган ердан узоқлашган сайин бечора махлуқнинг уввоси пасаймас, аксинча, кучайиб борарди. Аммо улар бу уввос она бўри ётган томондан эмас, бутун нотинч кеча давомида қўрқув тўпланган юрак ичидан кела-

ётганини билмасдилар.

Ҳозир Чингизхон Хоразмни забт этишга отланган кўшинлар кўтарган чангу тўзон ичида қолиб, соч юлиб йиғлаётган малика Турконхотун ва Хоразмшоҳ хотинлари уввосини эшитаркан, ўша она бўри уввосини эшитиб тургандек эди.

* * *

Малика Туркон хотун тарк этгач, бутунлай эгасиз қолган Гурганж ваҳима ичида эди. Шаҳарда бошбошдоқликлар, талончилигу тўс-тўполон авж олди. Бирмунча муддат шаҳар муттаҳам Али Кўҳий кўлига ўтди. У фаолиятини шаҳар аҳолисига оғир солиқ солишдан бошлади. Аммо тез орада тўрт томонга қараб тарқалган салтанат амалдорларининг айримлари пойтахтга қайта бошладилар. Қайтиб келганлардан султон девонини бошқарган мушриф Имомиддин билан мушриф Шарафиддин Кўпак Гурганждаги тартибсизликни кўриб, ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Али Кўҳий бунга қаршилик кўрсатишга уринганда, икки мушриф қочоқ Хоразмшоҳ номидан шаҳарни бошқариш ўзларига топширилгани ҳақида сохта нома битиб, муҳолифларнинг дамини ўчирдилар.

Душман ҳали узоқда эди. Гурганждаги кўшинларга Хўжанд ҳокими Темурмалик қўмондонлик қила бошлади. У Хўжандни мардона ва узоқ ҳимоя қилди. Қарийб ярим йиллик жанг давомида душман билан олишган ҳимоячилар сафининг тобора сийраклашгани, очлик бошлангани туфайли Темурмалик Хўжанд қалъасини тарк этиб, чекинишдан ўзга чора қолмаганини англади. Шундан кейин у ярим кечаси бир неча кемага навкарларини ўтқазиб, Сирдарёнинг қуйи томонига қараб сузиб кетди. Мўғуллар ҳар икки соҳил тарафдан кемаларни исканжага олиб таъқиб қила бошладилар. Кемадагилар эса ой ва машғалалар ёруғида жанг қилишни тўхтатмай шиддат билан олға суздилар. Жуда кўп қийинчиликлар билан бўлса-да, кемалар Бинокат шаҳригача жиддий қаршиликсиз сузиб бордилар.

Бинокатда эса уларнинг йўлини занжир ташлаб тўсишди.

Аммо хўжандликлар занжирни узиб ташладилар. Иккинчи маротаба кемалар йўлини Жандга яқин ерда тўсишди. Сирдарёнинг қуйи томонидаги қалъаларни ишғол қилиш

билан машғул Жўжи Бинокатда бўлган воқеалардан хабар топгач, дарё устига кўприк қурдирди, унинг устида нафт тўла қозонни ўрнатиб, ёндирилган нафтли ўқларни отиш учун мерганларини тизиб қўйди. Буни кўрган Темурмалик қирғоққа тушиб, жанг қилишга қарор қилди. Кемадагилар қирғоқда турган мўғулларни ўққа тутиб, соҳилга яқинлашдилар ва бор қурол-яроқларини олиб, жангга отилдилар. Аммо сон жиҳатдан кўп бўлган мўғуллар билан жанг қилиш ҳалокатли эди. Шу сабабдан Темурмалик навкарларини жангдан олиб чиқиб, Хоразмга қараб от қўйди. Аммо мўғуллар уларни таъқиб қилишдан тўхтамадилар. Хўжанд ҳокими доруссалтанатга етиб келганида ёнида бир ҳовуч навқару садоғида иккитагина ўқ қолган эди.

Хоразмга келгач, бу ердаги таҳликани, тахт талашган кимсаларнинг фитна-ю фиску фасодини кўриб ҳафсаласи пир бўлди. Аммо қўшинга раҳбар этиб тайинланганидан фойдаланиб, тарқалган кучларни бирлаштиришга киришди. У қачон душман бостириб келади, деб кутиб ўтиришни истамасди. У бир марта душман келишини пойлаб, сўнг жанг бошлаган эди, билдики, бу хато йўл экан. Аммо бу жанг қилиш фаросатини йўқотиб қўйган Хоразмшоҳнинг хатоси эканини билса-да, бари бир ўзини айбдор ҳисоблар, уят ва виждон азоби унга кеча-кундуз тинчлик бермасди. Ахир у қўшинларни парчалаб, душманга қарши жанг қилиш хато эканини биларди-ку! Аммо ўз фикрини Хоразмшоҳ олдида ҳимоя қилишга ожизлик қилди. Қанча уринмасин, қанчалик тиришмасин, Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳеч кимга қулоқ солмади. Ўша ҳарбий кенгашда энг тўғри талбирни салтанат арбобларидан бири бўлмиш Шаҳобиддин ал-Ҳивоқий айтди. У Хоразмшоҳ қўл остидаги тўрт юз минглик қўшинни Сирдарё соҳилида тўплаб, узоқ йўл босиб келган мўғулларга ҳужум қилишни таклиф қилди. Темурмалик ўз кўнглидаги гапни эшитиб, қувониб кетганди ўшанда. Дарров бу таклифни қўллаб-қувватлаганди. Аммо Хоразмшоҳ ал-Ҳивоқий таклифни тўла рад этди. Мана энди ўша хатонинг оқибатларини кўриб турибди. Йўқ, ҳалиям кеч эмас, ҳалиям душман йўлини тўсиб жанг қилиш керак. Жонини сақлашни, тожу тахт ҳавасини унутиб, Ватан учун, дину иймон учун жанг қилиш

керак! Қасос ўти билан юраги ёнган Темурмалик тўплаган аскарларини Сирдарё томонга — жангга бошлади.

Темурмалик душман билан юзма-юз чиқишга отланиб пойтахтни тарк этган кундан кўп ўтмай Гурганжга мушриф Имомиддин билан мушриф Шарафиддин Кўпак дамани ўчиришга қодир кишилар ҳам қайтдилар. Булар марҳум Хоразмшоҳнинг ўғиллари — Жалолиддин Мангуберди, Ўзлоқшоҳ ва Оқшоҳ эдилар.

Бу орада Сирдарё томонга қараб кетган Темурмалик ҳам қайтиб келди. У ўша кетишида душман огоҳ бўлмаслиги учун энг овлоқ йўллар билан бепоён кумликни минг бир азоб билан босиб ўтиб, тўсатдан душман устига ёпирилди. Дастлаб Орол денгизига яқин Янгикент қалъасини мўғуллар қўлидан тортиб олди, душманлар томонига ўтиб кетган шаҳар волийсини дорга осди. Сўнг шаҳарда ўзи белгилаган амалдорларни бир гуруҳ аскарлар билан қолдириб, ўзга шаҳарларни Жўжи аскарлари яғмосидан озод қилишга ошиқди.

Аммо Жўжи унга қарши кучли қўшин жўнатди. Қизилқумдаги манзилларнинг бирида тўқнашган икки қўшин аскарлари юз-кўзлари чангу тўзондан қоп-қорайиб кетган, тишлари орасидаги қумларни гижирлатганча беомон жанг қилдилар. Ўзларига нисбатан бир неча ҳисса кўп бўлган душман билан олишган хоразмликларнинг сафлари тобора сийраклашиб борди. Ниҳоят, Темурмалик чекинишга мажбур бўлди. Мўғуллар ўтган гал уни изма-из қувган навкарларнинг аҳволини яхши билганлари учун таъқиб қилишга юраклари бетламай, тўхтаб қолдилар. Темурмалик Гурганжга келиши билан шаҳзода Жалолиддин шў ерда эканлигини эшитди, ўша заҳоти ҳаялламай унинг ҳузурига ошиқди.

Жалолиддин Темурмаликни аввалдан ботирлиги ва ҳарбий салоҳияти туфайли қаттиқ ҳурмат қиларди. Энди унинг Хўжанддаги қаҳрамонликлари, кемаларда туриб душманни тутдек тўккани, бошқалар қочиб, жонини сақлашга киришган пайтда яна мўғул билан жанг қилишга ошиққани ҳақида эшитиб унга бўлган ҳурмати ошган эди.

Икки жангчи кучоқлашиб кўришдилар.

— Агар Рустами Достон тирик бўлганида сизга ходим бўлишга яради, — деди жилмайиб Жалолиддин.

— Биз эса сизга ходим бўлишдан ўзга иноят истамасмиз,
— деди бунга жавобан Темурмалик кўзлари ёниб...

Муҳаммад Хоразмшоҳ бундан бир неча йил аввал Туркон хотун сўзидан чиқолмай, тўнғич фарзанди Жалолиддинни четлаб, ўртанча Ўзлокшоҳни валиаҳд деб эълон қилган ва бу амри билан биродарлар ўртасида адоват кўзгаган эди. Бу адоватдан фойдаланган Туркон хотуннинг шаҳарга қайтган уругаймоқлари қочоқ маликанинг укаси Хумортегинни Хоразмшоҳ тахтига ўтказдилар. Бироқ доруссалтанат аҳолиси Жалолиддинни қўллаётганини кўриб хавотирланган бу кимсалар шаҳзода жонига қасд қилиш режасини туздилар. Бу шум ниятдан огоҳлантирилган Жалолиддин Хўжанд ҳокими қўл остидаги уч юз кишилиқ гуруҳ билан пойтахтни ташлаб кетишга мажбур бўлди. Бу воқеадан кўп вақт ўтмай шаҳарга мўғуллар қўшини яқинлашаётгани ҳақида хабар етиб келди. Кечагина Хоразмшоҳ тахтини таллашиб "ботирлик" қилиб юрган талабгорлар бирин-кетин қоча бошладилар. Биринчилардан бўлиб Ўзлокшоҳ билан Оқшоҳ қочдилар. Шаҳар Хоразмшоҳ деб эълон қилинганидан масту аласт бўлиб қолган - Хумортегин ва унга тарафдор кишиларнинг тўқсон минглик қўшини ҳимоясида қолди. Мўғуллар келишидан ҳафтача аввал биринчи қор ёғди. Кечикиб келган қиш қамал арафасида одамларга ўз ғамларини кўришга кўпроқ имкон бергандек бўлди. Борлиқ бир кечада оппоқ тусга кирди.

Душман келишини хавотир билан кутаётган халқ шамол келтираётган ачимтил ҳид — қор даракчисини сезиши билан қувонгандек бўлди, назарида қор тушиб, йўллар бекилиб, совуқ авжига чиқади-ю, душман Гурганжни яғмо қилишдан қайтади. Аммо ёғий аллақачонлар йўлга тушган, на совуқ, на иссиқ тўхтата оладиган куч ҳаракатда эди.

Сокин кечалари Амударё сувининг шовур-шувури узоқ-узоқлардан эшитиларди. Тўсатдан булут босган осмон юзида ой кўринарди. У қуш ва ҳайвонларни, майса ва япроқларни ғафлатда қолдириб зулмат қўйнидан бирдан сузиб чиқиб совуқ пуркарди. Ой заррин нурига чўмилган шохларни оҳиста титрата бошлар, чиябўри ва сиртлонларнинг улишига жимгина қулоқ соларди.

Қор тушиши арафасида бир ҳовуч нур эвазига жонини

омон сақлаб келаётган тиканаклар ва буталар бирпасда шилвираб, сўлиб қолдилар. Ана ўшанда шимолдаги денгиз томондан ачимтил ислар кела бошлади. Ҳар тарафдан уйилиб келиб, хавотир ва таҳлика мулкига айланган шаҳар устида айқаш-уйқаш бўлиб ётган қора булутлар совуқ шамолдан изиллаб қор элай бошлади.

Қор ерни шошмасдан қоплади, уйқуга кетган чечаклар устига то кўкламгача ўзининг қалин ва иссиқ кўрпасини ёпди.

Икки кун тўхтамай ёққан қор кўрпаси қалинлашди. Олисдаги дарё товуши тиниб қолди — совуқ қаттиқлигидан бир нафасда уни муз қоплади, муз остидан яхламаган сувнинг осуда шилдир-шилдири эшитиларди.

Икки кунлик қордан кейин қиш узил-кесил ҳукмига кирди: боғлардаги дарахтлар карахт бўлиб, қотиб қолди, тоқлар шумшайиб эгилди, борлиқ уйқуга кетди. Аммо Гурганж беором эди.

Хумортегинни шаҳарни ҳимоя қилиш истаги эмас, тахт ҳаваси ушлаб турарди. Аммо шаҳар остонасида пайдо бўлган мўғул қўшинининг илғор гуруҳларига кўзи тушиши билан Хумортегин кўнглидаги ҳавас ўрнини кўркув эгаллади. Беш кунлик дунёда тожу тахт қайғусидан жон қайғуси афзалроқ эканини англади. Бироқ, вақт ўтган, душман Гурганжни қамалга олиб бўлган эди.

Илғор мўғул гуруҳлари кетидан даставвал Байғу нуён бошлиқ қўшин, уларга изма-из улуғ хоннинг ўғиллари Ўқтой билан Чигатой раҳбарлигидаги юз минг аскар етиб келди.

Гурганж Хоразмшоҳ салтанатидаги энг мустаҳкам қалъа эканидан хабардор Чингизхон тўрт тарафдан ишчи кучларни — сон-саноғи йўқ асирларни жўнатишга фармон берган эди. Узоқ йўл босиб ҳолдан тойган, совуқда тарашадек қотган, нам теккан мисдек кўкариб кетган бу бечоралар аҳолини кўрган гурганжликлар йиғлаб юбордилар. Аммо энг даҳшати кейинда экан. Бухорою Самарқанд томонлардан ҳайдаб келтирилган асирлар икки ўтнинг орасида қолдилар. Улар мўғулларнинг тазйиқи остида қалъа теварагидаги хандақларни тупроқ, шох-шабба, хас-хашак билан тўлдиришга мажбур эдилар. Аммо қалъа ичидагилар уларнинг бу ишини бемалол кузатишдан маҳрум, илло, ҳимоя хандақларидан айрилган

қалъанинг куни тезроқ битишини улар яхши билардилар. Шунинг учун ўз қавмларидан бўлган бечора асирлар бошига ўқ ва найза, қайноқ суву ловиллаб ёнаётган нафтни ёғдиришдан тўхташмас, ҳар бир нишонга етган ўқ уларнинг ҳам юрагини яраларди, ярадор асирлар кўксидан учган ҳар бир оху нола уларнинг бўғзига келиб тиқиларди. Жаҳаннамга айланган ораликда асирлар гоҳ қалъа тарафдан, гоҳ мўғуллар томонидан узилган ўқдан юз тубан йиқилишар, фарёд қилишга ҳоллари етмай, жон беришарди. Гурганжликлар бундай аччиқ қисматга ўзларини дучор қилмасликни худодан илтижо қилишарди.

Орадан бир неча кун ўтиб мўғуллар шаҳар атрофидаги тутларни бир бошдан кесиб чиқаётганларини кўрган қамалдагилар ҳайрон қолдилар. Аммо бу иш нима мақсадда қилингани тез орада маълум бўлди.

Бир куни тонг ёриши арафасида шаҳар дарвозаларини қўриқлаётган соқчилар кучли силкинишлардан чўчиб кетдилар. Мўғуллар минг бир амал билан манзилга етказилган ва дарвозаларга шикаст берувчи ҳужум қуроллари: манжаниқ, матарис, дабобатларни ишга солган эдилар. Бир неча кун олдин кесилган тутлардан қирқилган, туни билан сувга бўктирилган гўлаларнинг манжаниқдан тошдай отилиши девору дарвозаларни дам-бадам силкита бошлади. Хоразмда харсангтошлар йўқлиги сабабли мўғуллар тутларни қирқиб чиққанлари сабабини гурганжликлар энди англадилар.

Қамал олти юз ўн еттинчи йилнинг зулқаъда ойида — 1221 йилнинг январиди бошланиб, қарийб ярим йилгача давом этди. Мана шу муддат давомида шаҳар аҳолисининг қақшатқич ҳимоясини енголмаган мўғуллар Самарқандни олиш пайтида қўллаган ҳийлаларини ҳам қўллаб кўрдилар. Улар қамалдагилар кўзи остида шаҳар остонасини тарк этган бўлиб, қалъага яқин, аммо кўздан йироқ жойларга, жумладан, шаҳардан бир фарсаҳ масофадаги Боғи Хуррам ичида бекиниб олдилар. Қамалдагилар душман бир иш чиқаролмай, бошқа ёққа кетди, деган ўй билан хотиржамликка берилдилар. Шунинг учун бир неча кундан сўнг шаҳар атрофида тагин пайдо бўлган оз миқдорли мўғул гуруҳларини кўриб, бу иш атайин қилинганидан беҳабар, айрим калтабин қўшин

бошлиқлари душманга ҳужум қилиш режасини туздилар. Билмадиларки, бу уларнинг эмас, душманнинг режаси эди.

Шаҳардан чиққан бир неча минглик қўшинни кўриб, мўғуллар қоча бошладилар. Гурганжликлар бундан руҳланиб, отларига қамчи уриб, душманни қува кетдилар. Душман қочгани сайин, улар таъқиб қилишга чунон ҳам берилдиларки, ортда қолган Боғи Хуррам ичидан гувиллаб чиқиб йўлларини тўса бошлаган мўғул аскарларини пайқаганларида вақт ўтган эди.

Қочаётган мўғуллар тўсатдан ортга қайрилгач, гурганжликлар икки ўтнинг ўртасида қолдилар. Ғоят даҳшатли жанг бошланди. Бу жангда хоразмликлардан мингдан ортиқ аскар нобуд бўлди. Шаҳардан чиқиш тарафдорларидан бўлмиш Ҳожиб Ўғул бошлиқ бир қисм аскарлар шаҳарга қайтиш иложини тополмай, Хуросонга қараб қочдилар. Ҳалқани ёриб ўтишга муяссар бўлган аскарларни таъқиб қилган мўғуллар нажот учун очилган Қобилон дарвозасидан шаҳарга кириб олишга уриндилар. Аммо уларнинг омади келмади. Қамалдагилар: эркагу аёл, қарию ёш, дарвозани кўриқлаган амир Фаридун Фурий раҳбарлигидаги аскарларга қўшилиб, тор дарвозадан тикилиб кираётган душманга шундай шиддатли қаршилиқ кўрсатдиларки, мўғуллар саросимада қолиб, чекинишга мажбур бўлдилар. Қоронғи туша бошлагани сабабли душман шаҳарни тарк этди. Аммо бу тўс-тўполонда Қобилон дарвозасига жуда катта зарар етди. Туни билан уни тузатишга бўлган уринишлар зое кетди. Дарвоза бари бир омонат бўлиб қолган эди.

Шунинг учун ҳам эртаси куни душманнинг асосий кучи яна шу дарвоза олдида тўпланди. Аммо дарвоза омонат бўлсада, қамалдагиларнинг матонати бутун эди. Душман ўз ниятига эришолмаган бу жангдаям ҳар икки томондан катта талафотлар берилди.

Мана шу беомон жанглар пайтида Чингизхон Хоразмдан узоқда — Балх атрофидаги яйловларнинг бирида ўтов тикиб, Гурганж олингани ҳақидаги хабарни кутарди. Бироқ, ўғиллари ҳузурда юрган Устун нўённинг Ўқтой билан Чигатой ўртасидаги келишмовчилик туфайли шаҳарни олиш иши сустлашгани, бу ишга айрим нўёнлар ҳам ҳисса қўша-

ётгани ҳақидаги махфий номаси етиб келди. Чингизхон бу сусткашлик учун бирор тадбир қўлламаса бўлмаслигини англади. У ўз ҳузурида қолган тўнғич ўғли Жўжини чақирди. Ўғли келгач, унга Гурганжга боришни буюраркан: "Хоразм мулкини сенга бераман деб айтганимни биласан. Тезроқ борда, ўз мулкингни қўлга ол!" — деди.

* * *

Жўжихон билан бирга имом Мужтаҳиддин Қозихон ҳам Гурганжга жўнади. Имом Мужтаҳиддин мўғуллар қўшини Мовароуннаҳр тупроғига қадам қўйган кундан буён Чингизхонга мулозимлик қилар ва кофирлар галаси оқизган беҳисоб мусулмон қонини кўравериб дўзахий бўлиб қолганини ўзи ҳам англаган, аммо қочишга имкони, ўзининг жонига қасд қилмоққа имони йўл қўймасди. Қишнинг ўртасида Чингизхон Хоразм устига ўртанча ўғилларини жўнатаётганда, имомнинг кўнглига келган дастлабки ўй: "Шайхи Валитарош вилоятдан чиқиб кетганмикан?" — деган савол бўлди. Аммо воқеаларнинг кечишидан шуни билдики, Шайх Кубро она юртини тарк этмабди, душмандан қочмабди.

Имом Мужтаҳиддин бутун гуноҳи эвазига Шайх Куброни кутқариши лозимлиги ҳақидаги дастлабки ўй кўнглидан ўтганда тиззалари қалтираб кетганини эсласа, ҳамон кўнгли тўлиб, кўзи намланади. У ўз мақсадини амалга ошириш режасини тузди ва қулай пайт топиб Шайх Кубро хусусида Чингизхонга арз қилиб, иноят тилашни ўйлади. Аммо Хоразмдаги омадсизликдан кундан-кун қаҳри ошиб бораётган мўғул хонининг ҳузурида бировга омонлик тилаш жонига қасди бор одамнинг иши эканини ўйлаб, пойлашни давом этди. Бу юзидан нур ёғиб турадиган пакана хоннинг ҳар бир қарашида ўлим хавфи яширинганлигини у жуда яхши биларди. Қолаверса, бир неча ой аввал Қозий Ваҳиддин билан бўлган воқеа ҳали ёдидан ўчганича йўқ...

Қозий Ваҳиддин Фушанжий Хуросон акобирларидан эди. У шахзода Тўлуй Ҳиротни қамалга олганда, шаҳар ичида эди.

— Ўшал қамал чоғи, — деб ҳикоя қилган эди Қозий Ваҳиддин, — мен ҳам ғозийлар удумига мувофиқ силоҳ кийиб девор устида бўлар эдим. Бир куни, жанг айна қизиган пал-

ла эди, оёғим остидаги тош тўсатдан қўпорилиб, мувозанатни йўқотдиму девордан пастга, мўғул навкарлари қайнаб ётган чоҳга куладим. Қирқ газча келадиган баландликдан кулаб, омон қолганимни кўриб турган шаҳзода мени ҳузурига олиб келишни буюрди.

Тўлуй бир навкарга мени кўздан кечириб, лат еган-емаганимни билишни буюрди. Навкар қўл-оёғимни пайпаслаб кўриб, тўрт мучам соғлигини айтгач, шаҳзода ҳайратини яширмай сўради:

– Сен одаммисан ё пари жинсиданмисан, ё улуғ Тангри паноҳида бўлганинг учун шундай бўлдимми? Ҳолингни менга англат!

Мен бошимни эгганча:

– Мен донишманд ва дуоғўйлар жинсидан бўлган бир бечора одамман! Аммо... аммо мени бир нарса сақлади.., – дедим. Шаҳзода ўша заҳоти у нима эканлигини билишни ислади. Мен бундай савол берилишини билганим учун ўша заҳот айтдим:

– Сенинг назаринг мени сақлади! Пастга қулаётган пайтим назаринг менга тушди-ю омон қолдим.

Тўлуйга менинг жавобим маъқул келди. У мени мўғул амирларидан бирига топширар экан, оқил ва доно киши сифатида падари Чингизхон хизматига лойиқлигимни айтиб, авайлаб-асрашга буюрди.

Хуросон фатҳидан сўнг Тўлуй билан Чингизхон ҳузурига келган Қозий Ваҳиддин Фушанжий қисқа муддат ичида мўғул хони эътиборини қозонди.

Имом Мужтаҳиддинни ваҳимада тутган воқеа баҳор ўртасида, даштдаги ўт-ўлан сарғайишга юз тутган кунларнинг бирида рўй берди. Ўшанда мўғул қўшини забт этган навбатдаги шаҳар гувиллаб ёнар, қурбонлар оху фарёди кўкка ўрлар, Хуросону Мовароуннаҳр уламолари эса саф тортганча, қароргоҳдаги чодир айвонидан Чингизхоннинг камонбозлик машқини кузатиш билан машғул эдилар.

Олтмиш олти яшар мўғул хони қаерда бўлмасин, камонбозлик машқини қанда қилмас, қариб қовжираб қолганига қарамай, ҳамон мўлжалга бехато урарди. Ҳар гал отган ўқи нишонга тегар экан, хондан кўра унинг машқини кузатиб

турганлар кўпроқ мароқланишарди. Бу мароқланиш аслида кулларнинг итоаткорлик туйғусининг изҳори эди.

Хотиржам кўринган Чингизхоннинг кўнгли безовта эди – у Гурганжни фатҳ этишга ноқобил ўғилларидан норози ҳолда ич-ичидан ўрганарди. Баччағарлар, – деб ўйларди у. – Қариб мункиллаб қолган оталари келиб шаҳарни олиб беришини кутишяптими? Йўқ, чучварани хом санашибди, бу гал у бориб бўпти! Ё Жўжини, ё Тўлуйни юборади!"

Мўғул хонининг навбатдаги ўқи ҳам нишонга аниқ етди-ю, яна бўғиқ қийқириш янгради. Бундан фойдаланган имомнинг ёнида турган Қозий Ваҳиддин эгилиб шивирлади:

– У – Қозий Ваҳиддин шундай деб қош учирганча Чингизхонга ишора қилди, – менга Хоразмшоҳ ҳақида нима деганини биласизми?

Имом суҳбатдошига савол назари бидан қаради.

– У Султон Муҳаммадни "Муҳаммад ўғри" деб сўкди, подшоҳ бўлганида менинг элчилариму тожирларимни ўлдирмасди, деди... Яна айтдики...

Аммо Қозий Ваҳиддин гапни тугатолмади. Анча нарида турганига қарамай, бу шивир-шивирни эшитган Чингизхон тўсатдан ялт этиб уларга қаради. Икковларининг ҳам дамлари ўчди. Хон бир зум уларга диққат билан тикилиб турди-да, кўлидаги камон билан ўқларни ушлаганча, уч-тўрт қадам юрди. Сўнг қисик кўзларини Қозий Ваҳиддинга қадаб сўради:

– Қани айтчи, ўлимимдан сўнг одамлар мени эслайдиларми?

Ранги бўздек оқариб кетган Қозий Ваҳиддин бир лаҳза нима дейишини билмай саросимага тушди-ю, тезда ўз ҳаяжонини босиб олди ва салладор бошини эгган кўйи офиз очди:

– Агар ҳазрати ҳоқон бир қошиқ қонимдан кечсалар, мен бу ҳақда сўз айтмай...

– Кечдим, гапир! – деди Чингизхон ва нима учундир, Қозий Ваҳиддинга орқа ўгириб, унинг жавобини кута бошлади.

– Ҳазрати ҳоқон, ўлган одамнинг номи тирик одамлар бор жойда эсланади, – дея гап бошлади Қозий Ваҳиддин. – Навкарларингиз қиличи жабридан сизнинг номингизни эслайдиган одам қолармикан? Бу қон дарёсида тирик одамлар била баробар аларнинг хотираси ҳам чўкаётгир-ку!

Фушанжийнинг сўнги сўзи оғзида қолди. Чингизхон кўлида ушлаб турган камон ва ўқларни жаҳл билан четга улоқтирди-да, қиличига қўл югуртириб, Қозий Ваҳиддинга юзланди. Сўнг кўзлари чақчайганча уч-тўрт қадам босди. Ҳали-ҳали эсимда турибди, ўшанда хоннинг жаҳлдан қайрилган қошларини дир-дир титраётганини кўриб, у: "Тамом, Ваҳиддин, бу қиличлар сени хароб қилгайлар!" — деб ўйлаган эди. Аммо Чингизхон шиддат билан ортига қайтди. У бир дам қўлларини белига тираганча ёнаётган шаҳарга қараб турди, сўнг кескин ўгирилиб мавлонога қарата сўзлади:

— Шу пайтгача мен сени фаросатли ва оқил киши деб билардим. Аммо бу айтган сўзларингдан англадимки, хато қилибман. Сен бир калтабин ва аҳмоқ одам экансан.

— Ҳа, ғирт нодон экансан. Сен шуни билгинки, навкарларимнинг қиличлари менинг номимни абадий дафтарига битмоқдалар. Бу қиличлардан омон қолган вилоят мамлакатлар одамлари мени ҳеч қачон унутмаслар! Мен ўлгандан сўнг минг йиллар ўтар, аммо номимни улар тугул, уларнинг болалари ҳам кўрқув билан эслайдилар.

— Ҳа, инсон вужудига кўрқув солиш уни суйишдан осонроқ... — дея шивирлади мавлоно, аммо унинг бахтига ҳоқон бу сўзларни эшитмади. Бир неча кун ўтиб Ваҳиддин Фушанжий пайт пойлаб мўғул хони қароргоҳидан қочди. Нега у ўшанда бирга кетмади?!

Имом Мужтаҳиддин қулай фурсат келиши билан ўз мақсадини амалга оширди. Бу фурсат Чингизхон Гурганж остонасида бир-бири билан келишолмай галабани кўлидан чиқараётган икки ўғли — Чигатой билан Ўқтой ҳузурига тўнғич ўғли Жўжини юборишга аҳд қилган куни етди. Имом Мужтаҳиддинни бу хусусда чақирилган машваратда Шайх Кубро ҳақида сўз очди, уни қамал қилинган Гурганждан олиб чиқиш учун изн тилади. Ўз ниятига етиш учун асосий даъвосини қайта-қайта айтди:

— Токим Шайх Кубро шаҳарни тарк этмас экан, ўғилларига зафар мушарраф бўлмас, илло, Шайхи Валитарошнинг қуввати ҳар қандай қўшиндан ҳам кучлироқдур, — деди.

— Чингиз бир сўз айтишдан олдин ҳаммани чиқариб юбориб, Шайх Кубро ҳақида батафсил суриштирди. Сўнг тонг оги-

ши билан имом Мужтаҳиддинни ўгли Жўжига ҳамроҳ қилиб, буюрди: "Ўша ўлкага етганларидан сўнг шайхлар шайхи Нажмиддин Куброга хабар қилсинларки, у ўзининг аҳлу аъёнлари, барча ёру дўстларини олиб шаҳардан ташқарига чиқсин, чунки биз ўша мамлакат аҳлини қатли омга буюрганмиз".

Жўжи ўз кўшини билан Хоразмга етиб келганда, Гурганж атрофида одатдаги жанглар бир маромда борарди. Мўғуллар гоҳ бу, гоҳ у дарвозани манжаниқ билан тошбўрон қилишар, аммо мустаҳкам дарвозалар қилт этмаганини кўриб, бошқа дарвозалар томонга қараб кетишарди. Ишнинг бундай кетишига кўникиб қолган Ўқтой билан Чигатой шаҳар ёқалаб ўтган тўқайзорларда ов қилиш билан машғул эдилар. Жўжи отасининг шаҳарни тезликда забт этиш лозимлиги ҳақидаги амрини маълум қилганда, укалари: "Ахир, шу иш билан машғулмиз-ку!" — дейишди бир оғиздан. Аммо Жўжи оталари улардан қаттиқ норози эканини айтгач, дамлари ўчди. Ўғиллари бу дунёда ҳеч нимадан кўрқишмас, ёлғиз Чингизхон ғазабидан ҳайқишарди.

Жўжи қамал қилинган шаҳарга ўз элчиларини жўнатди ва уларни жангсиз таслим бўлишга ундади. Таслим бўлишса шафқат қилишини ҳам билдирди. Бундан укаларининг, аиниқса, Чигатойнинг қаттиқ жаҳли чиқди. "Бу ўлкада бирор-та шаҳар қолмаслиги керак, — деди у. — Шаҳар қолса, улар бизга қарши жанг қилаверадилар". Ўқтой ҳам укасини қўллади. Аммо Жўжи сўзини икки қилмади: шаҳарни тинч ва талафотсиз қўлга киритиш тадоригини кўра бошлади.

Элчилар Жўжи таклифини қамалдагиларга етказгач, айрим боёнлар Хумортегинга бу талабни қабул қилишни маслаҳат бердилар. Бироқ, шаҳар фуқароси, ҳатто кўл остидаги аскарларнинг таслим бўлиш ҳақида ҳеч қандай музокара бўлмаслиги ҳақидаги талабларини билган Хумортегин мўғул элчиларини жавобсиз қайтарди.

Фуқаро аллақачонлар Хумортегинни ҳар йили бўладиган Наврўз сайлида қизиқчилик юзасидан сайланадиган подшоҳга нисбат бериб, "Наврўзи подшоҳ" деб атаё бошлаган эди. "Наврўзи подшоҳдай титрама", — дея қиқирлаб кулишарди болалар бир-бирларини туртиб, "Наврўзи подшоҳ бўлмай, ўл!" — дея қарғарди уни кампирлар. "Наврўзи подшоҳнинг бошида

тож эмас, масхарабознинг қалпоғи", — дея ғазабланишарди навкарлар...

Мўғуллар хужуми баттар авж олди. Ниҳоят улар шаҳарни ўраган ҳандақларни асирлар ёрдамида кўмиб ташлаб, шаҳар деворларига янада яқин келдилар ва манжаниқ, матарсис, дабобатларни баравар ишга солдилар. Душман Амударёдаги тўғонни бузиб ташлаб, шаҳарни сув остига ғарқ қилиш мақсадида қилган хатги-ҳаракатларидан ҳам фойда чиқмади. Жўжи инилари аҳволига тушди, у ҳам нима қилишини билмасди. Энди учала чингиззода ҳам қамалдаги шаҳарда очлик бошланишини кутардилар, аммо очлик бошлангани ҳақидаги хабар етиб келгандан кейин ҳам гурганжликлар матонат билан жанг қилаётганларини кўриб бошлари қотарди. Ғазабдан ақлини йўқотиб қўйган ака-укалар қай бир тадбирни қўллашни билишмас, шу туфайли ўрталарида келишмовчиликлар чиқар, бир-бирларининг хатолари ҳақида Балхга етказишга ҳаракат қилардилар. Уларнинг ҳар бири қамалнинг чўзилганига бошқа бировларни айблашга, бу билан улуғ хон қаҳридан ўзларини пана қилишга уринардилар.

Чингизхон эса ғазоби қайнаб гоҳ у, гоҳ бу нўённи юбориб маслаҳатлар берар, ўғилларини лаънатларди. У доира ичидаги нуқтадек ўраб олинган Гурганжни забт этиш суюкли ўғли Жўжининг ҳам қўлидан келмаганини ўйлар экан, битта шаҳарни эплаб қўлга ололмаган ношуд ўғиллари ўлиmidан сўнг қандай қилиб бу бепоён салтанатни бошқара олишаркан, дея қийналарди. Қамалнинг тўртинчи оғи бошлангач, Устун нўён жўнатган навбатдаги махфий нома келди. Устун нўён Жўжи келиши билан оға-инилар ўртасидаги келишмовчиликлар битмаганини маълум қилган ва Хоразмдаги қўшин ягона бошлиққа бўйсундирилиши, бу бошлиқнинг амрига бўйсунмаган киши, у ҳатто хон фарзанди бўлсин ўлим билан жазоланажаги лозимлиги ҳақида хон ёрлиги юборишни маслаҳат берган эди. "Аксинча қолаверса, ишимиз юришмайди", — деб хатини яқунлаганди Устун нўён.

Номани ўқиган Чингизхон уч кеча-кундуз чодирига бировни йўлатмай чора излади. Учинчи куни Хоразмга ёрлик жўнатди. Ёрликқа кўра бутун қўшин Ўқтой қўл остига берилган ва "ақли расо, фаросат ва заковати билан танилган

Ўқтой қалғани олиш борасида нима ҳукм қилса, Жўжи билан Чигатой унинг раъйига амал қилсинлар, уни ўзларига бошлиқ билиб, унинг сўзидан чиқмасинлар. Акс ҳолда энг оғир жазога дучор бўлғайлар”, – деб буюрилган эди.

Ёрлиқни олган Ўқтой фурсатни ғанимат билиб, шу пайтгача унинг кичиклигини пеш қилиб назар-писанд қилмаган акаларига жанг қилмоқ қанақа бўлишини кўрсатиб қўймоқчи бўлди. Чингизхоннинг кенжа ўғлини бошлиқ қилиб тайинлашдан мақсади ҳам шу эди. Ўқтой энг аввало Гурганжга хужум қилиш мунтазам ва тартибли бўлишини талаб қилди. Бу ишда сусткашлик қилган аскар бошлиқларини қаттиқ жазолади, ғайратсизларини алмаштирди, шаҳарга биринчи бостириб кирган гуруҳга катта мукофот ваъда қилди.

* * *

Келинг, китобхон дўстим, қарийб саккиз асрлик масофани хаёлан ошиб ўтайлик-да, Гурганжнинг Қобилон дарвозасига яқин бир хонақоҳда тиз чўкиб лавҳга қўйилган улкан китобни пичирлаб ўқиётган мўътабар қария хузурига кирайлик. Хоразмшоҳ салтанатидагина эмас, Ажаму Ироққача машҳур муршиди аъзам мутолаасига халақит бермасдан, у билан танишайлик.

Шайхнинг исми-шарифи Аҳмад ибн Умар Абулжаноб Нажмиддин ал-Кубро (Кубаро) ал-Хевоқийдур. Олдидаги лавҳда турган китоб эса ислом дунёсидаги энг улуғ тафсирлардан бири – хоразмлик буюк даҳо Абулқосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарийнинг "Ал-Кашшоф ан ҳақойиқ ат-танзил" асари бўлиб, Жориллоҳ лақаби билан ном чиқарган Замахшарий Шайх Кубро таваллуд топган йил арафасида оламдан ўтган эди. Вақт ўтиб Жориллоҳга эргашиб Шайх Кубронинг ўзи ҳам Қуръони каримга тафсир битди. Тасаввуфга оид бир неча рисола ёзди, неча-неча шогирдлар тарбиялади. Шогирдлари ичида Шайх Нажмуддин Розий, Шайх Саъдуддин Ҳамавий, Шайх Маждиддин Бағдодий, Шайх Баҳоваддин Валад, Шайх Сайфиддин Бохарзий, Бобо Камол Жандий, Шайх Разиуддин Али Лоло, Шайх Жамолиддин Гейлийларнинг шуҳрати ислом оламида машҳур бўлди. Шундай улуғ зотларга устозлик қилгани учун у "Шайхи Валитарош" –

"Авлиёлар яратувчи шайх" деган муборак ном олди.

Шайх Кубро 1145 йили Хоразм мулкининг Хевоқ (Хива) кентида дунёга келганида ота-онаси унга Аҳмад деб исм қўйдилар. Бу пайтда хоразмшоҳлар салтанати тахтида Ало-виддин Отсиз ўтирарди. Бор-йўғи тўрт йилча бурун Хоразмни ўз мулки деб билган салжуқий Султон Санжар билан Мовароуннахрни талашаётган қорахитойликлар ҳукмдори – Гўрхон ўртасидаги жанг бўлиб ўтган ва унда Султон Санжар мағлуб бўлиб қочган эди. Унинг мағлубияти хоразмшоҳ Ало-виддин Отсиз учун ғалаба бўлди – у ўзини мустақил деб эълон қилди ва бунга қоникмай бутун салжуқийлар мулкини қўлга олиш иштиёқига тушди. Қолаверса, етти йилча бурун Султон Санжар билан бўлган жангда ўлдирилган фарзанди Отлиқнинг изтироби Ало-виддин Отсизга тинчлик бермасди. Аммо салжуқийлар ҳали бақувват эдилар. Аҳмад туғилган йил арафасида исёнкор Вассалини жазолаш мақсадида Султон Санжар шиддаткор қўшини билан келиб Гурганжни қамал қилди. Султонга бас келолмаслигини англаган Отсиз яна, нечанчи маротаба бўлганидек, итоат изҳор қилди ва тўстўполондан фойдаланиб қўлга киритган салжуқийлар хазинаси, султон муҳрини қайтариб беришга мажбур бўлди. Султон Санжар исёнкорлик йўлига кирган Отсиз бари бир тинч турмаслигини билар, шу сабабдан саройида хизмат қилган шоир Адиб Собир Термизийни хоразмшоҳ ҳузурига юбориб, Отсизнинг ҳар бир қадамини муттасил кузатиш, унинг кайфиятларидан хабар етказиш вазифасини юклади. Маълум вақт ўтиб, Отсиз ўз одамларидан бирини пинҳона салжуқийлар давлати доруссалтанати – Марвга юбориб Султон Санжарни ўлдиришни буюрди. Адиб Собир Термизий бундан огоҳ бўлгач, қотил қиёфасини қоғозга тушириб, шошилинич Султон Санжарга жўнатди. Ўз режасининг ошкор бўлганидан қаттиқ газабланган Отсиз Собир Термизийнинг қўл-оёғини боғлаб, Жайхунга чўктириб ўлдирди. Бу воқеа Аҳмад туғилган йили юз берди.

У мактабга борган йили Султон Санжар ғузлар қўлига асир тушди. Мана шу воқеадан эътиборан буюк салжуқийлар давлати таназзулга юз тутди, илло юз берган воқеадан фойдаланмоқчи бўлган тахт даъвогарлари бошларини кўтарди-

лар. 1156 йили Хоразмшоҳ Аловиддин Отсиз, орадан бир йил ўтмай, асирликдан қочган Султон Санжар ҳам оламдан ўтди-лар. Хоразмшоҳлар тахтига Отсизнинг ўғли Алп Арслон ўтирди. Уни ҳокимиятга етказган йўл қон билан ёпилди: тахт учун курашда у укаси Сулаймон билан амакиси Юсуфни қатл эттирди. Аҳмад мактабни битириши арафасида Алп Арслон Мовароуннахрни қорахитойликлар қўлидан тортиб олиш ҳаракатига тушди, аммо буни амалга оширолмай, 1172 йили вафот этди. Бу пайтда Аҳмад аллақачонлар Хоразмни тарк этган эди. У даставвал Исфаҳонда Абу ул-Макорим, Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Луббон, Абу Саъд Халил ибн Бадр, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Шайдолоний, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Зайд ал-Қарроний, Абул Ҳасан Масъуддан, Ҳамадонда Ҳофиз Абул Аълодан, Нишопурда Абул Маали ал-Фуравийдан таҳсил олди.

Ҳамадонда унга ҳадис илмини пухта эгаллашига кўмаклашган устози Ҳофиз Абул Аълодан Искандарияда ҳадис илмининг бузурги Абу Тоҳир ас-Силафий истиқомат қилишини эшитди. Пайсалга солмай мағриб томонга жўнаган карвонларга қўшилиб, минг бир машаққат билан Мисрга етди. Неча муддат ас-Силафий раҳбарлигида риёзат ила машғул бўлди. У Искандарияда машҳур Шайх Сўҳравардийнинг шогирди Шайх Рўзбеҳони Кабир яшашидан ҳам хабардор эди.

– Нега уни Кабир дейдилар? – деб сўради у бир кун ас-Силафийдан.

– Анинг устози Шайх Абунажиб Сўҳравардий унга шундай муборак нисбат бермишлар. Илло улар устоз қўлида, икки Рўзбеҳон – Рўзбеҳон Бақлий ила Рўзбеҳон Мисрий баробар тарбия топганлар. Аммо Мисрийнинг ёши улуғлиги, азаматининг баландлиги боис устоз уни Кабир демишлар. Ул киши аслан Козуронийдирлар...

Бир куни ас-Силафий Аҳмадга бир китоб бериб, уни Шайх Рўзбеҳони Кабир хонақоҳига олиб боришни буюрди. Аммо шайх хонақоҳда йўқ экан. У устози китобни ёлғиз эгаси қўлига бериши лозимлигини айтиб қайта-қайта тайинлагани сабаб шайхнинг хонадонига ҳам ўтди. Дарвоза зулфини энди уриш учун шайланган эди, дарвозанинг ён табақаси очилиб, бир қизалоқ ичкаридан мўралади. Аҳмад бир жуфт қуралай кўзлар-

ни кўрди. У шайхни суриштирмоқчи бўлиб оғзини очган эди, қизалоқ атиргул гунчасидек масъум чеҳрасини яширди — эшик табақасини ўзига тортди. Аҳмад қанча овоз бермасин, қайтиб эшик очилмади. У китобни қўлтиқлаб яна хонақоҳ томонга кетди.

Йўлда кетаркан Гурганжда қолган ота-онасини эслади. Хоразмни тарк этиши арафасида онаси бўйида эди. Агар қиз туғилган бўлса, синглиси бугун кўрган қизалоқ ёшига етган — ўн-ўн бирга тўлган бўлса керак. Илойим, Оллоҳ Таоло уларни кўришга муяссар этсин. Бу аламли эслашларнинг барчаси ўша қизалоқнинг қуралай кўзлари туфайли бўлди. Аҳмад бу кўзлар хотирасига муҳрланиб қолганини сезди, маҳзун тортди. Бирдан бутун вужуди билан она юртини соғинганини туйди, ватанига яқин ўлкалар томонга қайтиш муддати келганини пайқади. Шайх Рўзбеҳон хонақоҳда экан. У эҳтиром билан қўлидаги китобни ўзига узатган йигитга бир муддат зеҳн солиб турди-да, кетишга тараддусланган йигитни ёнига ўтқазиб, сўз-қотди:

— Бўтам, ўз юртингга қайтишни истайсан, шундайми? — Шайх сўздан ҳайратга тушган йигит кўзларига тикиларкан, давом этди. — Кўп йўллар юргайсан, кўп манзилларда бўлгайсан, аммо оқибат бу йўлларнинг бари сени менинг даргоҳимга олиб қайтгайлар. Сен илмга ташнадурсен, ўзингни англамоқ иштиёқдасен. Аммо вақт ўтар, излаб топмаганларингни келиб мендан-да топарсан.

Ҳозир қалбинг бизга ёт, кўнгул ойнаси ташвишлардан хира, аммо кўриб турибманки, бу ойнада кун келиб бутун мавжудот акс этгай, Майли, йўлга туш, аммо узоқ кетолмайсан, сени эмас, қалбингни бошқа йўлга солурлар...

Аҳмад ортга қайтаркан, йўл-йўлакай Шайх Рўзбеҳон айтган сўзларни ўйлади. Аммо кўп гаплар маъносини чақолмади. Бутун хаёлини соғинч банд қилган йигит устози ас-Силафийдан кетишга ижозат тилади...

Аммо Аҳмаднинг бутун ҳаётини, табиатини ва орзуларини чаппа қайтарган воқеа Табризда рўй берди. У бу шаҳарда машҳур Имом Абу Мансур-Ҳафдадан сунна шарҳидан сабоқ олар эди. Кунлардан бир кун у "Шарҳ ус-Сунна"ни мутолаа қиларди. У китоб ўқир экан, қироатхонага кимдир киргани-

ни пайқаб бошини кўтарди: бир дарвеш экан. Соқоллари оппоқ, қошларига ҳам оқ тушган, фақат йирик-йирик кўзлари ўтдек чақнаб турибди. Гавдаси ҳам йигитникидек — ҳам ихчам, ҳам салобатли. Дарвеш кўзлари билан нигоҳи тўқнашган Аҳмадни дастлаб аллақандай бир номаълум ҳаяжон кучди, кейин ўзини бўшлиқ ичида муаллақ тургандек сезди-ю, бирдан маҳзун торғди. Китобни ўқишга иштиёқи сўнди, мажолли қолмади.

У ёнидаги толибдан сўради:

— Бу дарвеш кимдур?

— Бобо Фараж Табризийдур! — деди толиб имтиҳондан ўтаётгандек дона-дона қилиб.

— Ул сўфийму? — деб сўради Аҳмад дарвешнинг қироатхона четида ўтириб нималарнидир пичирлаётганини кузатар экан.

— Ҳа, Бобо Фараж Ҳақ Таолонинг мажзублари ва маҳбубларидандурлар, — деди ҳурмат туйғуси юз-кўзида балқиб чиққан суҳбатдоши.

Ўша куни Аҳмаднинг уйқуси ўчди. Кўзини юмиши билан ўнгида дарвеш чолнинг ўт чақнаб турган йирик-йирик кўзлари пайдо бўлиб, уни ўз қаърига ютаман дегандек бўлар, Аҳмад кўрқиб кетиб кўзини очарди.

У шу пайтгача тасаввуф ва сўфийлар ҳақида билганларини бир-бир хотирасидан ўтказаркан, хаёли олис асрлар қаърига учди.

Тасаввуф исломнинг ўз ичида кечган тараққиёт натижасида вужудга келган. У, баъзи олимлар айтганидек, исломга ёт бўлган оқим эмас, аксинчадир. Илло, тариқатнинг биринчи босқичини "Шариат" деб белгилаган тасаввуф моҳиятан ислом дини ва Қуръони карим маҳсули эди. Муҳаммад алайҳиссаломга эргашмаган, у киши даъват этган маслакни қабул этмаган киши ўзини исломий сўфий деб номлаши мумкин эмас. Бу борада тасаввуф улуғлари Жунайд Бусаҳл ва Боязид демишлар: "Агар кўрсангизки, бир шахс ҳавода учадир, ё сув сатҳида кетиб борадир, бироқ шариат жавоҳири билан оёқлари боғлиқ эмас, билингки, у шайтондир". Демак, исломий тасаввуф Оллоҳ ва пайгамбарни яхши кўриш, бор вужудини уларга бағишлашдир. "Мабоди ул-Ислом"да ёзилишича, дилга алоқадор бўлган, унинг ҳолатини белгилай-

диган омил тасаввуфдир. Ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг вафотларидан сўнг ислом давлатида халифалик ўрнини эгаллаш учун кучли курашлар бошланди. Бу курашлар оқибатида ислом дунёси икки маззҳабга: сунна ва шиъага бўлинди. Бу икки мазҳаб ўртасидаги рақобат қон тўкилишига сабаб бўлди. Халифалик ҳокимиятига эришган кейинги сулолалар дунёпарастлик ва молпарастликка берилдилар. Мана шундай исломга зид воқеалардан норози бўлган гуруҳлар пайдо бўлдики, улар айшу ишрат, молу дунёпарастлик, бемақсад урушлар қилишга тобора муккасига берила бошлаган ҳукмдорлар сиёсатидан норози бўлиб ўзларини узлатга бериб, тарки дунё қилиб кун кечира бошладилар. Бундай кишилар зоҳид деган ном олдилар. Зоҳидлар фақат узлатда ўтириш билан чегараланиб қолмай, исломни тозалаш учун омма орасида Куръондан, ҳадислардан келиб чиққан таълимотларни ёйиш билан ҳам шуғулланардилар.

Кўпчилик зоҳидлар сахро-ю биёбонларга бош олиб чиқиб кетмоқни одат қилдилар. Ўша ёлғизлик масканларида Худою таоло – Ҳақ билан яккаю ёлғиз қолиб, у билан руҳан суҳбатлашмоқ иштиёқида бўлган бу масъум инсонларни кўчманчи бадавийлар "суф" деб атаган, туя жунидан тўқилган дағал матодан либос кийганлари учун сўфийлар деб ном олдилар. Кейинчалик уларнинг ғоялари бутун ислом ўлкаларига тарқалиб, улуг сўфийлар – муршидлар ўз хонақоҳларини – хос мактабларини туза бошладилар.

Асрлар ўтиб замондан норозилик туфайли пайдо бўлган бу йўналиш пешволари мана шу тартибсиз, жоҳил замондан устун туриш учун имкон яратувчи баркамол маънавий ҳаёт ва у боис Ҳаққа элтувчи йўлни белгиловчи таълимот – тасаввуф асосларини ишлаб чиқдилар. Мутлақ ҳақиқат – Ҳақни билишга интилиш, олам билан, демак Ҳақ билан уйғунлашиш тасаввуфнинг асл моҳияти эди. Бора-бора сўфийлар бу таълимот одамлар кўнглининг ботиний қатламларида чуқур из қолдириши учун шеърятга мурожаат қилдилар.

"Тасаввуф улдурки, унда шундай феъллар қарор топур, Худойдан ўзгани билмас, пайваста Худой ила бўлгай, Худойдан ўзга ҳеч нарсани билмас", – деб айтади Абу Сулаймон Дуроний.

"Тасаввуф ҳақоикқа юз бурмоқдир ва халойикдан юз ўтирмоқдир", — дея хитоб қилади Маъруф Кархий.

"Тасаввуф оз емоқдир, Худойила ором олмоқдир ва халқдан қочмоқдир", — дейди Бусаҳл Тустарий.

Жунайд эса айтадики: "Тасаввуф улдурки, Худованд сени ўзингдан ўлдирур ва ўзи бирла тиргизур".

"Тасаввуф қудратдир ва халойик билмаслиги учун безътибор бўлмоқдир, ҳар неки яроқсиздир, ундан қўл тортмоқдир", — дея уқтиради Мамшод Диноварий.

Абу Муҳаммад Руимнинг фикрича: "Тасаввуф уч хислат ила устувордир: фақрга гирифторлик ва саховат; ўзгаларни ўзидан афзал билмоқ; эътироз ва ихтиёр тарки".

"Тасаввуф нуқсон нигоҳи билан дунёга боқмоқ эмас, балки ҳар қандай нуқсондан пок кимса мушоҳадаси билан ҳар нечук ноқисликдан кўз юммоқдир", — дея фикрлайди Абу Амр Дамашқий.

"Тасаввуф ҳодисалар оқими остида сабр қилмоқ, жаббор илкани ўз ихтиёрига олмоқ (яъни ризоят), саҳро ва тоғлар ошмоқдир", — деган экан Абу Абдуллоҳ Ҳафиф.

Шайх ур-раис ибн Сино ёзадики: "Тасаввуф, камолот даражасига етишган руҳнинг катта севинчидир. Ўзига хос, Ақл, Оқил ва Маъкул бўлган Оллоҳдан чиққан маъқулларни, яъни У берган сифатларни билмоқ ва шу ҳақда ўйламоқ тасаввуф демақдир". Шайх ур-раиснинг фикрича, тасаввуфда яхши йўлга киришишдан кейин ирода келади. Бу Борлиқни тасдиқлаш ва олий даргоҳ бўлмиш Оллоҳ ҳузурига интилиш қароридир. Сўнгра риёзат ила нафсни тарбия этмак келади. Нафс тарбиясидан сўнг ахлоқ камол топади. Ахлоқ камолотга етганда илоҳий нур ҳафиф ва яширин ҳолда орасира порлай бошлайди, сўнгра тўла вусул, яъни етишиш келади. Бу ҳам ахлоқий камолотнинг ва риёзатнинг энг олий мақомига бориш орқали рўй беради. Бу мақомда инсон ҳар нарсада Ҳақни кўра бошлайди ва Тангрини ўйлайди. Бу мақом Тангрига қовушмоқ, унга етишмоқ, унингла доимо бирга қолмоқ демақдир.

Ибн Сино тасаввуфни маърифат амали, маърифатни эса Тангрига билим орқали етишмак йўли, маърифатли инсонларгина орифликка етишади, деб билади. Демак, маърифат-

дан мақсад, бу даврага кирган инсон "фанофиллоҳ" – Оллоҳ оламига фано бўлмоғи, унга сингиб кетмоғи лозимдир. Билим билан тўйинган онг идрок қилолмаган ҳақиқатга синовларда чиниққан руҳ маскани – Дил орқали етишмак мумкин эди. "Дил маърифат оламининг сайёҳидур", – дейди Санойи.

Ҳазрати Баховуддин Нақшбанд айтиб дерларким: «Тавҳид сиррига етса бўлур, аммо маърифат сиррига етмак душвордир».

Хусайн Мансур Ҳаллож ўғли Аҳмад дедиким: "Отамнинг сўнги кечаси ундан васият талаб қилдим. Дедиким: "Нафсингни сени бир шуғлга солишдан бурун бир шуғлга (машгулот-га) сол".

Дедимки: "Нима васиятга ортур?" Дедиким: "Вақтики, барча хизматга қўшиш (ҳаракат) қилғайлар, сен бир нимага қўшиш қилки, зарраи андир сақалайн (инсон ва жинлар) амалидин улугроқ ва яхшироқ бўлғай". Сўрадимки: "Ул недур?" Дедиким: "Маърифатдур!"

Тасаввуф маърифати уч сафардан иборатдир: бу сафарлар шариат, тариқат, ҳақиқат деб аталади. Ёки содда тарзда бу сафарларнинг биринчисини "Зикр", иккинчисини "Фикр", учинчисини "Амал" деб номлаш мумкин. Солик, яъни сафар қилувчи бир манзилдан иккинчисига ўтар экан, оралиқда тўхтов жойлари ҳам бўлиб, уларни мақом деб атардилар.

Бу уч сафар хусусида Шоҳ Қосим Анвор деганларки:

Шариат ибтидо омад дар аввал,

Вале онжо нашояд шуд муаттал.

Дуюм манзил тариқи соликон аст,

Тариқи водии шакку гумон аст.

Ҳақиқат мунтаҳои кор бошад,

Ки он сад ҳазор асрор бошад.

(Мазмуни: Шариат йўлнинг бошланишидирки, шу боисдан бу мақомда кўп турилмайди. Иккинчи мақом тариқатдирки, бу ерда гумону шак-шубҳалар бўлади. Охирги мақом ҳақиқатдирки, унда минглаб сиру асрор бор.)

1. Шариат. "Шариат, – деб ёзади Табарий, – фароиз, худуд ва амри наҳийдан иборатдур". Хожа Аҳмад Яссавий эса "ҳар ким дарвишлик даъвосини қилса, аввал Ҳақ амрина бўйун сунуб, шариат амри бирла бўлғай", – дея хитоб қилади.

Биринчи сафар талаби Оллоҳ Таолонинг кўкдан туширган муқаддас китоби — Куръони карим ва Ҳақнинг элчиси Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан келиб чиққан қонунқоидаларга амал қилиб яшашдан иборат. Шу билан бирга сўфий зоҳирий илмлар, яъни мантиқий билимларни эгаллаш билан шугулланарди. Бу босқич ўзига хос бошланғич мактаб саналарди. "Шариат самараси аҳдга вафодур", — дейди Хусайн Воиз Кошифий.

2. Тариқат. Бу сафарга отланган муриддан қалбини покламоғи ва нафсини енгмоғи талаб қилинади. Шу билан баробар тариқат, бу ғайбий, ботиний илмларни эгаллаш йўлидир. Бу йўлда ақдан кўра туйғу ва руҳга кўпроқ эрк бериларди. Бу эркин туйғуни англаш ўзининг ва ўзгаларнинг руҳиятида кечадиган ботиний ва сирли жараёнларни бошқариш йўли эди. Сўфийлар учинчи босқичга, яъни маърифатга кўтарилишларидан олдин бир неча мақомоту зиналарни босиб ўтишлари керак эди. Бу мақомоту зиналар ҳар бир силсилада турлича аталар, сон ва номи билан фарқ қилар, аммо моҳиятган ягона эди. Бу йўлга кирган сўфий тариқат бошчиси — муршидга қўл бермоғи, унинг хизматини қилмоғи, пирнинг рухсати билан ўзаро мулоқотда бўлмоғи, унинг панду насиҳатларига қулоқ бермоғи, дарвишликка ҳозирланмоғи ва энг аввало, фоний дунёни унутмоғи, бутун фикру хаёлини мутлақ ҳақиқатга қаратмоғи, бунинг учун эса кечган умридаги хатоликларни, гуноҳларни бўйнига олиб тавба қилмоғи, ҳаром билан ҳалолни фарқлай билмоғи, дунё лаззатлари ва безакларидан кўзни, дилни ва тилни тиймоғи, фақирликни бахту саодат деб билмоғи, кечаётган ҳар бир дақиқа умр эканини англамоғи ва охир-оқибат ҳар қандай фалокатни ризолик билан қабул қилишга ҳозир бўлмоғи шарт.

Фақат шундай олиймақом даражага етишган сўфий тасаввуфнинг сўнгги босқичи — ҳақиқатга етишарди. Бундай сўфий "ориф" деб ном олар ва у "ҳақ ул-яқин" саналар, сўфийлик либоси — хирқа кийишга мушарраф бўларди. Хусайн Воиз Кошифийнинг ёзишича, тариқат самараси — фано, яъни, ўзликдан кечмоқ, Оллоҳга юзланмоқдир. Ҳазрат Мир Алишер Навоий ёзганларидек:

Дединг: "Фано недурур?" Мухтасар дейин: "Ўлмак!"

Ки шарҳин тиласанг, юз рисола бўлгусидир...

Аммо, бу "ўлмак" шундай буюклик эдики, Ҳазрат Навоий . назарида, унинг "зимнида минг бир ҳаёт" мавжуд эди.

3. Ҳақиқат. Бу сафар давомида синовлардан ўтган мурид интилишларининг самарасига эришади, яъни "фанофиллоҳ" – Худойи таоло ишқида шахсияти нобуд ва барбод бўлиб, бақо – илоҳиётни таниб, Ҳақ таолонинг дийдоридан нишонлар кўриш даражасига кўтарилади, инсонни комил бўлади. "Комил инсон шундай инсонки, у шарият, тарикат ва ҳақиқат борасида етукдир... Билгилки, комил инсон деб шундай инсонни айтамыз, унда тўрт нарса камолга етган бўлади, яъни: яхши сўз, яхши амал, яхши хулқ ва маърифат. Унинг тили поку дили пок, иши ва ниятлари покдир. Эй, дарвеш, илоҳ йўлини қабул этган жами солиқлар шуни (эгаллаш билан) машғулдирлар ва солиқларнинг вазифаси ана шу тўрт нарсани камолга етказишдан иборат. Кимки бу тўрт нарсани камолга етказса, ўзи ҳам камолга етади" (Шайх Азизиддин Насафий. "Инсонни комил" рисоласидан).

Ҳақиқат тасаввуф маърифатининг бош манзилидир, айна ўзидир, тасаввуфнинг қалбидир.

"Агар ҳақиқат самараси нимадан иборат, деб сўрасалар, айтгинким, ҳақиқат самараси – бақо, яъни Ҳаққа етишмоқдир" (Ҳусайн Воиз Кошифий).

Мавлоно Жаъфар нақл қилади:

"Бир кеча тушимда Ҳазрати Эшонни (Хожа Аҳрорни) кўрдим ва ул кишидан: "Банда қай ҳолатда Худога етар?" – деб сўрадим. Тушимда таъсирланиб уйғонгач, Ҳазратнинг хонақоҳларига шошилдим. Шунгача ул кишини узоқдан кўрган, лекин суҳбат қилишга мушарраф бўлмаган эрдим. Эшоннинг мулозиматларига кирган ҳамон менга қараб: "Мавлоно Жаъфар, биласанми, банда қачон Худога етади, агар у бандалигида ўзидан фано бўлса", – деб айтдилар.

Мана шу сўнги босқичда сўфийлар Оллоҳнинг марҳамати деб билган ҳолатлар вужудга келади ва буни улар "Ҳол" деб атайдилар. Ҳолга ҳамма сўфийлар ҳам мушарраф бўлмас, унга эришган кишида ғайриоддий кучлар, қобилиятлар пайдо бўлиб, соҳиби кароматга айланар экан, шунинг учун ҳам сўфийлар ҳолни худонинг марҳамати деб билардилар. Бун-

дай марҳаматга эришган кишиларни "Валий" деб атардилар. Валийлар ёки авлиёлар ўз ғайри оддий қобилиятлари билан одамларга таъсир кўрсатиб, уларда ўзгаришлар юзага келтирар эканлар. Бу ҳақда Хожа Абу Али ибн Сино "Ишорат ва танбеҳот" рисоласида: "Агар сенга бирор сўфий ёки ориф ўзининг ғайриоддий кучи бирла бирор нарсага таъсир кўрсатиб, ани ҳаракатга келтирур, дуо бирла кишига шифо бағишлар ёки бало домига гирифтор қилур деса, рад этишга шошилмагилким, бу Оллоҳ сирриёти турур" – деган эди.

Шайх Зуннун Мисрий дедиким: "Уч сафар қилдим ва уч илм келтирдим. Аввалки сафарда илме келтирдимки, хос қабул қилди ва ом (омийлар) ҳам қабул қилди. Иккинчи сафарда илме келтирдимки, хос қабул қилди ва ом қабул қилмади ва учинчи сафарда илме келтирдимки, на хос қабул қилди ва на ом".

Шайх ул-ислом Абдуллоҳ Ансорий Шайх Зуннуннинг бу сўзларини шарҳлаб, дедиким: "Аввал тавба илме эрдиким, ани хос ва ом қабул қилдилар. Иккинчи, таваккул ва муомалат ва муҳаббат эрдиким, хос қабул қилдилар ва ом йўқ. Учинчи, ҳақиқат илмидирки, элнинг илм ва ақл тоқатидан ташқари эрди, халойиқ англамади ва ани инкорға қўптилар (уни инкор қилдилар).

Ул сўнгги сафар қадам билан эмас эрдиким, ани қадам била бормаслар ва ҳимама (ирода, азм, жаҳду ҳаракат) била борурлар..."

"Сўфий", "Тасаввуф" атамаларининг келиб чиқиши ҳақидаги мулоҳазалар турличадур. Юқорида улардан бирини йўл-йўлакай айтиб ўтдик. Мана бошқа мулоҳазалар:

Абу Райҳон Берунийнинг фикрича "соф" юнонча "софус"-дан – "ҳикмат"дан келиб чиққан.

"Фиёс ул-луғот"да "сўфий" атамаси уч маънода: 1. Юнг либос; 2. Қалби поклар; 3. Каъба аҳлига хизмат қилувчи, фақирликни пеша қилган қавм номи – "сўфа"дан олинган тушунча ёки ибора дейилади.

Машҳур сўфий Абу Наср Саррож эса ўз асари "Ал ламаъ фит-тасаввуф"да: "Мутасаввиф фақат бир илму бир мақомга эга бўлмасдан, у ҳамма илмлар кони бўлиб, аҳволу ахлоқ жиҳатдан машҳуру шарифлидур, анинг учун ҳам аларни "сўфий" дерларким, улар юнгли либос киювчилардирлар", дейди.

Шайх Абулҳасан Зарринқуб: "Ҳар ҳолда сўфийлар юнгдан либос кийишни ўзларига шарт деб билиб ва шундай дағал кийимларга аҳамият бериб, усиз зоҳидликни мумкин деб билмаган", – деб ёзади.

"Сўфий" атамаси "сафф", яъни сафда туришдан – худога яқин туришдан деб айтувчилар ҳам бор.

Йиллару асрлар ўтгани сайин "сўфийлик", "тасаввуф" атамалари "соф", "софлик" деган сўзлардандир деб билувчилар кўпайди. Бизнинг назаримизда дастлабки босқичида ҳақиқатдан ҳам "суф" – "юнг" сўзидан келиб чиққан тасаввуф ўз тараққиёти давомида маънавий қатламлари ошгани, ислом дунёсида муҳим ўрин топгани сайин у "соф", "софлик" сўзлари томонга яқинлашиб бораверди. Илло бу сўзлар "суф" – "юнг"-дан кўра ўзининг улуғворлиги ва тасаввуфнинг асл моҳиятини очиб бериши билан фарқли эди.

Бу фикр тарафдорлари: "Агар сўфийларни юнгдан либос кийган кишилар деб билсак, у ҳолда ўзларини изғирину шамоллардан сақламоқ учун юнгдан чакмон кийган чўпонлару туякашларни ҳам сўфийлар деб тушуниш мумкин" деб айтардилар. Хуллас, замонлар ўтиб, "сўфий", "тасаввуф" атамалари "соф", "софлик" – тиниқлик, поклик маъносидан иборатдир, илло тасаввуфнинг асосий маслағи ҳам губорсиз, тоза ва соф бўлишдир, деган тушунча барқарор бўлди.

Бишир ибн ал-Хорис: "Сўфий қалбини Оллоҳ учун софлайдиган кишидир".

Абу Туроб ан-Нахшабий: "Сўфий ҳар бир ишдан ўзини пок сақлайдиган ва ҳар бир гапни ўзи билан софлайдиган кишидир".

Саҳл ибн Абдуллоҳ ат-Тустарий "Сўфий қайғу ила софланган, ҳаромдан қутулган тафаккурга йўғрилган, фикрга тўлган, оломонни тарк этиб, ёлғиз Оллоҳ билан машғул бўлган, олтин билан тупроқни бир билган кишидир".

Абул Ҳусайн ан-Нурий: "Сўфийлар руҳлари соф бўлган, шунинг учун Ҳақнинг ҳузурини илк сафдан жой олган кишилардир".

Жунайд ал-Бағдодий; "Тасаввуф Оллоҳнинг сени сафога махсус қилмоғидир. Оллоҳдан бошқа ҳамма нарсдан тасфия (софланган) бўлган киши суфийдир".

Абубакр ал-Каттоний: "Тасаввуф сафо ва мушоҳададир".

Тариқатда муршид ёки пир деган тушунчалар ҳам мавжуд. Муршид ёки пир тариқатга раҳбарлик қилиб муридларни — соликларни Ҳақ висолига етишлари учун тўғри йўлдан олиб боришлари керак, ўз навбатида соликлар пирнинг кўрсатмаларини сўзсиз бажо келтиришлари лозим эди. Муршидлар ўз муридларига сўфёна — мистик машқлар, яъни рақси самоъ қилиш, Оллоҳ Таоло ва унинг расулини зикр этиш, кечаларни бедорликда ўтказиб тоату ибодатлар бажо келтириш, Куръони каримни узлуксиз қироат қилиш, ҳадису исломий ғазалларни ўқиш ва чиллада ўтиришни буюрар эдилар.

Ибн Халдун сўфийликда мурид билан муршид муносибатининг уч босқичини белгилаган.

Биринчи босқичда шариятнинг талабларини тўла тўқис бажариш билан машғул мурид пир итоатида бўлганига қарамай, ҳали унга эҳтиёж сезмайди.

Иккинчи босқичда нафсни ислоҳ ва қалбни тафсия (соф) қилишга киришган мурид пирга эҳтиёж сезади.

Учинчи босқичда моҳияти жаҳоний ва кайҳоний асрор маърифатидан иборат кашфиёт — Оллоҳни кашф қилишга киришган солиқ муршид кўмагига ва назоратига эҳтиёжманд бўлади.

"Эй толиб, агар Ҳақни талаб қилиб, тобай десанг, андоғ пирга қўл бергилким, шариятда орифи биллоҳ бўлса, тариқатда воқифи асрор бўлса, ҳақиқатда комилу мукамал бўлса, маърифатда дарёйи уммон бўлса, ондоғ пирга қўл бергилким, саодат бўлғай. Агар мурид шарият илмини билмаса, шарият илмини онга ўргатай. Агар тариқатда ҳоли воқеъа пайдо бўлса, тариқат илми бирлан йўлга солғай ва ҳақиқат сиридин муридга йўл кўрсатғай. Маърифатда жазабан Ҳақ пайдо қилғай", деб насиҳат қилади Ҳазрати Султон Хожа Аҳмад-Яссавий.

"Шайх Зуннун Мисрий, раҳматуллоҳи алайҳи, ондоғ айтибдурларким, мурид қирқ йил хизмат қилмагунча, шайхлик ва фақирлик ва дарвиш ўрни онга таъйин бўлмас ва хирқа киймоқи онга раво эрмас.

Ҳазрати Султон Хожа Аҳмад Яссавий андоғ айтибдурларким, ҳар ким пирлик ва шайхлик даъвосин қилур бўлса, қирқ йил то пирнинг хизматида юрмагунча, шайх ўрни онга

раво эрмас. Агар мурид олса, рад турур" ("Факрнома"дан).

Мавлоно Румий нақл этганларким:

*Пир ёз саратони, халқ эса куздир,
Халқ — кеча, пир эса ойдир, юлдуздир.
Йўл билган пир ҳолини сўргил,
Пирга эргашгину, ортидан юргил.*

Махдуми Аъзам эса:

*Пирсиз бўлма, жангга кирсанг ҳам,
Искандари замон бўлсанг ҳам,*

— дея насиҳат қилганлар.

Ривоят этишларича, силсилаи шарифдаги олтинчи ҳалқанинг пири комили бўлмиш Боязид Бистомий умри давомида 113 пирнинг хизматини қилиб, улардан файз олган экан. Ўша пирларнинг бири Содиқ эди. Бир куни Боязид пирининг олдида ўтирган эди, пири айтди: "Эй Боязид, ул китобни тоқдан олгин". Боязид сўрадики: "Қайси тоқдан?" Пир айтди: "Неча марта бу ерга келдинг, тоқни кўрмадингми?" Боязид айтдики: "Йўқ, ахир, ҳузурингда бош кўтаришга журъат қилолмасам, қандай кўрай. Мен бу ерга томоша қилгани учун келмаганман", Шунда Содиқ айтдики: "Агар шундай бўлса, Бистомга қайт, хизматингни ўтаб бўлдинг". Бу ривоят муриднинг пирга бўлган иззатидан бир далодатдир.

Бошқа бир ривоятда нақл этилишича, бир куни Боязид Бистомийдан "Сизнинг пирингиз ким?" — деб сўрабдилар. Боязид айтибдиким: "Менинг пирим бир кампирдирки, бир куни тавҳиднинг ишорати ғолиблигидан саҳрога чиқиб эрдим. Ўзимда қилча ихтиёр йўқ эди. Ногоҳ бир кампир учрадики, бир халтада ун кўтарибдур. Менга дедиким; "Келгил, бу халтадаги унимни уйимгача етқуриб бергил". Ва менинг қопни кўтармоққа чоғим йўқ эди. Шул сабабдан бир шерни ишорат бирлан келтуриб, унни шерга юклаб бердим. Сўнг кампирга дедимки: "Шаҳарга борсанг, одамларга кимни кўрдим дерсан?" Кампир деди: "Бир золим ва раъно(такаббур)ни кўрдим, дерман". Мен сўрадим: "Нечун мундоғ дерсан?" Кампир айтдики: "Худои таоло шерни банданинг хизматига таклиф қилмабдур. Не учун сен ани хизматга таклиф қиласен? Бу зулм бўлмайдиму?" Мен дедим: "Ори, бу ишим зулмдур. Аммо нима учун мени такаббур дерсан?" Кампир

айтди: "Анинг учунким, сенинг хоҳишинг улки, шаҳар халқи билсунларким, шер сенга муте, фармонбардор бўлубдур. Билсунларким, сен соҳиби кароматсан. Бу такаббурлиг эмасму?" Дедимки: "Ори андоғдур, тавба қилдим ва баланддин пастга тушдим". Ушбу кампир менга пирдур".

"Тасаввуфнинг асл моҳияти нимада?" — деган сўроққа ҳам Боязид Бистомийнинг бир иқрори билан жавоб бериш мумкин.

Ҳазрат Боязид айтган эканларки: "Илон пўст ташлаган каби мен ҳам ўзимни тарк қилдим. Бир маҳал ўз моҳиятимга боқсам... оҳ, мен Унга айланибман!"

Бошқа бир ривоятда Султон ул-орифин айтмишларки: "Оллоҳ таолони туш кўрдум, сўрдумки: "Бор Худоё, йўл санга не навъдур?"

Дедики: "Ўзунгдан ўтгунг, еттинг!"

Демак, тасаввуф моҳияти Худога етишмоқ экан, бунинг учун ўздан кечмоқ лозимдир. Ҳаттоки:

Қил қадар қолса вужудингдан асар,

Ололмассан қил қадар Ундан хабар..

Ўздан кечмоқ одамга хос паст ва ўткинчи дунё ташвишлари билан қоришган ҳис-туйғулардан воз кечмоқ, Оллоҳ, таолонинг даргоҳи — асл Ватан сари интилиш, унга етишмоқ кўйида илоҳий юксакликка талпиниш демақдир.

Тасаввуф лойини қорган араблар, унга вужуд ва улуғворлик бағишлаган ажамликлар, уни ҳикмат, ахлоқ билан тўйинтирган ва унга қалбу руҳ ато қилган туронликлар бўлдилар...

Йиллар ўтиб сўфийларни таркидунёчиликда айбладилар. Бу тухматлар ҳамиша тасаввуф ҳақида оддий тушунчага ҳам эга бўлмаган кимсалар ёки Хожа Аҳрори Валий таъбири билан айтганда, илми дунё орттириш ва мансаб эгаллаш учун хизмат қилдиргучи олимлар томонидан бўлди.

Албатта, ҳар бир покиза йўлни касб этган инсонлар ва жамоалар атрофида, ширага ўч пашшалардек, худбин, манфаатпараст, ўз ниятларига эришмоқчи бўлган кимсалар ҳам мавжуд эдики, бундайларни Ҳазрат Мир Алишер Навоий: "Ўзига қаландар от қўйғон малъун, одамийлигдан мағбун" деб атайдилар. Ҳазрат назарида уларнинг "сурати дарвешваш ва маъниси саросар ғаш". Тасаввуф муҳолифларининг кўзи фақат уларни кўрар, уларни ёмонлаш баҳонасида тариқат

ғояларини қоралашга уринардилар. Сўфийлар халқни тарки дунёчиликка чорладилар, деган кимсалар тасаввуф оломон эмас, балки Оллоҳга етишиш йўлида илм олишни, инсон заковатининг қудрати нималарга қодирлигини англашни истаган комил инсонлар йўли эканини билмасдилар ёки билиб, билмаганга олардилар. Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий айтганларидек, Фақирлик мартабаси мақоми аъло турур, ҳар кимга муяссар бўлмас!"

* * *

... Аҳмад сўфийлар ва тасаввуф йўли ҳақидаги хаёллар билан қандай тонг отганини сезмай қолди. Фарзни адо қилгач, қизариб чиқаётган куёш нури чулғай бошлаган ҳовлини кесиб, Имом Абу Мансур ҳузурига шошилди. Салом-алиқдан сўнг, унга савол аломати билан боққан имомга ниятини айтди:

— Бобо Фараж хизматларига боришимга рухсат тиларман.

Аҳмад устоз менга танбеҳ берса керак, деб ўйлаганди, йўқ, имом розилик маъносида бошини эгди. Аҳмад ўрнидан туриб энди эшикка етганда, устози овозини эшитди:

— Барча асҳоб бирлан борурмиз!..

Устоднинг амрига биноан барча сабоқдошлар бир бўлиб йўлга тушдилар. Дастлаб сукутга чўмган имомга эргашиб, бир тўп қушлардек чуғурлашиб келаётган йигитлар Бобо Фараж хонақоҳсига яқинлашган сайин бошларини эгганча жимиб қолдилар.

Хонақоҳ эшиги олдида уларни ёшгина мурид қарши олди.

— Отинг кимдур? — деб сўради Аҳмад.

Мурид:

— Бобо Шодон, — деди. Аҳмад муриднинг ўз пирига нисбат қилиб айтган номини эшитиб жилмайди. Бобо Шодон уларнинг қай мақсадда ташриф буюрганларини эшитгач, лип этиб ичкарига кириб кетди. Қандай тез кириб кетган бўлса, шундай тез чиқди ва зинанинг тепасидан сўз қотди:

— Пирим, агар улар Тангри даргоҳига келган эрканлар, кира олсалар, майли, кирсинлар, дедилар.

Сабоқдошлар Бобо Фараж айтган гап мазмунини чақолмай бир-бирларига қарадилар. Аҳмад кўз ўнгида яна ўша ўт чақнаб турган кўзлар пайдо бўлди. У сўзлар маъносини анг-

лади. Ўша заҳот эғнидаги либосларни ечди ва қўлини кўкси-га босди. Унинг бу аҳволини кўриб, бошқалар ҳам кийимла-рини ечиб, қўлларини кўкракларига қўйдилар. Бобо Шодон уларни ичкарига бошлади. Дам ўтмай улар ҳовли бурчагида-ги хужрада ўтирган Бобо Фаражга рўпара бўлдилар. Ҳамма ўз ўрнини топгач, кекса дарвеш кўзини юмди ва нималарни-дир шивирлай бошлади. Унинг бу шивири – олис-олислар-дан келаётган денгиз шовқини, унга яқинлашган сайин ку-чайганидек – кучайиб борди. Бобо Фараж муножот қиларди. Аҳмаднинг вужуди ҳам муножот оғушига чўмди. Аммо у куло-фига эмас, кўнглига ситилиб кираётган бу сўзларни Бобо Фараж айтаяптими ёки ғойибдан келяптими билмас эди...

*Холиқо, юрагим санинг тахтингдур,
сенинг васлинг маним аҳдимдур.*

*Холиқо, имдод қил, васлингга етай,
имкон бер, юрагим қаърига кетай.*

*Холиқо, дуо бер, вужудим тўлсун,
муддао бер, хоҳишлар ўлсун.*

*Холиқо, қўлим ол, йўлга сол мани,
алдамасин ўзга бир қаввол мани.*

*Холиқо, сақлагил, пушаймон бўлмай,
адашмай, зулматда саргардон бўлмай.*

*Холиқо, дийдоринг нури чароғдур,
сенинг дийдорингсиз бу кўнгли доғдур.*

*Холиқо, зар берма, бир иқтидор бер,
иқтидор бергилу дийдор бер.*

*Холиқо, дардингдан кўнглим шод эрур,
сенинг бандаларинг дилозод эрур.*

*Холиқо, гуноҳим гарчи фузундур,
шафқатинг муддати жуда узундур.*

*Холиқо, қалбима бир таманно бер,
таманномга фақат маъно бер...*

Аҳмад Бобо Фаражнинг ҳоли мутағаййир бўлганини кўриб-билиб турар, аммо юрагида жаранглаётган оҳанглар бобо-нинг нималар деб муножот қилаётганини эшитишга имкон бермасди. Балки улар бир муножотни, айна сўзларни айтиб тавалло қилаётгандирлар.

Тўсатдан Бобо Фаражнинг қиёфасида шундай улғворлик

пайдо бўлдики, унинг бутун вужуди қуёш курсидек дурашон бўлиб, нурлана бошлади. Дам ўтмай бобонинг эғнидаги ҳирқа ўз-ўзидан танадан айрилиб, ерга оҳиста сирғалиб тушди. Бу ҳолни кўриб турганларни ҳайрат кучди.

Анчадан кейин Бобо Фараж яна аввалги ҳолатига қайтди ва ўтирган ўрнидан туриб, боягина танасидан ерга сирғалиб тушган ҳирқани қўлига олди. Кейин даврада сармаст ўтирган Аҳмадга яқинлашиб, уни даст кўтариб ерга қўйди ва қўлидаги ҳирқани кийдирди. Бобо бу ишни гап-сўзсиз адо этгач, яна қайтиб жойини эгаллади-ю, хона ўртасида нима қилишини билмай қўққайиб турган Аҳмадга сўз қотди:

— Сенинг дафтар ўқур чоғинг ўтди — қаламинг оқдур, ёзганинг бефойдадур! Вақтидурки, пирлар этагини тут, уларнинг хизматида бўл!

Бобо сўзини тугатиб, ҳаммага ижозат бергандек, қўлини кўксига босди. Аҳмад ҳамма қатори эшикка яқинлашаркан, Бобо Фараж хитобини эшитиб тўхтади, ялт этиб дарвишга қаради. Ўт чақнаган кўзлар унга меҳр билан қараб турарди.

— Аҳмад! — деди яна бир карра Бобо Фараж ундан кўзини узмай, — Вақт келур, оламнинг сардафтари бўлгайсен...

Бобо Фараж даргоҳини тарк этиб, анча юришгач, имом Абу Мансур унга таъкидлади:

— Энди сенинг йўлинг ўзгадур... Аммо, "Шарҳи ус-Сунна"дан озгина қолибдур, бир-икки кун ўтириб уни яқунла. Сўнг, майли, ижозат...

Аҳмад устозининг сўзини қайтармади. Эртаси тонгдан қўлига яна "Шарҳи ус-Сунна"ни олди. Китобга эгилди-ю... ҳужрага шахд билан кириб келган Бобо Фаражни кўриб, отилиб ўрнидан турди. Бобо Фараж ғазаб билан гапирди:

— Сенинг дафтар ўқур чоғинг ўтди, демаганмидим?! Кеча сен илм ул-яқиннинг минг бир манзилидан ўтдинг! Бугун нега яна қуриган булоқ бошига борурсан?!

Бобо Фараж қандай шиддатли кирган бўлса ўшандай чиқиб кетди. Аҳмад ўша-ўша "Шарҳи ус-Сунна"га қайтмади, риёзат ва хилватнишинлик билан машғул бўлди. Вақт ўтиб илми ботиний ва варидоти ғайбий сирларини англай бошлади. Ҳатто бир марта ғайбдан келаётган бу сирлар беиз ўчиб, кетмасин, деган ниятда уларни қоғозга битмоқчи бўлди. Аммо

қўлига қалам олиб, ёзишга энди киришган эди, эшикдан кириб келган Бобо Фаражни кўрди. Бобо Фараж бугал ҳам оташин эди:

– Шайтоннинг васвасасига учма, бу сўзларни ёзма! Қаламни қўй-да, барчасини унут. Етар, бунда муқим бўлишдан сақлан, йўлга туш... Пирлар хизматини қил, ўз муршидингни излаб топ! Бунда қолсанг, ҳалок бўлурсан, қалбинг ойнасини синдиурсан. Пирни яқиндан излама, йироқдан изла...

Бобо Фараж бирдан маъюс торгди, кўзларида мунг жимирлади. У қаршисида лол турган йигитга тикиларкан, маҳзунҳол шивирлади:

– Аҳмад! Бугун тунда сенинг она юртинг томонда – Туркистонда бир ёруғ юлдуз сўнди. Бу Пири Туркистоний юлдузидур. Ул иқлим осмонида ёлғиз Хожаи Жаҳон юлдузи чарақлаб турибди энди. Шошил, улуг муқтадо изла, унинг қўлини, этагини тутиб, йўлингни топ. Йўлингни топу юртингга қайт. Юлдузингни чарақлат! Сенинг замонда чеккан машаққатларингдангина юлдузингга шуур қўшилғай. Юлдузингга қувват бер! Пири Туркистоний юлдузи ўрнини топ!

Аҳмад кекса дарвешнинг бу сўзларини ўша пайтда эмас, йиллар ўтиб англайди. Англайди-ю, беовоз, кўз ёшлари сел бўлиб, ичига оқиб йиғлайди. Чайқалиб-чайқалиб, аламини бешикдаги гўдак каби тебратиб ухлатишга уринади, аммо ҳеч қачон бунинг уддасидан чиқолмайди.

У йиллар ўтиб Хоразмда – Аҳмад бўлиб тарк этган, Нажмиддин бўлиб қайтган она юртида шайхлик мақомида экан, даргоҳига Пири Туркистонийнинг улуг шоғирдларидан бири – Разиуддин Али Лоло мулозамат учун келади.

Шайх Саидиддин Фарғоний "Маноқибул-ибод илал-маод" отли китобида қайд этганким: "Муридлар интисоби (боғлиқ бўлиши) машойихга (пирга) уч тариқа (йўл) биландур: бири ҳирқа билан, иккинчиси зикр талқини билан ва учинчи, хизмат ва суҳбат ва анинг одоби билан. Ва ҳирқа нисбати иккидур: бири иродат ҳирқаси ва ани бир шайхдан ўзгадин олмоқ раво эмас ва яна бири табаррук ҳирқаси. Ва ани кўп машойихдан табаррук олмоқ раводир.

Иродат ҳирқаси нисбатин ва зикр талқини нисбатин икки шайхдин олмоқ мазмум (ёмон)дур. Аммо суҳбат нисбатида

маҳмуд (яҳши)дур, аммо бурунги шайх рухсати шарти билан ёки фоти вуқуи била (яъни ўлими туфайли)".

Разиуддин Али Лоло ҳирқаи иродат ва зикр талқини билан Хожа Аҳмад Яссавийга боғлиқ эди, у Шайх Кубро хузурига Пири Туркистоний вафоти туфайли суҳбат истаб келган эди.

Шайх Кубро хузурига ташриф буюрган хушбичим, соқсоқоли қоп-қора йигитдан Хожа Аҳмад ҳақида узоқ суриштирди. Биз ҳам уларнинг суҳбатига ҳалал бермай Пири Туркистоний ҳаёти ва фаолиятига назар ташлайлик.

Хожа Аҳмад Яссавий тахминан 1103-1104 йиллар оралигида қадим Туркистон мулкининг Сайрам мавзесида Шайх Иброҳим оиласида дунёга келган. Етти ёшида отасидан етим қолиб, онаси Қорасочойим ва опаси Гавҳари Шаҳноз қўлида тарбияланади. Мавлоно Ҳисомиддин Сигноқийнинг "Насабнома" рисоласида келтирилишича, Хожа Аҳмад ўн етти пушт орқали ҳазрати Пайғамбаримизнинг амакилари ҳазрат Абу Толибга бориб туташар экан. Яъни: Хожа Аҳмад ибн Иброҳим Шайх ибн Маҳмуд Шайх ибн Ифтихор Шайх ибн Умар Шайх ибн Усмон Шайх ибн Ҳусайн Шайх ибн Исмоил Шайх ибн Мусо Шайх ибн Юнус Шайх ибн Хорун Шайх ибн Исҳоқ Шайх ибн Абдулрахмон Шайх ибн Абдулфаттоҳ Шайх ибн Абдулжаббор Шайх ибн Абдулфаттоҳ Шайх ибн Имом Муҳаммад Ханафия ибн ҳазрати Али ибн ҳазрати Абу Толиб.

Хожа Аҳмад бошланғич тарбияни илк устози Арслонбобдан олгач, устозининг кўрсатмаси, бошқа ривоятга кўра, Арслонбоб вафотидан кейин Яссидан Бухорога боради ва Хожа Юсуф Ҳамадоний хизматида бўлиб, уни пир танийди, муридлик қилади.

Олтмиш йилдан ортиқ шайхлик ва иршод сажжодасида ўтирган, ўн саккиз ёшида Бағдодда Абу Исҳоқдан фикҳ, ҳадис ва тафсир илмини ўрганган, кейинчалик Исфаҳон, Самарқанд ва Бухорода таълимини давом эттирган, Хожа Абдулқодир Гелонийдан қабул соҳиби бўлган, дарвешлик ҳирқасини Хожа Абдуллоҳ Жайвоний қўлидан кийган, тасаввуфда Шайх Абу Али Фармудийга интисобда бўлган, узоқ вақт Хуросон, Хоразм ва Мовароуннаҳрда имомлик мансабини ўтаган Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг Бухорода тузган хонақоҳида жуда кўп форсийзабон ва туркзабон шогирдлар диний-

мазҳабий ва тасаввуф илмларидан сабоқ олардилар. Хожа Юсуф Мовароуннаҳрни тарк этишдан аввал ўз асҳоби орасидан тўрт кишини даъват мартабасига тайинлади. Булар Хожа Абдуллоҳ Барқий, Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Аҳмад Яссавий ва Хожа Абдулхолиқ Гиждувонийдирлар. Муридларга пешволик қилиш хоразмлик Хожа Барқий, Самарқанднинг Хатирчи мавзесидан бўлмиш Хожа Андоқийлардан сўнг Хожа Аҳмад Яссавийга ўтади ва у қирқ ёшгача иршод мансабида бўлди. Аммо шу ёшга етгач, ўз тариқати йўлини тузмак лозимлигини англади. Хожа Аҳмад ўз тариқатини тузмак мақсадида она юртига қайтиш олдидан хонақоҳ раислигини Хожа Абдулхолиққа топширади. Туркистон мулкида бунёд бўлган икки буюк тариқат — нақшбандия ва яссавияга асос солиш Хожа Аҳмад Яссавий билан Хожа Абдулхолиқ Гиждувонийга насиб бўлди. Ҳар икки тариқат вақт ўтиб, тасаввуф тарихида "Хожагон силсиласи", "Силсилат уз-заҳаб" номлари билан аталди ва ҳар икки шайх устози Хожа Юсуф Ҳамадоний бу силсила сардафтари сифатида эътироф этилди.

Хожа Аҳмад Яссавий қайтгач, у ерда мадраса ва хонақоҳ тиклатди, ўз атрофига шогирдлар йиғиб, уларни ўз маслағи йўлидан бошлади. У ўз йўлини ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг "Фақирлик фаҳримдир" ҳадисига асослаган, ўз пирлик мақомини эса ушмундоқ белгилаган эди: "Эй толиб, агар Ҳақни тилаб тобай десанг, ондой пирга қўл бергилким, шариятда орифи биллоҳ, тариқатда воқифи асрор бўлса, ҳақиқатда комилу мукаммал бўлса, маърифатда дарёи уммон бўлса, ондоғ пирга қўл бергилким, саодат бўлғай".

Хожа Яссавий солиқ учун тўрт сафар: шарият, тариқат, маърифат ва ҳақиқатни белгилаб, бу сафарларнинг ҳар бирида ўн мақом, жами қирқ мақомни ўтамоқ вазифасини топширади ва насиҳат қилади: "Бу қирқ мақомни билиб амал қилса, дарвешлиги пок турур ва агар билмаса ва ўрганмаса, дарвешлик мақоми онга ҳаром турур ва жоҳил турур".

Фақат мана шу қирқ мақомни ўтаган, нафсини куйдириб фано даражасига етишган дарвеш, Хожа Аҳмад назарида, "агар ўтга боқса, Ҳақни кўргай ва агар куйи боқса, Ҳақни кўргай ва агар илгари боқса, Ҳақни кўргай ва агар ўлтурса, Ҳақни кўргай мушоҳада кўзи бирлан. Ва яна сўфий илм ул-

яқин ва айн ул-яқин мақомини топқай ва агар сир кўзи бирлан юқори боқса, Аршни кўргай ва агар қуйи боқса етти табақай заминни ва ҳеч ҳижоб бўлмағай. Ва агар ҳақ ул-яқин кўзи бирлан боқса, махлуқот ва маснуотдин кечиб, бечун ва бечугина Ҳақни кўргай ва маърифатда барча кавнайни оламини кўргай..."

Хожа Аҳмад хитоб қиладиким:

*Шариатда мурод улдир, йўлга кирмак,
Тариқатда мурод улдир, нафсдан кечмак,
Ҳақиқатда азиз жонни фидо қилмак,
Жондан кечмай ишқ шаробин ичса бўлмас...*

Яна унинг эътирофича, шариат – бу иродат, тариқат – бу ижобат, ҳақиқат эса ижозатдир; илло "мурид бўлгон бу сифатлиғ бўлмоқ керак". Бошқа бир ҳикматида Хожа тариқати сафарларини учга бўлади: "шариат – илм ул-яқиндир, тариқат – айн ул-яқиндир, ҳақиқат – ҳақ ул-яқиндир". Яна бир ҳикматда ёзадиким: "шариат – "ли маъаллоҳ" мақомидир, тариқат – "ан тамуту" саройидир ва ҳақиқа – "фано филлоҳ" дарёсидирки, бу мақомга етишмай, бу саройга кирмай, бу дарёда чўмилмай, "бақобиллоҳ" гавҳарини олса бўлмас".

"Бақобиллоҳ" гавҳарини олмоқ учун, яъни Оллоҳдан нишона кўрмоқ учун эса солиқ ошиқ бўлмоғи керак. "Ошиқ бўлсанг, ишқ йўлида фано бўлгил, дийдор излаб ҳасратида адо бўлгил". Ишқ кўнгилни ёритсагина, "ўша вақтда илоҳимни жамолини маъно кўзи бирлан" аён кўрмоқ мумкиндир. Бунинг учун эса:

*Зикрин айтгил, қонлар оқсун кўзларингдин,
Ҳикмат айтгил, дурлар томсун сўзларингдин,
Гуллар унсун ҳар бир босқан изларингдин,
Гулга боқсанг, гул очилиб бўстон бўлур...*

Яъни, Хожа Аҳмад айтмоқчики: "Ҳар бир босган қадаминг – ҳаракатинг туфайли гул унса – Оллоҳ жамолидан бир нишона кўринса, гул очилиб бўстон бўлганидек, сен ўша нишонада Ҳақни кўра биласан". Бу тасаввуф илмининг энг содда изоҳидир.

Хожа Аҳмад Яссавий Туркистонга қайтиб, тариқатини тузишни бошларкан, устози Хожа Ҳамадоний қўллаган зикр айтиш йўли – "зикри алония" (зикр айтишда товуш чиқа-

риш)га амал қилдики, бу йўл яна "зикри жаҳрия" деб ҳам аталади. Шунинг баробарида Хожа Аҳмад илк марта зикри туркий тилда бажаришга ўтди ва бу йўлда ўзига хос янги усулни кашф этди. Бу усул "зикри арра" номини олди.

Камина "зикри арра" талқини бир қатор кўҳна китобларда қайд этилганини маълум қилган ҳолда, шу китоблардан бирида келтирилган ривоятни китобхонга ҳавола қилмоқни маъқул кўрдим: "Яссавия машойихидан саналган Мавдуд Шайхнинг асҳоби бўлмиш Камол Шайх Тошқандга келганида Хожа Аҳрори Валий даргоҳига келиб турарди. Бир куни Камол Шайх келганда Хожа унга "Биз учун "арра зикри"ни айтиб бер!" — деган эканлар. Ўшанда Камол Шайх "зикри арра"ни айтиб, ҳаммани мамнун қилган экан.

Айтишларига қараганда, деб ҳикоя қилади бу воқеа хабарини етказган ровий, "зикри арра" турк машойихи силсила-сида шундай зикр эканки, уни айтишда гўё димоғдан арра товуши келар экан.

Шайх Камол Хожа Аҳрори Валий олдида етти-саккиз мартаба бор кучи билан "зикри арра"ни айтган. Шунда Хожа Аҳрор хитоб қилиб: "Бас қилингим, Аршдан фаршгача ёниб тугади!" — деган экан. Камол Шайх зикри тугатгандан кейин Хожа Аҳрор узоқ ўйга ботиб қолади. Асҳоб аҳли бунинг боисини сўраганда, Хожа: "Мен шундай фикрдаменки, агар мункирлар бу қандай зикр айтиш десалар, шундай жавоб қайтарган бўлар эдим", — деб ушбу байтни ўқиган эканлар:

*Мургони чаман ба ҳар сабоҳ
Хонанд туро бо истилоҳ...*

Яъни:

*Чаман қушлари сенга ҳар саҳар
Жўр бўлиб сайрайдилар...*

Бу тафсилотни идрок қилган ҳолда айтиш мумкинки, Хожа Аҳмад Яссавий "зикри арра"ни кашф этишда туркий халқлар орасида кенг тарқалган бахшичилик санъатидан ўринли фойдаланган, бу билан у Оллоҳ зикрини, ўз ҳикматларини оддий халққа осон етиб боришига эришмоқчи бўлган.

Сўфийлик тариқатларида амалда бўлган асосий зикр "Хув" номи билан аталиб, яссавияда бу зикр "арра" усулида ижро этилан. Хожа Аҳмад ҳикматларида ёзади:

"Ху" ҳалқаси қурилди, эй дарвешлар, келинлар,
Ҳақ суфраси ёйилди, ондин улуш олинлар...

"Ху" аррасин олибон, нафс бошига солибон,
Туну куни, толиблар, жонни қурбон қилинлар...

Бу намуналарда "Ху" ҳалқаси" – рақси самоъ даврасини, "Ху" арраси" эса зикр айтишнинг Яссавий кашф қилган талқин номини билдиради. Шу кунларда ҳам Бойсун тоғларида айтиладиган айрим кўшиқлар нақорати "Яққу-яққу-яққу-я" тарзида такрорланадики, бу аслида "Я-ху, я-ху, – я-ху-у!" қабилида бўлиб, халқ хотирасида яссавиёна рақсу самоъ ва "зикри арра"дан қолган бир нишонадир.

Ривоятларга кўра, Хожа Аҳмад ҳазрати Пайғамбаримиз (с.а.в.) ёшига етгач, ер остида ҳужра ясатиб, хилватга чекинган ва қолган умрини ёруғ дунё юзини кўрмай, тоат-ибодат қилиб ўтказган. Бир ривоятга кўра, у 125 йил, бошқасига кўра 133 йил яшаган. Яна бир ривоятларга кўра, Пири Туркистоний узоқ умри давомида юз етмиш пирга хизмат қилган, қирқ йил қаландарлар билан сафарда бўлган, етмиш уч билимни билган ва улардан ўз асҳобларига дарс берган, олтмиш икки муфтий, тўқсон тўққиз минг волий, саккиз минг абдол (қаландар), олтмиш саййидзода, ўн минг Хоразм имомзодалари ва икки минг донишманд билан суҳбатда бўлган экан.

Ҳурматли дўст, буюк бобомиз Хожа Аҳмад Яссавий ҳақида дуолар келтирайлик-да, Табризга – Бобо Фараж аламли сўзлар айтиб, чиқиб кетгач, ёлғиз қолган бошқа бир буюк бобокалонимиз ҳузурига қайтайлик.

Тонг пайти Аҳмад Форс мулки томон йўл олган карвон сафида Табризни тарк этди. Карвон шаҳардан узоқлашаркан, Аҳмад қизариб чиқаётган қуёшнинг хира шугласи оғушида қорайиб турган бўртоғларнинг бирида турган ёлғиз одам кўланкасини илғади. Бу одам Бобо Фараж эканини англаб, кўнглида яна ўша мунгли муножот янгради:

Холиқо, кўнглумга таманно бер, таманномга маъно бер...

* * *

Илми зиёда бўлгани сайин ташналиги баттар ортган Аҳмад муршид излаб кўп ўлкаларни пою пиёда кезиб чиқди. Аммо қай бир улуғ шайх ҳузурига етмасин, иродати собит бўлмас

ва кўнгли тўлмай яна йўлга тушарди.

Бир куни Хузистондага Зурфул деган манзилга яқинлашганда хасталаниб қолди. У одамлардан бу манзилда ғариб мардумларга бошпана бергувчи бирор мусулмон борми-йўқми, дея суриштирди. Унга шу яқин орада бир шайх хонақоси борлигини ва ўша ерга етса, албатта бошпана ва емак беришларини айтдилар. Шайхнинг исмини суриштирганда, "Шайх Исмоил ал-Қасрий" деб жавоб бердилар.

У бу шайх ҳақида эшитмаган, унинг азаматидан беҳабар эди. Аммо кеча жалада қолиб, уст-боши жиққа ҳўл бўлган, Зурфулга етганда бутун вужуди иситмада куяр, кўзлари безовта ёнарди. Шу сабабдан Шайх Қасрий хонақосида Маҳбуби Ҳабибнинг ўзи шифо бермагунича бошпана топмасдан бошқа иложи йўқ эди. У мадорсиз оёқларини зўрға босиб, Зурфулнинг қибла тарафидаги хилват гўшада ўрнашган хонақоҳга етди.

Хонақоҳ олдида иккилантандек бироз туриб қолди. Эшикни бир кўзига доғ тушган ўрта яшар мурид очди.

У хотиржам сўради:

— Бу даргоҳга бош бирлан келдингми, оёқ бирлан?

Аҳмад жавоб қилди:

— Сидқу сафо бирлан!

Мурид сўради:

— Кимнинг бўйини тилаб келдинг? Аҳмад жавоб қилди:

— Меҳру вафо бўйини!

Мурид сўради:

— Такъя сени истадимми ёки сен такъяни?

Аҳмад айтди:

— Такъя мени чорлади, мен эса соҳиби такъяни тилайман.

Мурид сўради:

— Бу такъяга не аҳд билан кирурсан?

Аҳмад айтди:

— Аввало ҳурмат ила кирмоқ, кейин иззат билан ўтирмоқ, сўнг ҳожат айтмоқ ва ниҳоят, хизмат қилмоқ менинг аҳдимдур!

Мурид ортиқ савол бермади, зеро у Аҳмаднинг ҳолини сезган эди. Дарров қўлтиғидан олиб, ичкарига бошлади. Аҳмад

хонақоҳга ўнг оёқни босиб киришни, киргач — дуо ўқишни шу аҳволда ҳам унутмади.

Муршид Аҳмадга хонақоҳ ҳовлисидаги кенг супада жой ҳозирлаб берди. Сўнг мурид анор шарбати тўлдирилган шоҳ-косани бемор тўшаги ёнига келтириб қўяркан, бу ичимлик иситмани босишини уқтирди ва бурчақдаги хужрага кириб кетиш олдидан:

— Оллоҳи Карим ўзи шифо бергай, мусофир! — деди.

— Аҳмад анор шарбатини ичаркан, сукунат кучган хонақоҳ ҳовлисини кўздан кечирди. Ҳовли ўртасида булоқ қайнаб турарди. Аслида мана шу булоқ туфайли хонақоҳ ўрни шу жойдан тайинланган бўлса, ажабмас. Булоқ тошҳовузга бориб қуйилар, ҳовуз теграси ям-яшил шамшодлар билан ўралган. Ҳовли бурчақларида эса улкан чинорлар шовиллаб турарди. Мана шу шамшодлару чинорларнинг кўнгилга фароғат бағишловчи куйи таъсирида бемор кўзи юмилиб қолганини сезмади.

У тушида ўзини ёнаётган қамишзор ичида кўрди. У ёнғин таъқибидан қочар, аммо ўт уни изма-из қувар, олов тили оёқларини куйдириб ялар, вужудига чирмашарди. Теграсида қушлар патирлаб осмону фалакка кўтарилишар, охулару арслонлар бир-бирларига ҳамроҳ, ўқдек учиб боришар — аммо унинг учишга қаноти, чопишга қуввати, имдод этмакка мажоли йўқ эди.

Тўсатдан у шовиллаб оқаётган улкан дарё бўйига чиқиб қолди. Дарё шовиллаши, соҳилдаги қамишларнинг сокин шовқини қаршисида турар экан, юрагини аллақандай сеҳргар куй чулғай бошлаганини сизди. У қўлларини олдинга чўзганча бу сеҳргар куй қаърига — дарёга кириб бораверди. Тўсатдан кимдир исмини олиб чақирганини эшитди-ю, ялт этиб орқасига қаради. Ўша заҳоти уйғониб кетди.

Хонақоҳ оқшом оғушида эди. Аҳмад ётган супа қаршисидаги майдончада доира билан рубобнинг тиниқ, омихта жанраги янграр, дарвешлар давра олиб зикр тушардилар. Бунини сўфия аҳли рақси самоъ деб атардилар.

Самоъия, самоъ, рақси самоъ — куй остида рақсга тушиб, Оллоҳ зикрини қилишди. Уни Оллоҳга бағишланган ғазалару муножотлар айтиб ижро этиш кўзда тутилган. Рақ-

си самоъни ваҳдатга эришмоқ йўли деб билган сўфийлар бу амалда асосий ўрин тутган мусиқани "ғизои руҳ" – "руҳ озиқи" деб атаганлар.

Аҳли сўфия фикрича, самоъ айтиш пайтида кишида бир азим кайфият юз берар эканки, натижада юракдаги ҳижоб – парда бироз кўтарилар ва қалбдаги Оллоҳ куй-муножотларни эшитишга муяссар бўлар экан. Самоъ, сўфийлар назарида, дарвешларни бир неча муддат дунё ташвишидан, ғамидан узоқлаштариб, асл мақсад – Ҳақ висолига яқинлаштирувчи воситадир.

Самоъда "Ҳақ жамолин кўрсатмаса зомин бўлай", дейди Хожа Аҳмад Яссавий.

Самоъ уйғонишдур, дейди Мавлоно Жалололдин Румий.

Самоъ муҳаббат шарбатидур, дейди Имом ал-Косоний.

Самоъ – бу маъшуқага хитоб қилишдир, хитобни эшитган маъшуқа беқарор бўлиб жонланади, ўзини кўрсатмоқчи бўлади, лекин ошиқ уни кўриши учун машаққат тортмоғи керак.

Аммо...

"Самоъни инкор қилмағил, бироқ кўп самоъ қилмағил-ким, самоъ кўп бўлса, нифоқ келтирур ва дилни ўлдирур". Бу Хожа Абдулқолиқ Гиждувонийнинг ҳикматлари. Яна бу шариф зот айтганларки:

Эй сўфи соф, ки кун майли самоъ,

Ҳосил зи самоъ. Чун нифоқ асту видоъ.

Ё тарки самоъ кун, ки софи гарди,

Ё он ки ҳаёти дили худ соз видоъ.

(Мазмуни: Эй покиза сўфи, сен самоъга майл кўрсатсанг, ундан фақат нифоқ ва низо олажаксан. Ё самоъни тарк қилиб, тўғри йўлни танла ёки дилингнинг тириклиги хавф остида қолади.)

Инкор макун самоъу мақбул надор,

Илло зи касе, ки зиндадил бошад ёр

Гар нафси ту мурда нест, аз шухрату оз,

Бо савму салом бошу дигар бигуздор.

(Мазмуни: Сен Самоъни на инкор айла, на қабул эт, агар зиндадил (яъни Оллоҳ маърифатига дилинг очиқ бўлса) бўлсанг, шундай йўлни танлагил. Агар шухрату шон талабида нафсинг ўлмаган бўлса, яхшиси мунтазам намозу рўза

ила машғул бўл, бошқа ишни қўй.)

"Мен самоъни рад этмайман, аммо қабул ҳам қилмайман".
Бу Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳикматлари.

Аммо...

Самоъни тан олмаган (ёки Ҳазрати Нақшбанддек уни рад ҳам, қабул ҳам қилмаган) сўфийлар, шу жумладан қахрамонимиз бўлмиш Нажмиддин Кубро ҳам куй ёки қўшиқ билан зикр этишни рад этиб, булар барчаси Ҳақ висолига этишмакка халақит беради, деб қарардилар. Улар таълими бўйича зикр товуш чиқармасдан, яъни хуфия ижро этилиши керак эди. Улар назарида, токим Оллоҳ ўз тахтини мўмин қалбида ўрнатган экан, Оллоҳ билан банда ўртасида бирдан-бир восита Қалбдир. Қалб орқали инсон Оллоҳга етади, уни танийди. Шу сабабдан Оллоҳ руҳи билан инсон қалби ўртасида бошқа восита ортиқчадир, дейдилар ва ўз зикрларини хилватда хуфия бажарардилар. Бундай зикр қилишни "хуфия", "зикри дил", "хабидил" деб атайдилар.

"Зикрни тил билан эмас, кўнгил билан айтинг. Ҳабси нафас (нафас олмасликда), чидам ва бир нафасда айтинг, токим зикрнинг ҳаловати кўнгилга етсин", дейди Мавлоно Саъдиддин Кошғарий.

Боязид Бистомий зикр бошладан аввал уйнинг ҳамма тешикларини беркитиб ўлтирар экан: "Овоз эшитиб, кўнглимга ташвиш тушмасин", — деб айтар экан...

Рақси самоънинг пайдо бўлишини Хожа Яссавий ҳазрати Расулulloҳ (с.а.в.)нинг Меърожга чиқишлари билан боғлайди:

*Малойиклар йиғлаб бир кун суҳбат қурди,
Рақси самоъ урмак учун югруб юрди,
Меърож узра ҳақ, Мустафо мун кўрди,
Энди мен ҳам рақси самоъ ургим келур...*

Бошқа бир ҳикматда Хожа Аҳмад рақси самоъ ҳақидаги ўзга бир ривоятни келтиради: Шиблий самоъ пайти Жаноби Мустафони кўриб, йиғлаб сўрадики: "Аё Расул, самоъдан малулман, бетоқатман", яъни бу ишдан самара борми? Расулulloҳ (с.а.в.) айтдики: "Иншооллоҳ, қилгай қабул". Шу ҳикоят баҳона Хожа Аҳмад хитоб қилади:

*Рақси самоъ урган ошиқ ўзин билмас,
Беҳуш юрар, дунё молин қўлга олмас,
Юз минг одам "Тақсир" деса, мағрур бўлмас,
Дунё тефиб, рақси самоъ урди дўстлар...*

* * *

Аҳмад рақси самоъни бошқариб турган, оппоқ хирқа кийган нуроний чол Шайх Исмоил Қасрий эканини англади. Унинг самоъ даврасидан чиқиб супа томон келаётганини кўрган Аҳмад ўрнидан туришга уринди, бироқ мажолсизликдан боши айланиб, яна тўшакка ағдарилиб тушди. Шайх Қасрий хаста йигитнинг иситмадан қалт-қалт титраётганини бир муддат кузатиб турди-да, сўради:

– Бу дарддан қутулишни истайсанми?

Аҳмад зўргъа тилини айлангирди:

– Ҳа!..

Шайх Қасрий икки қўли билан Аҳмаднинг қўлтиғидан кўтариб самоъ даврасига олиб кирди ва бир неча бор чарх айлангиргач, хонақоҳ деворига таяб қўйди. Аҳмаднинг боши гир-гир айланарди. У "Ҳозир... мана ҳозир ағдарилиб тушман", деб қўрқар ва вужудидаги бор кучини курагига тўплаб деворга таяниб турарди. Бари бир ўзидан кетиб қолганини сезмай қолди. Кўзин очганда, ўз тўшагида ётар, хасталикдан аломат ҳам қолмаган, онадан қайта туғилгандек соппа-соғ эди. Кўнглида Шайх Қасрийга иродат пайдо бўлди.

Тонгда шайх ҳузурига кириб, унинг итоатига кирмоққа ижозат тилади. Бир неча ой устози паноҳида сулук билан машғул бўлди. Аммо жума оқшомлари бўладиган самоъ пайтида ўз хужрасига кириб кетарди. Бу бошқа асҳобларга маъқул келмади, шекилли, бир кун шайхга шикоят қилишиб, "Янги шогирдингиз зикр айтишда сизга мутобаат қилади, самоъда бўлишни истамайди", – дейишди. Кекса шайх уларнинг бу шикоятини эшитаркан, бирор ранжиш аломати зоҳир этмади. У ўзидан жавоб кутиб турган асҳобларидан сўради:

– Тариқат Оллоҳ Таолони таниш илмидур, деб сизга ўргатганим чинму?

– Чин! – дейишди бараварига асҳоблар.

– Бўлмаса, сўзимни қувваи ҳофизангизга яхшилаб қуйиб

олингиз: Оллоҳ Таолони ким қандай таниса, ким қандай йўл тутса, унинг инон-ихтиёридур. Мен уни самоъда иштирок қилишга кўндиришим, ҳатто мажбурлашим мумкин. Илло, у менинг итоатимдадур. Аммо ҳар икки йўл ҳам золимликдур, золимлик эса тариқатга мутлақ ёт нарсадур...

Асҳоблар жим чиқиб кетдилар. Шайх Қасрий ўйга ботди. Кошки булар ёш шогирдининг азаматидан огоҳ бўлсалар! Ўша хаста ётган Аҳмадни қўлтиғидан кўтариб самоъ даврасига олиб кирган кечаси Шайх Қасрий тонггача кўз юлмаганини улар биладиларми?! Ҳозир ҳам баъзан кўзлари Аҳмадининг кўзларига тўқнашса, хонақоҳга сиғмай қолгандек, бир ғалати аҳволга тушишидан улар хабардорми? Шайх Қасрий кун келиб Аҳмадининг бу рўзгор муқтадоси бўлишини айтса, улар ишонармиканлар?

Вақт ўтиб шайхнинг янги муридига бўлган меҳри бежиз эмаслигини аҳли асҳоб ҳам англади. Илло Аҳмадининг азамати кундан-кун ортиб бораётганини улар ҳам кўриб турардилар. Бир куни тонггача чўзилган мажлисда ўзига хос воқеа юз берди. Асҳоблар кимдан-ким муршид билан солиқ ўртасида кечган энг ҳикматли савол-жавобни айтиб бериш бобида баҳс қилдилар. Ана шунда Аҳмад сулукдаги тарбияти Султон ал-орифин руҳониятидан бўлмиш Шайх Абулҳасан Ҳарақоний билан унинг бир асҳоби ўртасида бўлган суҳбатни ҳикоя қилиб бериб ҳаммани лол этди:

"Шайх Абулҳасан Ҳарақоний бир кун асҳобидан сўрадиким: "Барча нарсадан яхши нарса нимадур?" Асҳоби айтдиким: "Ўзингиз айттинг". Шайх айтдиким: "Ул кўнгилдурким, унда Оллоҳнинг ёдидан ўзга нарса бўлмаса".

Асҳоб ундан яна "Сўфий кимдур?" деб сўради.

У айтдики: "Киши мураққаъ ва сажжода билан сўфий бўлмағай ва русуму одат билан ҳам сўфий бўлмағай. Сўфий бир кундурки, қуёшга эҳтиёжи бўлмағай ва бир кечадурки, ойга эҳтиёжи бўлмағай ва бир йўқликдурки; борлиққа эҳтиёжи бўлмағай".

Асҳоб сўрадиким: "Киши недан билгайки, уйғоқдур?"

Шайх деди: "Андин билса бўлурким, чун Ҳақни ёд қилса, фарқидан қадамиғача хабардор бўлғай, илло уйғоқ бўлғай".

Яна сўрдиларки: "Сидқ недур?"

Дедиким: "Сидқ улдурки, кўнгил сўз айтгай, яъни кўнгилдаги сўз айтилса сидқдур".

Яна сўрадиларки: "Ихлос недур?"

Жавоб қилдиким: "Тангри учун ҳар не қилсанг, ўша ихлосдур ва халқ учун ҳар не қилсанг риёдур".

Ундан сўрадиларким: "Фано ва бақода сўз айтмоқ кимга муяссар бўлгай?"

Деди: "Ул кишигаки, уни осмондан бир ингичка ипак ип билан оссалар ва биноларни, дарахтларни қўпорадиган ва дарёларни анбошта қиладиган кучли бўрон бўлса ҳам, ўша кишини тебрата олмагай..."

Яна айтибдурким: "Шундай бир андуҳ, тилангким, кўз суви ҳосил бўлсин, илло Тангри йиғлаганларни суяр".

Яна айтибдурким: "Киши Қуръон ўқисаю ғайрни тиласа, ундан суруд этиб Ҳақни тилагани яхшироқдур".

Асҳоб сўрадиким: "Расул вориси кимдур?"

Шайх айтдиким: "Расул вориси улдурки, анинг феълига иқтидо қилгай. Ул киши эмаски, қоғоз юзин қаро қилгай".

Асҳоб айтдиким: "Шиблий дебтурки, тилайманки, тиламагайман".

Шайх изоҳ қилдиким: "Бу ҳам тиламақдур. Мана қирқ йилдурки, бир вақтда мен ва Тангри кўнглумга боқар ва ўзидан ўзга кўрмас. Қирқ йилдурким, нафсим бир ичгуга совуқ сув ва ачиқ мастоба тилар. Ҳануз анга бермайдурмен".

Яна насиҳат қилибдурким: "Уламо ва ибод дунёда кўпдур, сен андин бўлмоқ кераксенки, кундузни кечағача, кечани кундузгача келтургайсен: Шундоқки, Ҳақ қувонгай".

Яна айтибдурким: "Ёруғроқ кўнгул улдурки, анда халқ бўлмагай ва ишингнинг яхшироғи улдурки, анда махлуқ андишаси бўлмагай ва ҳалол неъмат улдурки, касбинг била бўлгай ва рафиқларинг яхшироғи улдурки, зиндагонлиги Ҳақ била бўлгай".

Мана шундай қизгин мажлислару кеча-кундузлик риёзат билан кунлар, ойлар ва йиллар ўтди. Вақт ўтган сайин Аҳмад ортиқ бу даргоҳда у топадиган илм қолмаганини сезар, аммо иродатдан чиқмоққа имкон тополмасди. Унинг бу аҳволидан Шайх Исмоил яхши хабардор эди. Бир куни у асҳобларини жамлаб, Аҳмадни қошига чорлатди. Хужрага кириб чўккалаши билан Шайх ғамгин шивирлади:

– Сен илми ботиндан хабардор бўлдинг, илми зоҳиринг эрса, мендан-да зиёда бўлди. Сен энди хирқайи иродатни кийишга лойиқсан, – Шайх ўрнидан турганини кўриб, Аҳмад ҳам кўзгалди. Устози тоқчада турган хирқайи иродатни олди ва Аҳмадга кийдирди. Ўрнига қайтиб ўтираркан яна ўшандай ғамгин шивирлади:

– Энди ўрнингдан кўзгалу Шайх Аммор ҳузурига шошил. У сени кутмоқда.

Аҳмад ҳайратдан қотиб қолди. Ичидаги яширин бу даргоҳни тарк этиш истаги бир лаҳзада қайгадир чекинди, устозига бўлган шафқат туйғулари жунбушга келди.

– Йўқ, йўқ, Аҳмад, мен сенинг шафқатинга зор эмасман. Кўзгал-да, йўлга туш. Бу менинг амри маъруфимдир, – деди шайх Қасрий қатъият билан.

Аҳмад отланиб Шайх Аммор Ёсир ал-Бидлисий ҳузурига борди, унинг хизматига кирди. Аммо вақт ўтиб, кўнглида "Бу даргоҳда ҳам мен оладиган илм қолмади" деб даъво қилди. Кароматининг қудрати билан шогирдининг кўнглидан кечган гапдан хабар топган Шайх Аммор уни қошига чақириб, Мисрга – Шайх Рўзбеҳони Кабир ҳузурига боришга амри маъруф қилди.

– Шайх Рўзбеҳон аз-Ваззан ал-Мисрий билан бир пайтлар ҳазрати Шайх Сўҳравардий қўлида баробар таълим олганмиз, – деди Шайх Аммор Аҳмадни йўлга отлантираркан. – У Мисрга, биз-да Шайх ал-Қасрий икковлон Форс мулкига қайтдик. Шошил-да, ул Султон ул-уламо ва Қудваи ушшоқ ҳузурига ет, илло у кўнглингдаги хасталикни мушти билан бошингдан чиқаргай...

Аҳмад бу сўзларни эшитар экан, Мисрдан қайтиш арафасида Шайх Рўзбеҳони Кабир қилган кароматни эслади: "Кўп йўллар юргайсан, кўп манзилларда бўлгайсан, аммо оқибат бу йўлларнинг бари сени менинг даргоҳимга олиб қайтгайдир".

Ва ҳаёлан кўз ўнгида нақшин дарвозанинг ён табақаси очилиб, бир қизалоқ ичкаридан мўралади. Аҳмад бир жуфт қуралай кўзларни кўрди...

Бу ўринда хирқа хусусида қисқача сўзлаб ўтсак. Тасаввуфга оид луғатларда хирқага "ямоқли либос", "турли матолар парчалари бир-бирига уланиб тикилган либос", "дарвешлар-

нинг зикр қилиш пайтида кийиладиган кийимидир", деб таъриф берилади.

Ҳусайн Воиз Кошифий ёзади: "Билгинким, дарвешлар шиори маркаъ ва хирқа киймоқдур.

Агар сўрасаларким: "Хирқанинг маъниси нима?" Айтгинки: "Луғат жиҳатидан хирқа деб тўн ёки жоманинг бир парчасини айтурлар ва истилоҳ этиб, фақр аҳли киядиган ямоғи бор либосни ҳам шундай атайдилар ва уларнинг аксари либослари эски, ямоқдор бўлиб, уларни хирқа дейдилар.

Агар сўрасаларки, хирқани нимадан олдилар; айтгинким, "харак"дан ва "харак" маъноси "пора-пора қилмоқ" эрур. Яна айтадиларки, бу ном "харак"дан олинган ва у "биёбон"дирки, либос эгаси ишқнинг ҳудудсиз даштини ва мужоҳидат биёбонини риёзат қадами бирла ўтиб борадиган йўлчидир. Яна айтадиларки, "хирк"дан олингандир ва бу саховатли мард киши демақдир".

Бирор мурид муайян бўсқични ўтаб бўлгач ва ҳозирлик тўхтамайдан кейин тариқатга дохил ёки шайхга лойиқ кўрилса, хонақоҳда ўтказилган маросимда унга хирқа кийдирилган. Хирқаларнинг бир неча хили мавжуд бўлган. Чунончи:

1. Хирқаи тавба. Гуноҳларидан тавба этган ва нафсига ҳоким бўлмоқни азм этган толибларга кийдирилган. Аммо бундай хирқа кийган толиб ҳали пирга мансуб саналмаган.

2. Хирқаи иродат – муридлик хирқасидир. Бу хирқани кийган толиб мурид саналиб, сулукка мансуб ҳисобланган.

3. Хирқаи табаррук – фахрий хирқа саналиб, муайян шайхдан хирқаи иродатни кийган бошқа бир шайхдан хирқаи табаррук қабул қилиши мумкин бўлган.

4. Хирқаи валоят – муридлари беназир бўлган пирлар кийган хирқа.

Хирқанинг ранги қора, мовий ва оқ бўлган. Тариқатга янги кирганлар қора, муайян бир даражага эришганлар мовий, сулукни тамомлаганлар оқ хирқа кийишган (Сайфиддин Бохарзий, "Аврод ул-аҳбоб").

Бизнинг қаҳрамонимизга хирқаи тавбани Бобо Фараж, хирқаи иродатни Шайх Исмоил Қасрий кийдирганини билдик. Хирқаи табаррукни кимдан қабул қилганини эса воқеалар ривожидан билиб оласиз.

Аҳмад йўлга тушиб, тўрт ой деганда Мисрга етди. Узоқ йўл босиб, кўп машаққат чеккан йигит йўл чангини қоқа-қоқа Шайх Рўзбеҳон хонақоҳи остонасига етганда нечанчи марта Шайх Амморнинг "кўнглингдаги касалигингни мушти билан бошингдан даф этгай" деганини эслаб тўхтаб қолди. Бари бир бу гал ҳам у бу гапнинг мағзини чақолмади.

Аммо билимга ташналик голиблик қилди, у "Ё бисмил-лоҳ!" дея остона ҳатлаб ичкари кирди. Шунча вақт ўтсаям, хонақоҳ, ўзгармаган, ҳаёт бир маромда давом этарди. Муридлар хужраларда муроқабая билан банд. Атроф сув куйгандек тинч. Аҳмад бир чеккада китоб варақлаб ўтирган муриддан Шайх Рўзбеҳонни суриштирди. Мурид:

– Шайхи Кабир вузу қилғали ташқари чиқибтурлар, – деди ва шайх вузу қилаётган томонни кўрсатгандек, боши билан хонақоҳ бурчагидаги нақшинкор эшикни кўрсатди. Аҳмад бориб эшикни очса, у мўъжаз бир боғчага чиқар экан. Боғча ўртасидаги кичкина ҳовуз юзида акс этган кўёш ёғдуси унинг кўзларини қамаштириб қўйди. У ўзини сояга олиб, боғчани кўздан кечира бошлади. Ниҳоят, бир панада таҳорат олаётган қарияни кўрди. Бир неча йил аввал кўрган Шайх Рўзбеҳон мана шу қилтириқ ва заиф чол эканлигига дастлаб ишонгиси келмади. Аммо ҳовлида бошқа ҳеч ким кўринмасди. Ниҳоят диққат билан қараб ўша илк учрашувда хотирасида қолган таниш аломатларни кўргандек бўлди. Ҳа, чол у шунча йўллар ва йиллар излаб келган Шайх Рўзбеҳон эди.

У шайхни кутар экан, унинг таҳорат олишини кузатиб ҳайратга тушди. Чол жуда оз сув билан вузу қилар эдики, Аҳмаднинг кўнглидан "Бу шерваи жоиз эмас-ку!" – деган ўй ўтди. Ҳатто фикрида инкор зоҳир бўлиб, ортига қайтиш фикри туғилди. Аммо ўрнидан кўзгалмади, қандайдир оғир бир куч уни қимирлашга йўл бермади.

Шу пайт кекса шайх вузунини тамом қилиб, ўрнидан турди ва шошмасдан унга яқинлашиб келди-да, тўсатдан икки ҳўл қўлини Аҳмад юзига силкиди. Сув томчилари салом беришга ҳозирланган йигитнинг юзини куйдиргандек бўлди, кўнгли бирдан бехуд бўлди. Аммо шайх индамай хонақоҳга кириб

кетганини кўриб унга эргашишга мажбур бўлди. Эргашиди эмас, боягина уни михлагандек қимирлашга имкон бермаган куч, уни шайх ортидан эргашишга мажбур қилди, бу кучга монелик қилишга имконсиз – кўнгли беҳуд эди.

Шайх ўз хужрасига киргач ҳам Аҳмадга қайрилиб қарамади, индамай шукри вузу – намоз билан машғул бўлди. Аҳмад эса пойгакда турганча, унинг туришини, унга салому таъзим бажо келтиришни истаб мунтазир туриб қолди. Шу жойда ўтираркан, бирдан ўздан ғойиб бўлди.

У қиёмати қойимни кўрди. Куёш ўралиб қолган... Юлдузлар ўз фалакларидан тўкилган. Осмон ер устидан сидириб олинган. Ўз ўрнидан жилдирилган тоғлар нурсиз бўшлиқда булутлар каби сузиб юрибди. Дўзах ўти ловиллаб ёнар, махлуқлар одамларни тутиб, бу ўтга ташлайдилар...

Узоқда бир тепа кўрди. Тепанинг устида бир одам ҳассага таяниб турар... Махлуқлар тутиб олган одамлар тепада турган одамни кўрсатиб: "Мен анга мутааллақдурман", – десалар уларни оташга отмас эдилар...

Ногоҳ уни тутдилар, қўлларини бурадилар, оёқларига тушов солдилар. У кўрқиб кетди, йиғлади, ёлворди. Кулоқ солмай ўт томон судраб кетдилар. Бирдан тепага турган одамни кўрсатиб жон-жаҳди билан бақирди: "Мен анга мутааллақдурман!"

Қўлларини бўшатдилар, оёқларини тушовдан халос этдилар. У, кўрқув сўнмаган вужуди қалт-қалт титраб, тепага қараб ўрлади. Яқин бориб кўрдикки, ул одам Шайх Рўзбеҳон экан. Ўзини унинг оёғи остига ташлади, оёқларига бошини қўйди. Шу пайт шайх қўлини кўтариб, унинг бўйнига бир мушт туширди. Шундай қувват билан урдикки, йигит юзтубан ағдарилиб тушди. Аҳмад Шайх Аммор сўзини эслади: "Хасталигингни мушт ила бошингдан даф қилгай!" Бошини кўтараркан, шайхнинг сўзини эшитди: "Илло, Ҳақ аҳлига инкор қилма!"

Аҳмад яна ўздан ғойиб бўлди...

Шайх намозни тугатиб, саломини бераётгани кулоғига кирди-ю, ўзига қайтди. Қариянинг ўрнидан турганини кўриб, салом берди ва ўзини унинг оёғи остига ташлади. Ғойибдаги воқеа такрорланди. Шайх ўзининг заиф гавдасига мос келмаган куч билан унинг бўйнига бир мушт туширди-да, сўз қотди:

– Илло, Ҳақ аҳлига инкор қилма!

Шундан сўнг, шайх ўз ёнига ўтқазиб, анча вақт гап бошламай, уни кузатди. Шу пайт Аҳмад сездики, шайх уни тасориф қилмоқчи ва бояги ғалабасини яна кучайтирмоқчи. Бу гал Аҳмад ботинини маҳкам тутди. Буни сезган шайх ўз амалини яна ҳам кучайтирди. Аҳмаднинг вужуди қора терга ботди, пешонасидан оқаётган тер кўзларини ачиштирди, аммо боягидек таассурланмади. Шайх амалини тўхтатиб, оғиз очди:

— Боя менинг устингдан ғалаба қилганим, сенинг ноҳақлигинг туфайлидур. Ноҳақни Оллоҳ қўлламайди. — Шайх Рўзбеҳон юзида табассум жилваланди. — Эсингдаму, илмга ташналигинг ўзингни англамоқ иштиёқидандур, деганим. Бу ергаям мени эмас, ўзингни излаб келдинг. Илло, мен сенман, аксинча эмас. Аксинча бўлганида сен шунча йўл босиб менинг даргоҳимга келмас эдинг. Мен сенинг руҳингман, сен эса менинг вужудимсан. Бу ердан қайтганингда, руҳинг ҳам, вужудинг ҳам Ҳақ била бўлғай...

Аҳмад узоқ йиллар сидқидиллик билан Шайх Рўзбеҳон хизматини қилди. Кунларни ойларга, йилларга улаб ботиний илмлар билан машғул бўлди, хизмат давомида бир неча марта чиллада ўтирди.

Валийлик мақоми баланд, ҳар бир инсон кўнгили ойнасида ялт этган даъво-ю тилақдан хабардор Шайх Рўзбеҳон муддат ўтиб, Аҳмад кўнгилида унга нотаниш бир тилақ, ноаён бир туйғу сахродаги сароб янглиғ гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ қайтадан яна пайдо бўлиши учун ғойиб бўлаётганини сеза бошлади.

Аҳмад кўнгилидаги ўзгаришлар сабаби бир қиз эди. Унинг қуралай кўзлари эди. Аҳмад исмини билмаган қиз чехрасини унутишга уринар, аммо қанча уринмасин, бу чехра кун ўтган сайин хиралашиш ўрнига, гўзаллашиб борарди.

У ҳар гал эсласа, нақшин дарвозанинг ён табақаси очилиб, Аҳмад бир жуфт қуралай кўзларни кўради.

Ҳа, бу қиз ўша неча йиллар бурун кўрган қизалоқ эди. Атиргул гунчаси очилиб, тенгсиз хусн касб этган эди. У ҳаловатини йўқотди. Кечалари борлиқ жимжитлик ва зулмат чодирига ўранган чоғида Аҳмад хонақоҳдан чиқиб ўша ҳовли томонларга тикилади ва ҳар гал чеккадаги даричада ожизгина бир шуъла милтираб турганини кўради. Яна эсига ўша қуралай кўзлар тушиб, юраги чўғ теккандай "жаз" этади. Қуралай

кўзли қиз отаси дарсхонасида таълим олган, падарига тегишли кўп рисоаларни оққа кўчирувчи ҳуснихатли муслима эди. Сўнги пайтларда Аҳмад бу рисоаларнинг мазмунига эмас, бир ипга тизилгандек бежирим хат санъатига тикилиб маҳлиё бўлади. Бу ҳуснихат эгасини яна бир кўрмоқ, унинг қуралай кўзлари нурига қизиган юрагини тутиб, бир лаҳзагина кўнгил изтиробларини унутмоқ насиб бўлурми, йўқми?..

Аҳмад беадоқ тунларни, изтиробли кунларни ва ёлғизликларни гоҳ Оллоҳ таоло ишқи, гоҳ қуралай кўзли қиз дардини чекиб қисқартирар, вужудини икки ўт ичида ёқарди. У қаерга борса, ўзи билан олиб юрадиган китоби – Хожа Шамс Абдуллоҳ Ансорийнинг "Муножот"ини қайта-қайта варақлайди, ўз кўнглини фоний дунё муҳаббатидан фориг этиб, уни олий ишқ шарори билан тўлдиришга уринади, инжудек бебаҳо мисраларни пичирлаб ўқийди:

Эй азиз, айт, ким билур, ишқ не, ошиқ ким эрур? Ул бу йўлдаги мард эрур, дили тўла дард эрур...

Ошиқ эрса кўрқмас бўлур, хавф-хатарни билмас бўлур!

Одавий ишқ хорлик эрур, на номи бор на нанги бор, на сулҳи бор, на жанги бор?

Ишқ дард эрур, давоси йўқ ва ишқ ишин даъвоси йўқ. Ишқ бошида кўпдур бало ва бало етса агар, ҳеч қилмағай радди бало.

Ошиқ ҳам ўт, ҳам сув эрур, ҳам зулмату ҳам нур эрур,

Ишқ осудалик боисидур, ишқ хароблик жоизидур...

Ошиқ олдида юз хатар, йўлида минг бир бало. Бу йўлда Яъқуб йиғлар, Мажнун қилар вовайло, ё ҳамдарди йўқ сўзлар борар, ё қонолуд кўзлар борар...

Ошиқ дили ғашсиз эрур, сийнасида шавқу сурур.

Ошиқ дили шер яшаган гўша эрур, жонидан тўйган одам ул гўшага кўрқмай кирур. Ишқ дардини нақл этмоқ хатодур, муҳаббатдан шикоят нораводур...

Кимки ишқдан нур ипини тўқиди, айтгинким, саодат китобин ўқиди...

Шайх Рўзбеҳон унинг ҳолатини англади. Бу фоний муҳаббат гофиллик эканини, "ҳар нимарсаки, бевафодур, – муҳаббат кўйишга нораводур" – деб айтмоқчи бўлди, аммо ниятидан қайтди. Илло Шайх ул-раис айтганидек, инсоний му-

хаббат – гўзал чехрани эзгулик йўлида маънавий туйғу билан севишдирки, бу камолотга интилишнинг бир босқичидир.

Аҳмадни ҳузурига чорлаган Шайх Рўзбеҳон хаёлга ботганча, тасбеҳ ўтириб ўтирарди. Аҳмаднинг саломини эшитиб, алиқ олди ва бир муддат шогирдига тикилиб қолди. Аҳмад бошини эгиб ўтираверди. Ўртада чўккан жимлик узоқ чўзилди. Ниҳоят, шайх сўнгги тасбеҳ донасини сановдан ўтказдию, гап бошлади:

– Менинг бир қизим борким, яқинда у балоғатга етди ва мен уни сенинг никоҳингга киритмоқчиман.

Аҳмаднинг ичида бир нима ялт этиб ёнгандек, вужудидан мадор кетгандек бўлиб, нима деб жавоб беришни, аниқроғи, қандай тарзда гап бошлашни билмади.

– Менда молу дунёдан ҳеч нимарса йўқдур, бор нарсаларимни ўзлари кўриб турибдилар, – деди у бироздан сўнг бошини кўтаролмай.

– Сенинг сармоянг кўнглингдур! – деди Шайх Рўзбеҳон Кабир ва шогирди руҳини Оллоҳ Таолонинг ўзи муқаррар этганлигини айтиб, ундан ризолик тилади. Аҳмад қизариб-бўзариб рози эканини айтди.

Орадан кўп ўтмай никоҳ ўқилди. Аҳмад шу пайтгача исмини билмаган, аммо васлини излаган қизга етишди. У никоҳ кечаси илк дафъа қўлини ушлашга мушарраф бўлган бу ожиза унга икки ўғил туғиб беришини, аммо уларнинг йигитлик айёмини кўрмай жуда эрта оламдан ўтишини билмас, кўнгли алдоқчи дунёдаги ёр ишқи билан мунаввар ва масрур эди...

Шайх Рўзбеҳон қизини Аҳмадга узатгандан сўнг нима учундир шогирдини бошқа муридларга нисбатан қаттиқ тутди. Аҳмад эса бундай муносабатни ўзига бўлган айрича меҳр аломати деб билди. Шу сабабданми, у шайх нима ишга буюрмасин, бош тортмай адо этди. Кечаси эса шайхдан илми асрорнинг энг мураккаб унсурларини ўрганди. Йил ўтмай, фарзандлик бўлди – хотини ўғил туғиб берди.

Аммо кунлар ўтгани вақт ўтгани эмас, умр ўтгани экан. Шайх Рўзбеҳон ўз умри ниҳоясига етаётганини англади. У ўша сўнгги нафас они яқинлашаётганини сезар, шу сабабдан бўлса керак, шогирдларини риёзат билан кўпроқ ва қунт билан шуғулланишга даъват қилар эди. Шайх бир мажлисда

Аҳмадни имтиҳондан ўтказди — шариат қонунлари, ҳадис талқинлари, илми нужум ва илми тибга доир муаммоларга улаб тасаввуф ҳикматига оид саволларни кетма-кет бераверди. Айниқса, устоз сўфийлар ақидасига мувофиқ маънавият, маърифатнинг уч босқичи: илм ул — яқин, айн ул-яқин, ҳақ ул-яқинга доир ҳар бир унсурни қаттиқ суриштирди. Илло, шайхнинг назарида бу уч босқич сўфийликнинг асоси эди. Агар илм ул-яқинда одам маълумни ақлий далил, ҳужжат келтириш билан дарак этса, айн ул-яқин ҳолатида билиб олинган, исботланган маълумни мушоҳада этади ва ниҳоят, учинчи ҳолат: ҳақ ул-яқинда ҳақиқатни дарак этишга этади. Хусусан "ҳаққул-яқин" ҳолати орифлар ҳолатидир. Мана шу ҳолатдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ориф қалбининг маърифати ва у орқали илоҳий нур манбаининг беқиёс гўзаллигини идрок этишга фақат қалб ва руҳ қодирдир; ақлий мушоҳада, мантиқий билиш йўли бунга қобил эмас. Бу ҳолатга етишиш талаби тариқатга қадам қўйган одам учун биринчи ва энг жиддий мушкулот ҳам эди, чунки ақлу ҳуш қудрати етмайдиган нарсага кўнгил майли билан эришиш — руҳий иродани қайтадан қуриш, ўзини ўз виждони олдида жавобгар ҳисоблаб, қаттиқ назорат остига олиш, дунёдаги нафсни азобловчи ва йўлдан оздирувчи кўп хоҳиш-истаклардан воз кечиш демақдир. "Фақрнома" рисоласида Хожа Аҳмад Яссавий тилидан айтилади: "Ва яна сўфи "Илм ул-яқин" ва "айн ул-яқин" мақомини тобқай ва агар сир кўзи бирлан юқори боқса, Аршни кўргай ва агар қуйи боқса, етти табақани заминни... кўргай ва ҳеч ҳижоб бўлмағай. Ва агар "ҳақ ул-яқин" кўзи бирлан боқса махлуқот ва маснуотдин кечиб бечун ва бечуна Ҳақни кўргай ва маърифатда барча кавнаини оламини кўргай, таниқ турур бешак ва бешубҳа".

Ҳамма саволларга тўғри жавоб берган Аҳмад мажлис охирида худди эртадан-кечгача ҳаммоллик қилгандек, қўл-оёқлари зирқираб оғриётганини сездди: илло, онадан туғилганидан буён ҳали ҳеч ким уни бундоқ оғир имтиҳон қилмаган эди.

Шогирдиннинг жавобларидан мамнун бўлган Шайх Рўзбехоннинг чеҳрасида сезилар-сезилмас табассум зоҳир бўлди. Ниҳоят, сўнги саволига жавоб олгач, у ёшига ва заиф жуссасига хос бўлмаган ғайрат билан ўрнидан сакраб турди-да,

ёш йигит бошига энгашиб пешонасидан ўпди ва ошиқиб-тошиқиб гапирди:

— Икки олам сарварига ҳамду шукронаким, илми иймон, илми зоҳиру илми ботинда баркамолсан! Бизнинг хирқамизни кийишга муносибсан! Энди сен Нажмиддин — ислом осмониде порлаган янги юлдузсан! — Шайх шундай дегач, яна ўз ўрнини эгаллади ва бирдан ҳеч нима содир бўлмагандек, одатдаги шивирлаб гапиришига ўтди:

— Аммо умидимиз улким, сен эрта тонгда яна Форс мулкига қайтгайсан ва яна Шайх Аммор илкени тутгайсан, токи сени бизнинг даргоҳимизга йўллаган устозинг сенга: амри маъруфимизни айтади...

Ўша мажлисда Шайх Рўзбеҳон танидаги хирқани чиқариб Нажмиддин лақабига эришган Аҳмадга кийдирди. Нажмиддин хирқаи табаррук эгаси бўлди.

Тонг отиши билан қўйнида Шайх Рўзбеҳоннинг Шайх Амморга битган мактубини яширган Нажмиддин бир яшар боласини кўтариб олган хотини билан Бағдод томонга кетаётган карвонга қўшилди, Бағдодда бошқа карвонга қўшилиб Шерозга етдилар. Мисрни тарк этаётганда эмаклаб юрадиган ўғли манзилга етганда, ота-онасининг кўзини қувнатиб, қадам ташлайдиган бўлиб қолган эди. Вақт эмас, умр ўтарди...

Ана шу қайтишда карвон тўхтайдиган манзилларнинг бирида Нажмиддин Ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.)ни туш кўрди. Тушида у Расулуллоҳ (с.а.в.)дан ўзига куният бахшида этишни тилади. Жаноби Расулуллоҳ (с.а.в.): "Куниятинг Абулжанобдир", — дедилар.

У: "Бу жуда енгил ва қисқа куният-ку?!" — деди.

Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) айтдиларки: "Аммо шиддатлидур!"

* * *

Шайх Аммор унга хонақоҳдан пешвоз чиқиб келди. Улар кучоқлашиб, бир-бирларини қайта-қайта бағирларига босиб, узоқ туриб қолишди: хушсурат, маҳзун кўзлари қувонган мурид ва хира тортган, аммо дардга тўла кўзлари ёшланган муршид...

Шайх Аммор Нажмиддинни иззат-икром билан хонақоҳга бошлади, хизматини ўтаб юрган муридлари билан таниш-

тирди. Ўтирар-ўтармас Нажмиддин Шайх Рўзбеҳон мактубини эҳтиром билан эгасига топширди. Мактубни олган шайх муҳрни бузиб, қоғозни ёруққа тутиб кўзларига яқинлаштирди. Ўша заҳоти Нажмиддин бир пайтлар бу даргоҳда сулукка машғул бўлиб юрганида бўлиб ўтган воқеани эслади.

Шайх Қасрий амри билан Шайх Аммор ҳузурига келганида тез орада у устозининг кўзлари унча-мунча эмас, жуда хира тортиб қолганини сезиб қолди. Кунлардан бир кун мазандаронлик мурид машғулот чоғида Шайх Аммор олдидаги лавҳа китобни тескари кўяётганини сабоқдошларига имо-ишора билан кўрсатди-ю, юзида совуқ жилмайиш билан ўрнини эгаллади. Ҳамма нима бўлишини кута бошлади. Китоб Хужжат ул-ислом Муҳаммад ибн Муҳаммад Фаззолийнинг "Ихъё ул-улум" асари эди. Шогирдининг совуқ ҳазилидан беҳабар мурид ҳеч нимани сезмасдан китобга эгилди ва ...кечаги келиб тўхталган нуқтадан янги сатрни давом этиб, изоҳлай бошлади. Бечора ҳазилкаш мурид Шайх Аммор бу китобни ёддан ўқишини, китобни эса шогирдлар назарида туриши учунгина лавҳа кўйишини билмасди. Бирдан ҳамма айб иш устида қўлга тушгандек мулзам бўлиб бошларини эгдилар. Мана шу воқеа сабаб бўлди-ю, дўстлари орасида яккамохов бўлиб қолган мазандаронлик мурид яширинча хонақоҳни тарк этишга мажбур бўлди.

Бўлган воқеадан хабар топган Шайх Аммор шогирдларини қаттиқ койиди:

– Бўталарим, илм истаган шогирд яхшилик билан ёмонлик ўртасида бўлмай, сиз-да уни ёмонликка отибсиз, шуни билингким, йўл қўйилган гуноҳдан эмас, қилинмаган гуноҳдан кўрқиш керак. Сиз унинг нима қилиб қўйганини биласиз, аммо бу даргоҳни – илму маърифат даргоҳини тарк этиб нималар қилишига қодирлигини билмайсиз.

Ул дарवेशлик истабдими, ҳатто энг паст мақомга эришса-да, оломондан ва бозор аҳлидан мумтозроқ бўлиши билан қадрлидур. Вақт кимёдур, демишлар Пири Ансорий, йиллар ўтиб, ул совуқ қилиқларидан кутуларди, энди эса унинг гуноҳларининг азоби сизу бизга мустаҳиқ бўлажак...

Шайх Аммор ўшанда тўрт тарафга одам юбориб, ўша йигитни қидирди ва топиб, бир оғиз дашном айтмай, яна ўз

даргоҳига қабул этди. Кейин нима бўлди, Нажмиддинга ноаён — у Шайх Рӯзбеҳон ҳузурига отланган эди...

Мактубни ёруққа тутиб ўқир экан, Шайх Аммор ора-ора "Бале... Бале", деганича, бошини даст кўтариб Нажмиддинга кўз ташлаб кўярди. Ниҳоят, ўқишни тугатиб, мактубни четга кўйди-да, юзи ёришганча гапирди:

— Энди шогирдим эмас, фарзандимсан, биродаримсан! Бундан кейин исминг менинг исмим, кунинг менинг куним, кўнглинг менинг кўнглимдур. Ўлимнинг ҳам менинг ўлимидурки, устозлар шогирдлар ила баробар ўлурлар...

Англаганким, сулук муддати тугади. Сен энди она юртинга — Хоразмга қайтмоғинг лозимдур. Илло, у ернинг одамлари мушоҳада йўлларини барқарор этгувчи раҳбарга талабгор одамлардурлар. Боргин-да, уларни мунташир қил ва тариқатни зоҳир этгилки, сенга эргашсинлар, уларга муршид бўл! Илло, бу наинки маним, — Шайх Аммор четда турган хатни кўлига олди. — Ушбу мактубда битилганидек, Шайх Рӯзбеҳони Кабирнинг ҳам фармойишидур. Бу бизнинг сенга сўнги амри маъруфимиз, бўтам!..

Куз кунларининг бирида, тонг қоронғусида йўлга чиққан карвон Нишопур йўли орқали Хоразмга қараб отланди. Карвоннинг бошида бўйинларида чиқаётган кўёшдан ялт-юлт этиб товлана бошлаган мис кўнғироқлар осилган, ҳали йўл босиб толиқмаган нортуялар шиддат билан олдинга интилардилар. Қарийб чорак фарсаҳ масофага чўзилган катта карвон аҳли орасида хотини ва ўглини соябон аравага ўтқазиб, ўзи хачир миниб бораётган Нажмиддин ҳам бор эди. Кечагина пири Шайх Аммор инъом этган хачирни бир маромда йўрғалатиб бораётган қотма ва хушқомат бу қирқ яшар йигит хоразмликларга хос чўзинчоқ чехрасига ярашган қалин қошларини чимириб, дам орқага — ярим умри ўтган, устозу дўстлари қолаётган томонларга тикилар, дам олдинга — куз нафасини келтирадиган, кун туғиладиган, шу сабабдан борган сари алвонлашиб бораётган томонларга қадалиб-қадалиб қарарди. Ортида қандайдир жуда азиз нарчасини унутиб қолдиргандек, гўё қайтишга ҳозирлангандек, юзида тараддуд балқиб турар, олдинга юрган сайин нимадандир безовта-ланганга ўхшар, чуқур ботган ўйчан ва маҳзун кўзларида те-

ран бир қайғу ва бу қайғунинг ўрнини тобора забт этиб олаётган сезилар-сезилмас қувонч сезилиб турарди.

Қизарган уфқ тобора бўздек хиралашиб, атроф қуёш ёғдуси билан оқариб борар, янги субҳни қутлаб нағма қилаётган қушлар овози бирпасда оламни тутди. Нажмиддин бу нағмаларни тинглаб, ич-ичдан роҳатланар экан, йўллари неча ўн кунлаб қуш учса қаноти, одам ўтса товони қуядиган чексиз-чегарасиз саҳродан ўтишини ўйлаб, негадир хавотир тортди ва хаширини қичаб, хотини ва ўғли бораётган аравага яқинлашди. Хотини арава пардасининг бир четини кўтариб маҳзун жилмайди:

– Ўғлингиз – қаерга кетяпмиз? – деб сўраяпти.

Бечора аёл ўзининг туғилган юртидан тобора узоқлашаркан, кўнглида кечаётган изтироблар изоҳини суюкли фарзанди берган саволга бериладиган жавобдан кутарди. Нажмиддин бош чайқаб, мийиғида кулимсираб қўйди-ю, хотинига индамади. Фақат ичида ўйлади: "Ватанга қайтяпмиз, ўғлим, Ватанга!.." Ўйларкан, кўзи ўнгида устозларининг нуроний чеҳраларини кўрди, худди ҳозиргина хайрлашгандек, пешонасида уларнинг лабларини, юзида майин соқолларини ҳис этгандек бўлди. Қулоғи остида уларнинг овозларини эшитди.

Шайх ал-Қасрий: "Бўтам, дарвеш хирқаси қаноат ва чидам либосидир. Буни кийган одам ҳар бир зулмга сабр-тоқат этмоғи керак, акс ҳолда дарвеш либосини ечиб ташлашга тўғри келади", – дегандек бўлди...

Шайх Аммор айтдики: "Олтин суви билан ёзилган хунук хат бўлишдан оддий сиёҳ билан ёзилган хуснихат аъло эканини асло унутма!"

Шайх Рўзбеҳон одатдагидек маҳзун шивирлади: "Хуснинг ташқи қиёфанга эмас, кўнглинга акс этсин, бўтам!.."

* * *

Хоразмга қайтаётиб, манзилга уч кунлик йўл қолганда, карвон қум бўронига йўлиқди. Жуда қаттиқ шамол туриб, еру осмонни чанг-тўзон қоплади; атрофни хира зулмат чулғади. Карвон йўлларининг билимдони бўлмиш йўловчиларнинг бири Нажмиддинга бола-чақасини олиб, шамолни тўсиб турган қумтепаннинг панасига ўтиб, от-уловнинг жилловини ушлаган ҳолда устиларига чакмонларини ёпиб, мукка тушиб ётиш лозимлигини уқтирди. Қумбўрон пайтида

шамол шундай қаттиқ кучайдики, Нажмиддин қўлида маҳкам ушлаб турган жиловларни биров атайин куч билан торгқилаётгандек бўларди. Юмуқ кўзлари ўнгида бўрон фарзандларини учириб кетаётган мудҳиш манзаралар кўринар экан, Нажмиддин бир қўли билан жиловни борган сари маҳкамроқ қисар, иккинчи қўли билан ўғлини бағрига босган хотинини кучоқлаб турарди. Икки соат деганда, бўрон бирдан тўхтаб, ҳаммаёқни огир сукунат босди, йўловчилар бош кўтариб, мағриб томонни қорайтирганча чекинган даҳшат ортидан кўрқиб боқардилар. Дам ўтмай улар фалокатдан кутулганларига ишониб, уст-бошларини қоқа бошладилар, таниш-билишлар бир-бирдан ҳол-аҳвол суриштирар, кўпчилик бўрондан омон қолган юқини йўлга ҳозирлаш билан овора эди.

Нажмиддин қанча алангламасин, бўрон арафасида шошиб қолганидан ерга давра қилиб чўктирилган туялардан бирининг панасига қўйган китоблари солинган хуржунни кўрмади. Аччиқ алам бўғзини қисиб, кўзлари ёшланай-ёшланай деб турганда, хотирасига Муҳаммад Абу Ҳомид Ғаззолийнинг бир ҳикояси тушди-ю, чекаётган ғуссаси нечоғли арзимас эканлигини англади.

Ғаззолийнинг ўзи бу ҳақда шундай ҳикоя қилган эди: "Йўлда карвонимизга қароқчилар ҳужум қилиб, бор нарсамизни талаб кетдилар. Мен қароқчилар бошлиғининг оргидан бориб, "Олган нарсаларинг орасида сенга ҳеч қандай фойдаси бўлмаган бир тўрва бор, шуни қайтариб бергин", деб ялиндим. "Тўрвангда нима бор эди?" — сўради у. "Унда менинг бор илмим - жуда кўп китоблардан олиб ёзилган шарҳ ва изоҳлар бор. Неча йиллардан бери мусофирлик азобини тортиб топган бойлигим шу", — дедим. Қароқчи кулиб: "Ҳар қандай одам олиб қўйиши мумкин бўлган нарсани "менинг илмим" дейишга уялмайсанми?" — деди ва: "Унинг илмини қайтариб беринглар!" — деб буюрди. Бу гап менга шундай қаттиқ таъсир қилдики, Тусга қайтиб келганимдан кейин уч йилгача уйдан ташқарига бир қадам қўймасдан ўша ёзган шарҳ-изоҳларимнинг ҳаммасини ёд олиб, ҳеч қандай қароқчи ололмайдиган жойга — қалбимга жо қилдим".

Шу ҳикоя туфайли Нажмиддин чекаётган ғуссаси нечоғли арзимас эканлигини англаб, бола-чақаси ташвиши билан овора бўлди.

Ниҳоят, Шероздан йўлга чиққан карвон сувсиз чўллару чексиз саҳролар, яшнаган воҳалар, бозорлари обод, сергалва шаҳарларни босиб ўтиб, бир ярим ой деганда Гурганжга етиб келди.

Хоразмга қайтгач, ўз хонақоҳини тузган ёш шайх тез орада доврўф қозониб, кўп издошларга эга бўлди. Унинг хонақоҳи Хоразмшоҳ доруссалтанатининг энг табаррук гўшасига айланди. Шайх қароқчи бўрон ўғирлаган қўлёмаларини тиклаб, уларни тўлдирди. Унинг қаламига мансуб Қуръони карим шарҳига бағишланган, "Айн ал-ҳаёт" аталган тафсир, "Фи одоби соликин", "Рисолат ул-хоиф ул-хаям ан-лавмат ул-лоим", "Фавотеҳ-ул жаноб" номли рисолалар, сўфиёна руҳда ёзган рубойлари маълуму машҳур бўлди. Илло, Шайх Нажмиддин Кубро ўзи тузган Кубравия мактаби ақидаларини лиссон ул-ғайб - шеър тили билан инсонлар қалбига сингдиришга кўп эътибор берди. Унинг тарбиясини олган шогирдлари ҳам устоз йўлидан юриб, беқиёс сатрлар яратдилар.

Нажмиддан Кубро она юртидан узоқда юрганида – 1172 йилда Хоразмшоҳ тахтида ўтирган Алп Арслон вафот этди. У дунёдан кўз юмган пайтда тўнғич ўғли Такаш пойтахтдан олисда – Жанд шаҳрининг волийси эди. Алп Арслон ўлими олдидан хотини малика Туркон хотуннинг гапига учиб, маликадан туғилган кенжа ўғли Султоншоҳни валиаҳд қилиб белгиллаган, аммо беморнинг хаста фаросати эмас, балки маккор хотиннинг худбин хоҳиши туфайли юз берган бу фармойиш икки биродар ўртасига адоват қўзгаган эди. Илло, тожу тахт расм-русумга кўра тўнғич ўғилники бўлиши лозим эди, буни акси бўлгани эса арқони давлатни қонуний тахт эгаси ва ғайран белгиланган валиаҳд тарафдорларига бўлиб, рақобатни кучайтирди.

Хоразмшоҳ деб эълон этилган Султоншоҳ акаси ҳузурига одам юбориб, "Такаш ҳузуримизга келиб, ўз ҳукмдорига садоқатли бўламан деб қасам ичсин", – деб талаб этди. Такаш: "Мен Султоншоҳни ҳукмдорлигини тан олмайман", – деган жавоб қайтаргач, Туркон хотуннинг маслаҳати билан уни тутиб келиш учун Жандга қўшин жўнатилди. Бундан хабар топган Такаш қорахитойликлар паноҳига қочди ва улардан кўмак сўраб, "Агар ҳокимият менга тегса, сизларга бож тўлай-

ман", деган ваъдалар қилди. Қорахитойликлар қўшини Хоразмга яқинлашиб келганидан хабар топган Султоншоҳ Хуросонга - Нишопур волийси Муаййид ҳузурига қочди.

1172 йилнинг охирида дорус-салтанат Такаш қўлига ўтди. Аммо бу билан кураш тўхтамади, аксинча кучая бошлади. Малика Туркон хотун волий Муаййидни Такашга қарши юришга даъват қилиб, агар ўғлининг яна Хоразмни эгаллашига кўмаклашса, унга мустақиллик беришини айтди,

Икки тарафнинг қўшини Гурганждан бор-йўғи йигирма фарсахли масофада жойлашган Субурна (бугунги Шоҳсанам) қалъаси яқинидаги ялангликда тўқнашдилар. Такаш манзилга муҳолифлардан олдинроқ келиб, пухта ўрнашишга улгурган эди. У Хоразам қўшинини жангга ўзи бошлаб кирди. Султоншоҳ бўлса жиловни тўла волий ихтиёрига бериб, жангни четдан кузатишни маъқул кўрди. Хуфиялар бу ҳақда хабар етказишгач, Такаш ўзини тожу тахт учун авайлаган биродари аҳволидан кулиб, "Агар ҳукмдор жангни бошқаролмас экан, мамлакатни қандай бошқарсин, бундай ҳукмдорнинг хотиндан нима фарқи бор!" — деди. Жанг хоразмликлар ғалабаси билан тугади. Қўлга тушган волий Муаййид қаҳри қаттиқ Такаш амри билан чопиб ташланди.

Жангда мағлуб бўлган, аммо давлат ҳавасидан кечмаган она-бола Гиркан (Каспий) денгизига яқин Дихистон қалъасига амаллаб етиб олдилар. Аммо уларнинг ортидан етиб келган Такаш шаҳарни қамал қилди ва жуда қисқа вақт ичида забт этди. Бу гал ҳам Султоншоҳ тузоқдан эсон-омон қутулиб чиқди, аммо малика қўлга тушди. Такаш мамлакатда рўй бераётган ғавғолар сабабчисини қатл этди.

Султоншоҳ эса дастлаб Нишопурга, Муаййиднинг ўғли Тўғаншоҳ паноҳига, у ерда Тўғаншоҳнинг бетакалуф муносабатидан кўрқиб, қолаверса, ҳокимият учун курашишга лойиқ ёрдам ололмаслигини англагач, парчаланган салжуқийлар салтанати харобалари ўрнида қарор топиб кучайиб бораётган давлат — ғурийлар мулкига, бир пайтлар ғазна шаҳрига ўт қўйгани учун Жаҳонсўз лақабини олган малик Алоуддин Хусайннинг ўғиллари малик Ғиёсиддин ва Шиҳобиддин ҳузурига кетди. Ака-ука уни тантана билан кутиб олдилар, зеро ғурийлар Хуросонда яккаҳокимлик учун кураш

олиб борар, заиф бўлса-да, валиаҳдлик ҳукуқи бор Султоншоҳга ёрдам бериш баҳона Хоразмшоҳлар мулкининг жанубий ерларини қўлга киритиш мумкин эди. Қолаверса, бу пайтда Мовароуннаҳрда юзага келган вазият ҳам бу мақсадни амалга оширишга қулайлик туғдирарди.

Дарҳақиқат, Мовароуннаҳрда ҳукмронлик талаша бошлаган қорахитойликлар билан хоразмликлар ўртасида мухолифлик жуда кучайган эди. Зиддият қорахитойликларнинг тахтни эгаллашда кўрсатган кўмаklarини пеш қилиб, Такашга тегишли ерларда хоҳлаган ишларини қила бошлаганлари туфайли бошланди. Бундай ўзбошимчаликлардан газабланган Такаш ҳузурига ваъда қилинган божни тўлашни талаб қилиб келган қорахитойликлар элчисини қиличи билан чопиб ташлади. Бу эса икки ўртада уруш вазиятини юзага чиқарди.

Бундай қулай имкониятдан тезкорлик билан фойдаланмоқ зарурлигини англаган Малик Фиёсиддин ҳаялламай Султоншоҳга кўшин тўплашга кўмаклашди. Султоншоҳнинг ўзи бўлса Болосоғунга — қорахитойликлар пойтахтига бориб, малика Уэн Тяндан кўмак сўради.

Илтимоси ерда қолмаслиги учун маликани чалғитиб, "Хоразмда менинг тарафдорларим кўшиндаям, фуқаро ичидаям кўпдир, — деди. Ўзларини алданган деб ҳисоблаган қорахитойликлар Султоншоҳга ёрдам бериш билан Такашни жазолашга қасд қилдилар ва маликанинг эри Фума бошлиқ кўшин Хоразм устига юрди. Такаш бу гапдан хабар топиб Гурганж қалъасини мустаҳкамлашга киришди, қорахитойликлар кўшини яқинлашганда эса, Амударё бандларини очиб ташлашни буюрди. Оқибатда Гурганж атрофини сув босиб, шаҳарга яқинлашган иложсиз бир ҳаракатга айланди.

Фума кутиш фойдасиз эканини англагач, орқага қайтишни маъқул кўрди. Султоншоҳ эса ундан бир қисм кўшинни ўзи билан қолдиришни илтимос қиларкан, бу куч ёрдамида Хоразмга яқин бирор қалъани забт этиб, курашни давом эттиришини айтди. Фума бу фикрни маъқуллади. Султоншоҳ тез орада қолдирилган навкарлар кўмагида ўғизлар қўлидаги Сарахс қалъасини эгаллади. Бу воқеа 1180 йили содир бўлди. Муваффақиятдан илҳомланган Султоншоҳ тарих саҳнасидан тушган салжуқийлар давлатининг улуг пойтахти

— Марвни ҳам қўлга киритиб, итоатига киритган ерлар марказига айлантирди. Шундан кейин у қорахитойликларга жавоб берди. Аммо ўзи шаҳарда қамалиб ўтирмади, қўшин тўплаб, мулкани кенгайтиришни давом эттирди. Тез орада Тус, Зом, Насса, Абивард қалъаларини ўз тасарруфига киритди. Кейин эса бир пайтлар ўзига паноҳ берган волий Муаййиднинг ўғли Тўғоншоҳ мулки Нишопурга кўз олайтирди. Ўртада кечган жангда Тўғоншоҳ енгилиб, унинг бутун хазинаси Султоншоҳ қўлига тушди.

Онаси назоратидан ўз истаги билан бўлмаса-да, қутулиб мустақил ҳаракат қила бошлаган Султоншоҳ, ҳокимият учун кураш ўзини тахт учун авайламоқ эмас, балки жанггоҳда қилич ушлаб жанг қилиш, бошқаларни ўз ортидан эргаштириш йўли — қаҳрамонлик эканини тушуниб етган эди. Аммо Такаш ҳам рақибининг тобора кучайиб бораётганидан хавотирга тушиб, унинг пайини қирқиш хаёлида эди. Бу орада мағлубият аламига дош бермай вафот қилган отаси Тўғоншоҳ ўрнини эгаллаган Санжаршоҳ ўз отабеги бўлмиш маккор Менгли Тегиннинг қутқусига учиб, Хоразмга бўйсунидан бўйин товлаб, фитна бошлади. Ҳар икки мухолифини бир зарб билан йўқотиш тадбирига киришган Такаш Нишопур устига отланди. Султоншоҳ эса эгасиз қолган дорус-салтанатни қўлга киритиш пайида Марвдан чиқиб, ўз қўшинини Гурганж сари бошлади. Бундан хабар топган Такаш йўлини ўзгартирди — Марвга қайрилди. Амул қалъасига етган Султоншоҳга бу ҳақда айтишганда, у ваҳимага тушди ва қўшинини ташлаб, бир гуруҳ аскарлари билан Марвга қараб от чоптирди. Мана шу бир ҳовуч аскар билан Такаш қўшин сафларини ёриб ўтиб, Марвга кириб олди. Такаш эса шаҳарни қамал қилишдан сақланиб, яна Нишопурга йўналишни маъқул кўрди.

1186-1189 йиллар орасида кечган жангу жадаллар туфайли Санжаршоҳ билан Менгли тегин фитнаси барҳам топди, Нишопур Такаш итоатига қайта бўйсундирилди, Султоншоҳ билан эса сулҳ тузилди. 1189 йилнинг 4 июлида Такаш тахтга ўтириб, ўзини бутун мулк эгаси — Хоразмшоҳ деб эълон қилди.

Аммо ўжар ва мудом ичимдан топ қабилида иш кўрувчи, бировдан ўчини олгунча тинмайдиган Султоншоҳ акаси Такаш ҳукмини тан олишни асло ўйламасди. Унинг гурийлар-

дан кўмак олиш умиди ҳали сўнмаган, сулҳ эса улар билан яширин музокара олиб бориш учун жуда зарур эди. Дарҳақиқат, ғурийлар унинг кўмак бериш ҳақидаги илтимосини бажону дил қабул қилдилар, ҳатто Султоншоҳ уларнинг таъсир доирасидаги ерларга кўз олайтирганда ҳам бундан кўз юмдилар. Илло, улар Султоншоҳнинг тобора кучайиб бораётганини билсалар-да, ундан-да қўрқинчлироқ Такашга муносиб рақиб ҳозирлашни муҳимроқ билардилар. Бутун ўй-хаёлари шу режа билан банд ғурийлар муҳолиф биродарлар бир-бири билан уришиб, кучсизланишларини пойлашар, ана ўшанда ҳар иккаласининг мулкани қўлга киритиш режасини тузишарди. Султоншоҳ эса Малик Фиёсиддиннинг унга қилаётган муҳамматининг боиси қўрқув деб англади ва ғурийлардан Ҳирот, Бушанж, Бодғисни ўз итоатига беришни талаб қила бошлади. Ҳатто ака-ука Маликлар Фиёсиддин ва Шиҳобиддин унинг бу куракда турмас талабини бажо келтиришларига бир баҳя қолди. Бироқ орага ғурийлар давлатининг шавкатли арбобларидан саналмиш Маждиддин ал-Алавий билан маликларга жиян бўлмиш Носириддин Алп Ғозий тушдилару бу "марҳамат" юзага чиқмади.

Султоншоҳнинг талаби муҳокама этилган давлат девонида бу икки шахс маликлар ниятига қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Маждиддин ал-Алавий ғазабдан оташин кўзини Малик Фиёсиддинга тикиб, бурро-бурро гапирди:

— Ул кўрнамак шаҳзода марҳаматингизни кўрқув аломати деб билмоқда, султоним! Шунинг англайсизми, йўқми?! Ахир, у ўз биродари мамлакатидан қувғин қилган бир саргардон кимса бўлса-ю, сиз уни иззат қилсангиз, қиличингиз кучи билан ўғизлару Султон Санжар амирларидан тортиб олган мулкларни унинг нопок оёғи остига ташласангиз! Ахир сизнинг бу ишларингиздан унинг биродари — Хоразмшоҳ хабардор бўлса, нафақат бадбахт Султоншоҳ сўраган ерларни, сарҳади Ҳиндистонга етган бутун шавкатли мулкнингизни олиш хаёлини қилмайдими?!

— Мард бўлса, майдонга чиқсин! — деди Алп Ғозий ғурур билан.

— Ҳа, зўр бўлса, келсин, олсин ўша ерларни!.. Аммо бизни ҳақорат қилишдан тийилсин, тузлигингизга тупурмасин!—

Алп Ғозий энтикиб тўхтади ва мажлисда қатнашаётган Султоншоҳ элчиларини кўрсатиб,

— Булар бориб айтсинларким, қилич зўри билан олинган мулкни қилич билан тортиб олиш марднинг иши, номарднинг иши эса тиланчилик қилишдур!

Ал-Алавий ҳам ўрнидан туриб, Султоншоҳ элчиларига яқинлашди ва боя қандай ошиқиб-тошиқиб гапирган бўлса, ўшандай давом этди:

— Сулҳни шавкатли султонимиз номидан туздик. Аммо биз,— у Алп Ғозийни кўрсатди, — биз қаршимиз! Давлатимиз шаъни кўрқмай айтаман, сизлар эса Султоншоҳга етказинг. Биз, мен ал-Алавий билан Алп Ғозий бу кундан эътиборан унинг ашаддий душманимиз! Бундан сўнг ўртамизда қиличдан бошқа нарса бўлмағай!..

Элчилари бўлиб ўтган воқеани ҳикоя қилиб беришгач, Султоншоҳ кибр билан бақирди:

— Ўртамизда қиличдан бошқа нарса бўлмағай?! Шундай дедиларму?! Жуда аъло! Қасамки, қиличимни бу икки мурдор қони билан бўямасам, — шаҳзода худди ал-Алавий билан Алп Ғозийни кўриб тургандек қиличини яланғочлаб пўписа қилди. — Ўладиган куним етса азобдан тўлганиб ўлай!

Аммо Султоншоҳ қиличини жангда синдирдилар. У Марв яқинида ғурийлар қўшинидан мағлуб бўлди ва бир ҳовуч одамлари билан шаҳарга қайтиб кирди. Омадсиз валиаҳд яна қорахитойликлардан кўмак сўраш ниятида йўлга отланди. Аммо унинг мағлубиятидан дарак топган Хоразмшоҳ Такаш қўшин тортиб келаётганини, боз устига унинг режасидан огоҳ бўлиб йўлларни тўсиб олганини эшитгач, қўлга тушмаслик учун йўлини ўзгартирди, ўлимдан уятсизликни аъло кўрди: кечагина қиличи дамани ғурийлар қони билан бўяшни дағдаға қилган Султоншоҳ рақиблари паноҳига қочишдан ўзга илож тополмади. Ғурийлар уни шундай тантанавор кутиб олдиларки, бутун дунёдан умидини узган Султоншоҳнинг юзига яна қон югурди. Хоразмшоҳ эса Малик Ғиёсиддин ал-Ғурийга нома йўллаб, Султоншоҳни мамлакатда вайронагарчиликларни юзага келтириб ва ўзига қарши қўшин тортишда айблаб, фитначини тезда қўлига топширишларини талаб қилди. Бироқ, малик бу талабни бажаришдан бош

тортиб, Такаш элчисига шундай деди:

– Бориб ўз ҳукмдоринга ушбу сўзларимни етказ: "Эй Такаш! Султоншоҳ мамлакатда вайронагарчиликлар юзага келтиргани, сенга қарши исён кўтаргани ҳақидаги сўзларингни эшитдим. Жоним ҳақи қасамки, ул мамлакат сеникимас, унга тегишлидур. Илло, у салтанат ҳукмдори ва ҳукмдорлар фарзандидур, унга энг олий муроду мақсадлар ярашарлидур. Шундай экан, агар у ҳокимиятга эгалик қилишни истаган экан, бу унинг фазилатидур. Илло, ҳокимият унга ўхшаганларга хосдур. Қолаверса, Султоншоҳ менинг ҳузуримга паноҳ истаб келди ва мен ҳеч қачон уни сенинг қўлингга топширмайман. Яхши-си, сен ўз мулкинга қайтда, унинг отасидан қолган мулк, ҳазина ва бошқа бойликлардан ўз улушини ажратиб бер..."

Малик Фиёсиддин шу гапларни айтarkan, сўзларини мароқ билан тинглаб ўтирган биродари Шиҳобиддин билан кўз уриштириб олгач, жилмайиб давом этди:

– Яна шуни етказ: "Эй Такаш, бундан кейин мен сизнинг ҳар иккингиздан меҳр-шафқатимни аямасман, сен эса Хоразмда номимни хутбага қўшдиргайсан ва гўзал синглингни менинг шон-шавкатли биродарим Шиҳобиддинга хотинликка бергайсан!..

Бу сўзларни эшитиб ўтирган Султоншоҳнинг юзи бирдан қизариб кетди, бироқ дам ўтмай ўзини ўнглаб, ҳеч нима бўлмагандай, миқ этмай ўтираверди.

Малик Фиёсиддин жавобини эшитган Хоразмшоҳ Такаш энг аввал уни шундай шармандали сўзларни эшитишга мажбур қилган биродари Султоншоҳни бўралатиб сўкдики, унинг ҳузурда ўтирган илму адаб аҳли ўзларини қаерга қўйишни билмай қолдилар. Сўнг эса гурийларга уруш очиш таҳдиди битилган мактуб жўнатди. Ҳар икки томон урушга қизгин тайёргарлик кўра бошладилар.

Биринчи ҳаракатни гурийлар бошладилар. Султоншоҳ билан Алп Фозий бошлиқ қўшин Хоразмга бостириб кирди. Гурганжга етай деганда, Султоншоҳ жанг қилишдан ҳайиқиб, орқасига чекинди.

Келаси – 1192 йили Хоразмшоҳ Ироқи Ажамга юриш бошлаб, Рай шаҳригача етди. Бироқ, об-ҳаво ноқулай келиб, қўшиннинг қарийб ярмидан ажралгач, орқасига қайтди. Йўлда

унинг йўқлигидан фойдаланмоқчи бўлган Султоншоҳ Гурганж-ни қамал қилгани ҳақида эшитган Такаш илдам равишда до-рус-салтанатга шошилди. Султоншоҳ, бу гал ҳам биродари билан тўқнашишдан ҳайиқиб Марвга чекинди.

1193 йилнинг баҳори ака-уканинг қарийб йигирма йил-лик курашини ниҳоясига етказган воқеалар билан бошланди. Такашнинг илғор қўшини Абивард қалъасига етганда, ўрта-да яна элчиларнинг борди-келдиси бошланди. Бу орада Сул-тоншоҳ гурийлардан кўмак олмоқ учун вақтдан ютмоқчи эди. Аммо кўп марта қўл келган режаси бу гал амалга ошмай қолди. Илло, ўртадаги курашда жуда муҳим ҳарбий ўрин тугган Са-рахс қалъаси Такаш қўлига ўтди. Қалъа Қутволининг хиёнати туфайли юз берган бу фалокат ҳақида эшитган Султоншоҳ бутун умидларидан батамом айрилганига иқрор бўлди. Бу хи-ёнат унинг кундузини зулматга, кечасини азобга айлантирди.

Бир пайт ичган қасамини Оллоҳ рўёб этди: у икки кундан кейин чидаб бўлмас азоблардан тўлганиб оламдан ўтди — умидлари барбод бўлганига чидолмаган юрак куйиб адо бўлди. Унинг ўлими туфайли тез орада Марв ва унинг атрофидаги ерлардан тортиб, Ҳиротгача бўлган Хуросоннинг катта қисми Хоразмшоҳ Такаш мулкига қўшилди.

Бу воқеалар кечган пайтда Шайх Нажмиддин Кубро неча йилдан буён Гурганжда хонақоҳ тиклаб яшаётган, тўнғич ўғли мактабни адо қилаётган, кенжаси отасидан Куръон ти-ловат қилишнинг дастлабки урфларини ўргана бошлаган эди. Мамлакат сарҳадларини кенгайтириш мақсадида олиб бо-рилаётган жангу жадаллардан узоқда бўлган Гурганжда ҳаёт гўё бир маромда кечарди. Аммо бу хотиржамлик алдамчи эди: пойтахт, инсон ҳужайраларидаги ҳар бир ўзгаришни сезиб турган юрак каби, тобора кенгайиб бораётган салта-натдаги ҳар бир воқеадан хабардору огоҳ, у зоҳиран тинч, ботинан ташвишли ҳаёт оғушида эди...

Сўнги йилларда Хоразмшоҳ Такаш билан Бағдодда ўти-риб бутун ислом дунёсини бошқаришга уринаётган халифа ан-Носир ўртасига совуқчилик тушиб, бир-бирларига бўлган адоват кучайиб кетганди. Беомон жангу жадаллар, макру фитналардан сўнг бетиним давом этган музокаралар, элчи-ларнинг бориб келишлари, бир-бирларига бошқа ҳукмдор-

ларни қайраш сиёсати узоқ давом этди. Ҳар икки томон паст тушгиси келмас, бири бутун ислом дунёсининг халифасиман деб баланд келса, иккинчиси бутун ислом мулкининг султониман деб даъво қилар эди, ўзаро ярашувлар вақтинча давом этар ва албатта яна жангу жадал, қўшин тортиб бориш дағдағаси, ҳатто бир-бирларига суиқасд уюштиришлар билан яқунланарди.

Хоразмшоҳ Такаш ўз умрининг сўнгги йилларини маркази Казвиннинг шимоли-ғарбида, Албурс тоғидаги тик қояларнинг бирида ўрнашган Аламут қалъаси бўлган, қарийб бир ярим аср аввал Ҳасан ас-Сабоҳ ташкил этган исмоилийлар давлатига қарши курашлар билан ўтказди. Мана шу жангу жадаллар пайтида Хоразмшоҳ бир ўлимдан қолди. Аниқроғи, уни ўлимдан чолғуга бўлган муҳаббати қутқариб қолди. Дарҳақиқат, Хоразмшоҳ Такаш уд созини чалишда тенги йўқ маҳорат соҳиби эди, бирор кунни удни чалмасдан ўтказмас, қилич ушлаб дағаллашган бармоқлари уд торларига урилганда, ҳукмдорнинг мудом жиддий чехраси батамом ўзгариб кетарди. Мана шу муҳаббат уни ўлимдан сақлаб қолди.

Исмоилийлар ўз одатларига биноан бир фидойини пинҳона тарзда Хоразмшоҳни ўлдиришга юбордилар. Қотил шом қоронғисида соядай сирғалиб Такаш қароргоҳига кириб олди ва пайт пойлаб, Хоразмшоҳ чодирига билинтирмай яқинлашди. Бу пайт Такаш уд чалиб, қўшиқ куйларди. Қотил чодир оғзига эмаклаб борар экан, ичкаридан учиб чиққан куй аралаш Хоразмшоҳ овозини эшитди:

– Мен сени танидим, қоч, жонингни қутқариб қол!..

– Бу овозни эшитган исмоилий кўрқиб кетди ва қочишга тушди. Орада шовқин-сурон кўтарилиб, соқчилар фидойини қўлга олдилар ва Такаш ҳузурига олиб кирдилар. Бўлган воқеани суриштирган Такаш ўзини ўлимдан ҳозиргина куйлаган қўшиқнинг бир сатри – маъшуканинг ошиққа қарата айтган хитоби қутқариб қолганини англади, Исмоилийни ўлимга буюргач, удни қўлга олиб, ўша қўшиқни қайтадан бошлади:

Мен сени танидим, қоч, жонингни қутқариб қол!

Жонингни қутқармасанг, кел, менинг жонимни ол...

Исмоилийлар устидан ғалаба қозонган Такаш азалий орузи – Бағдодни эгаллаш учун юриш бошлади, аммо тўсат-

дан аҳволи оғирлашиб, Нишопурга яқин Шаҳристон деган манзилда оламдан ўтди. Сана 1200 йилнинг 3 июн куни эди.

Хоразмшоҳ Такаш қарийб қирқ йиллик ҳукмронлиги даврида кўп хатоларга йўл қўйди. Бироқ унинг бир хатоси бор эдики, у туфайли кўп вақт ўтмай Хоразмшоҳлар давлати горат ва батамом нес-нобуд этилди. Бу хато унинг қипчоқлар хонининг қизи Туркон Хотунга уйланиши эди. Бу хато Туркон Хотун эди, маликанинг худбинлик ва манфаатпарастлик асосида тузган сиёсати эди. Бу хато тангиқ хотинларга хос бўлган хислат — ҳеч бир ишнинг асосини мустақкам бўлишини ўйламаслик, оний орзу-ҳаваслар ихтиёрида яшаш, ўзининг кичик бир даъвоси олдида давлат ва халқни қурбон қилишгача бориш эди.

Туркон хотун бадфёъл, ўч олишга муккаси билан берилган, ҳокимиятга ҳавасманд малика эди. Бойликка ўчликдан зоҳир бўлувчи очкўзлиги ва рашкининг чегараси йўқ эди. Бир марта эрининг ҳарамдаги канизаклар билан ҳаммом ҳовузида чўмилаётганидан хабар топган Туркон хотун ҳаммом эшигини қулфлаб қўйди. Хоразмшоҳнинг иссиқдан бўғилиб ўлишига сал қолди, яхшиям сарой хизматчилари бундан огоҳ бўлиб, эшикни очиб, бечора "банди"ни қутқардилар. Хоразмшоҳ қутулди-ю, аммо бечора канизакларга жабр бўлди. Саройни тўла ўзига бўйсундириб олган малика одамлари канизакларни бирин-кетин бўғиб ўлдирдилар. Ҳа, Туркон хотун ғазаби ниҳоясиз эди. Бу ғазабнинг кўзи кўр, у на гўдакни, на қарини аяр эди. Бу ғазабнинг кўзлари ёлғиз унга гирифтор бўлганларнинг қийноқли ўлимларини кўриш учунгина очиларди.

Малика сийму зарга ўч барча хотинлардек мамлакатда бўлган энг ноёб зебигардонлар, беқиёс тақинчоқларнинг ҳаммаси ўзиники бўлишини хоҳларди. Унинг бу фёъли одамларга кўчган: салтанатнинг беназир ва шавкатли арбоблари, илму адаб соҳибларининг ҳам ўзига хизмат қилишини, ёлғиз ўзиники бўлишини истар, талаб қилар, бўйсунмаганларни итотатга келтириш учун ҳамма нарсани қўлларди. Шайх Кубронинг улуғ шогирди Маждиддин Бағдодийнинг қўрқинчли заволи ҳам шу хотин туфайли содир этилди. Ўз даврининг ибн Синоси бўлмиш бечора Маждиддин хаста маликани даволаш учун саройга йўл олган пайтида ўлим комига қараб кетганини, кўнглидаги даво истаги кун келиб уни ўлимга маҳ-

кум этган асоссиз даъво бўлиб қайтажагини англаганмикан? Мана уч йилдирки, Шайх Кубро бу ҳақда кўп ўйлар, шаҳид кетган, шогирдликдан устозига тенг муршиди муқтадога айланган Мажиддинни унутолмас, доруссалтанатда содир бўлаётган бетавфиқ ишларнинг аксариятига малика ёки унинг ўғлининг қўли зоҳир бўлароқ, унутишга имкон бермас эди...

Хоразмшоҳ Такаш ўлимидан кейин тахтга Туркон хотуннинг ўғли Қутбиддин Муҳаммад ўтирди ва ўша ондан бошлаб ўғил билан онанинг ҳокимият учун яширин рақобати бошланди. Бу кураш Қутбиддин Муҳаммад ҳокимиятини тан олмай, мухолифлик йўлига кирган тожу тахт даъвогарларига қарши она-бола ҳамжиҳат курашган пайтда ҳам давом этди. Такашнинг ўлими туфайли бошланган тўс-тўполонлардан фойдаланган маҳаллий ҳукмдорлар мустақиллик даъво қила бошладилар. Хоразмийлар Ироқи Ажамдан қувиб чиқарилдилар. Нишопур волийси бўлмиш Хоразмшоҳнинг амакиваччаси Ҳиндухон исён йўлига кирди ва ғурийларга ҳамтовоқ бўлди. Қариб қолган Малик Фиёсиддин ал-Ғурий Хоразмшоҳ мулкига бостириб кириб, қисқа муддатда Талакон, Марв, Сарахс, Наса, Абивард ва Нишопурни забт этди. Воқеалар шундай шиддатли давом этдики, 1204 йил ёз билан куз ўртасида Шихобиддин ал-Ғурий бошлиқ қўшин Гурганж остонасига келиб етди. Шаҳар аҳолиси беомон жангга ҳозирлик бошлади, дин устуни ва салтанат таянчи деб ном олган имом Шихобиддин ал-Хивақийдан тортиб малика Туркон хотунгача шаҳар мудофаасини тузишда фидокор бўлдилар. Шайх Кубро ҳам ўз шогирдлари билан кечалари шаҳар деворларини кўриқлади, мўйлаблари сабза урган фарзандларини фуқаролардан иборат қўшин сафига туришга даъват қилди. Уруш кўравериб, доруссалтанатнинг ҳар бир фуқароси жангга мудом шай: косиб ҳам, қаввол ҳам, баққолу новвой ҳам жангчи эди. Ҳатто бир марта Хоразмшоҳ Такаш бир жангда мағлуб бўлиб, бир ҳовуч аскар билан кечаси шаҳарга қочиб кирган бўлса, тонгда дарвозалар очилганда, Хоразмшоҳ ортидан эллик минглик қўшин саф тортиб чиққани ҳам тарихдан маълум.

Аммо гурганжликлар четда қолиб, жанг ғурийлар билан Хоразмшоҳга қўмакка етиб келган қорахитойликлар ўртасида бўлди. Шихобиддин ал-Ғурий қўшини енгилиб қочди, бу

мағлубият гурийлар давлатининг таназзулга юз тутишига, охир-оқибатда парчаланиб кетишига сабаб бўлди. Кутбиддин Муҳаммад икки йил ичида гурийлар мулкининг асосий қисмини ўзига тобе қилишга эришди ва 1207 йилдан бошлаб бутун ҳаракатини қорахитойликлар асоратида бўлган Мовароуннахрни қўлга олишга қаратди. Худди мана шу йили у қорахитойликларнинг Самарқанддаги ноиби хонлар хони Усмондан яширин мактуб олди.

Қорахонийларнинг машхур давлат арбобларидан бири, Самарқандда салкам ўттиз йиллик ҳокимият юргизган Тамғачхон Иброҳимнинг ўғли бўлмиш Усмон тахминан 1204 йилда, ўн етти ёшида тахтга ўтирган эди. У 1210 йилда Гўрхоннинг қизига совчи юборади, аммо рад жавобини олгач, Хоразмшоҳга иккинчи мактубини жўнатади ва уни ҳамжиҳатликка чақиради. Илло, анчадан буён вазият тарозусининг Хоразмшоҳ палласи оғирлашган, Гўрхон эса ўз мамлакатида зимдан етилиб келаётган исёнларни олдини олиш билан овозра эди... Усмон Хоразмшоҳга жўнатган биринчи махфий хатида қуйидагиларни ёзди: "Оллоҳ Таоло сенга улуг вазифа — ҳукмдорлик ато этди, сенинг қўшинингни қудратли қилди. Унинг бу инояти сенинг аҳли мўмин ва уларнинг молу мулкени кофирлар зулмидан халос этмоқ, уларга азоб берган ғайридинлар илкени қирқмоғинг учун бўлди. Шундай экан, энди биз сенинг ҳамфикрингмиз, сенинг итоатингдамиз. Уларга берганларимизни сенга бергаймиз, номингни хутба этармиз".

Усмон мактубидан сўнг кетма-кет Бухоро садри жаҳонлар — бурҳонийлардан ҳам кўмак сўралган даъват келди. Бу даъватнинг сабаби маълум: Бухорои шарифда нотинчлик бошланган" Санжар исмли мажанфуруш бошчилигида халқ исён кўтарган эди. Бу исён аслида қорахитойликларнинг маҳаллий гумашталарига қаратилган эди. Бурҳонийлар бошлиқ бу тоифа мажанфурушни ўзини малик деб эълон қилишда, шаҳарнинг акобирларига жабр кўрсатиб, уларни шаҳардан куваётганликда айблаб, Хоразмшоҳга мурожаат қилган эдилар. 1207 йилда Гурганж қўшини Бухорони эгаллаб, Санжар бошлиқ исённи бостирди. Бу орада Самарқандга бориб келган элчилар Усмон ўзи бўйсунган қорахитойликларга қарши уруш бошлашга шай эканлигини етказдилар.

Аммо бу ҳақда хабар топган Гўрхон урушга тайёргарлик кўриш билан баробар макру ҳийла санъатидан усталик билан фойдаланди. У хуфияларни ишга солиб, Хоразмшоҳнинг айрим кўшин бошлиқларини катта ваъдалар эвазига ўзига оғдириб олди. Мана шу хиёнаткорлар душман тарафига ўтиб кетгани туфайли Қутбиддин Муҳаммад ҳал қилувчи жангда ютқазиб қўйди, кўшин таҳликага тушиб тумтарақай бўлди, оқибатда кўп навкарлари қаторида Хоразмшоҳнинг ўзи ҳам қорахитойликлар кўлига асир тушди. Унинг асир тушгани, ҳатто ўлдирилгани ҳақида миш-мишлар тарқалиб, мамлакатда бошбошдоқлик бошланди, жуда кўп тобе юртларда унинг номи хутбадан олинди. Асир шоҳнинг иниси Тожиддин Алишоҳ доруссалтанатдан олис Тобаристонда бўлишига қарамай, ўзини Хоразмшоҳ тахтининг янги эгаси деб эълон қилишга шошилди.

Аммо Қутбиддин Муҳаммад асирликдан қутулиб қайтди. Бу қутулишнинг чораси қуйидагича бўлди: Хоразмшоҳ одатдагидек оддий жангчи кийимини кийиб жанг қилгани учун уни асир олган қорахитойлик тожу тахт эгаси эканлигидан беҳабар ҳолда унга кўпчилик қатори муомалада бўлди: Хоразмшоҳ билан бирга унинг амирларидан бири — ибн Масъуд ҳам душман кўлига тушган эди. Ибн Масъуд ҳукмдорга ўзини унинг хизматкори қилиб кўрсатишни маслаҳат берди. Хоразмшоҳ ҳам бу фикрни маъқул билиб, амирнинг хизматини қила бошлади: овқат келтирар, кирини юварди. Қорахитойлик буни кўриб ибн Масъуддан: "Сен мартабали одамга ўхшайсан, айтчи, кимсан?" деб сўради. Ибн Масъуд: "Мен фалончи амирман, бу эса менинг гуломимдур!" — деди. Шундан сўнг қорахитойлик: "Агар гуломинг сени шунчалар улуглар экан, мен сени қўйиб юборишим қийин!" — деди, аммо амирга эҳтиром кўрсата бошлади.

Орадан вақт ўтиб бир кун ибн Масъуд қорахитойликка: "Эй фалончи, сен мен учун бадал пули олмоқчисан. Аммо шошил, агар қариндошларим Хоразмга қайтган кўшин орасида мени кўрмасалар, улар мени ўлдига чиқарурлар, бутун молу давлатимни бўлиб олишга киришарлар ва сен бадалсиз қолгайсан! Шошилмасанг бўлмайди!" — деди. Қорахитойлик унинг бу гапини маъқул топди ва улар Хоразмга одам юбо-

ришга келишдилар. Ибн Масъуд яна айтди: "Эй қорахитойлик, мен бир мактуб ёзиб, ўша одамга берай, токи оилам ва қариндошларим менинг тириклигимдан хабардор бўлсинлар, сен сўраган бадални ўша одамга берсинлар", — деди ва бадални тезроқ қўлга киритиш истагида кўзлари ёниб турган қорахитойликка қараб сўзини давом этди: "Аmmo сен юборадиган одам менинг оиламни топа олиши қийин, қолаверса, уни танишмайди. Яхшиси, менинг гуломим боргани маъқул, йўлниям яхши биледи, бола-чақалариму хешларим ҳам уни яхши танийдилар". Қорахитойлик бу маслаҳатга кўниб, ўз амирига гуломлик қилаётган Хоразмшоҳга бир одамни кўшиб Гурганж томонга йўллади. Доно ва садоқатли амирнинг тадбири туфайли Хоразмшоҳ асирликдан қутулди.

Қутбиддин Муҳаммад хиёнатчиларни қаттиқ жазолагач, жуда қисқа муддат ичида мамлакатда тартиб ўрнатди, ҳатто шу пайтгача бир қисми итоатда бўлган Хуросоннинг қолган мавзелари ҳам унинг қўл остига ўтди. Мана шундан сўнг у яна нигоҳини Мовароуннаҳрга қаратди. Бу орада уруш очишга баҳона ҳам топилди: Гўрхон юборган элчи Туши расм-русумни унутиб, аниқроғи, ўзи билан ёнма-ён тахтга ўтириб олганини кўрган Хоразмшоҳнинг қони қайнаб кетди, элчини чопиб ташлаб, мурдасини Амуга ташлашни буюрди. Бу ҳақдаги хабар Гўрхонга етиб бормасдан аввал у Мовароуннаҳрга бостириб кирди. Гўрхонга совчи юбориб, рад жавобини олган Усмон ҳам унга кўшилди. Файридинлар асоратида бўлган мовароуннаҳрликлар Хоразмшоҳ аскарларини ўз халоскорлари сифатида кутиб олдилар, улар билан баробар душманга қарши жанг қилдилар.

Хоразмшоҳ билан Гўрхон ўртасидаги ҳал қилувчи жанг 1210 йил кузининг бошида Сирдарё ортидаги Иламиш даштида бўлди ва у хоразмийларнинг ғалабаси билан якунланди, натижада бутун Мовароуннаҳр Хоразмшоҳ давлати таркибига кирди.

Бу ғалабадан сўнг Қутбиддин Муҳаммад ўзига Искандари Соний лақабини олди. Туркон хотун эса Худованди Жаҳон - Жаҳон ҳукмдори лақабини ўзига маъқул билди ва ўзининг туғросида: "исмат ат-дунйа вад-дин Улуғ Таркон малика ниса ал-аламайн" сўзлари билан баробар "иътасамту биллаҳи" ка-

лимасидан иборат шиорни ўйдирди ва шу туғро босилган фармонлар чиқара бошлади. У туғросини Хоразмшоҳ туғроси билан тенг билар, бу эса аслида ўзини ўғлидан улуг деб санашини билдирарди. Она билан фарзанднинг рақобати авжга чиқиб, олий мақомига етди.

Гурганжга қайтган Хоразмшоҳ Мовароуннаҳр мулкини қўлга киритишида кўмаклашган Самарқанд ҳукмдори Усмонга қизи Хонсултонни хотинликка берди. Тўйдан кейин ўз мулкига қайтишни истаган Усмонга Туркон хотуннинг талаби билан бир йилгача жавоб берилмади. Ҳар гал рухсат тилаган куёвга ота-боболар удумини пеш қилишди, "Чиллангиз чиқмасдан қандай қайтасиз", – дейишарди. Аммо "чилла" бир йилга чўзилди.

Бир йилдан сўнг Самарқандга қайтган Усмон қайнотасига қарши исён бошлади. Унинг йўқлигида шаҳарни бошқарган Хоразмшоҳ амири аҳолини ўз жабр-зулми билан қон қақшатган эди, буни қайтиши билан сезган, қолаверса, бир йиллик шоҳона қамоқ азоблари жонидан ўтган Усмон халқни Хоразмийларга қарши кўтарди. У энг аввало, Хоразмдан хотинини кузатиб келганларни аямай қириб ташлашни буюрди, Хонсултонни эса бошқа хотинларининг хизматини қилишга мажбур қилди. Бундай ҳақоратга чидолмаган Хонсултон бир гуруҳ Хоразмийлар билан шаҳар қалъасига кириб бекинди.

Хоразмшоҳ ғазабидан кўрққан Усмон Гўрхонга элчи жўнатиб, яна унинг итоатида бўлишга тайёрлигини изҳор қилди. Аммо тез орада етиб келган Хоразмшоҳ қўшини уч кунлик жангдан сўнг Самарқандни эгаллади. Шаҳар осмонини аланга ва тугун билан баробар қатли омга маҳқум одамларнинг оҳу ноласи тутди. Фақат самарқандлик саййиду имомларнинг ялиниб-ёлворишларидан кейингина Хоразмшоҳ қирғинни тўхтатишга рози бўлди. Хонсултоннинг талаби билан Усмон қатл этилди – Мовроуннаҳрдаги сўнгги қорахоний ҳукмдор шундай ўлим топди.

Қутбиддин Муҳаммад узоқ муддат Самарқандда қолиб кетди. Бир пайтлар халифа ал-Маъмун таърифлагандек, Мовароуннаҳр беқиёс узугу унинг кўзи бўлмиш Самарқанд жамоли Хоразмшоҳ кўнглини ром этган, қолаверса, Хоразмшоҳ Гурганжга, яна онасининг ёнига, маликанинг уруғ-ай-

моғи билан тўлиб кетган ўша фитнакор саройга, ҳар қадами кузатилган, ҳатто кўнглида кечган ҳаёли ўша заҳоти онасига маълум бўладиган фитналар уйига қайтишни истамади. Нима бўлгандаям бу ҳол кейинчалик ҳам такрорлана бошланди ва Самарқанд Хоразмшоҳ давлатининг иккинчи пойтахти бўлиб қолди. Ҳукмдор фармойишига биноан шаҳарда янги жомеъ масжиди ва арки олий қад тиклади, кўшиннинг энг катта қисми ҳам шу ерда муқим бўлди.

Аммо унинг ғалабаси алдамчи эди, илло унинг ҳаракати билан заифлашган қорахитойликлар давлати ҳокимият учун бошлаган кураш туфайли таназулга юз тутди ва оқибатда Шарқда тобора кучга кириб бораётган Чингизхон давлати билан Хоразмшоҳ мулки орасидаги девор ўртадан кўтарилди. Аммо Кутбиддин Муҳаммад ҳали бунга англаб етмаган, у салтанатнинг жануби-ғарбий сарҳадларини кенгайтиришга киришган эди. Изчил олиб борилган элчилик сиёсати ва уруш ҳаракатлари натижасида тез орада Ироқи Ажамдан ташқари Мозандарон, Аррон, Озарбайжон, Ширвон, Форс, Кирмон, Макрон, Манғишлоқ, Сижистон, Фур, Фазна ва Бомиён Хоразмшоҳ тасарруфига ўтди, Ҳиндистон сарҳадидан Ҳурмуз қўлтиғигача бўлган ерларда Хоразмшоҳ номига хутба ўқилди. Хоразмшоҳ салтанатидаги шаҳарлар сони тўрт юздан ошди.

Такаш билан халифа ан-Носир ўртасидаги адоват бу пайтга келиб яна кўзғалди. Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам отасига ўхшаб йўл тутди: пайғамбар ноиби, жумла мўминларнинг сардори — халифа ҳокимиятига дахл этди. У ўз итоатидаги тўрт юз шаҳардан ташқари халифалик пойтахтида — дунёнинг ўртаси ва ислом қуббаси саналмиш Бағдоднинг барча масжидларида ҳам ўз номига хутба ўқитишни, ўзига буюк салжуқий султонларга кўрсатилган иззат-икром қилинишини талаб қилиб элчи жўнатди. Бундан кўзлаган муроди ўзини жумла мусулмон мулкининг олий ҳукмдори деб эътироф этилиши эди. Халифа ан-Носир: "Хоразмшоҳ бошқа ҳукмдорлар қатори иноятимиз сарҳадидадур", — деб унинг талабини рад этди. Кутбиддин Муҳаммад халифага қарши очикдан-очик қарши бориш учун арзирли баҳона чиққунча кутишга аҳд қилди. Шу орада халифа ўғли Абу Носир Муҳаммадни давлат ишини юргизишга ноқобилликда айблаб, унинг номини

хутбадан олиб ташлашни буюрди. Ёлғиз Хоразмшоҳ бундан бўйин товлади, ҳатто халифа фармойишига бўйсунган айрим мулкдорларга қарши қўшин тортди. Аммо Бағдод устига бориш учун бу баҳона бўлолмасди.

Кейин ан-Носир Маккаи Мукаррама ҳукмдорининг мустақил идора юргизаётганидан норози бўлиб, бўйсунмас ҳокимни ўлдирмоқчи бўлиб ўз одамини юборгани маълум бўлди. Макка ҳукмдори Ҳазрати Али ибн Абутолибнинг авлодларидан эди. Хоразмшоҳ имомларга мурожаат қилиб, ан-Носир мансуб аббосийлар хонадони халифалик тахтини Ҳазрати Али хонадонидан зўрлик билан тортиб олгани, бу хонадонга мансуб кишиларни ўлдиришга киришганликда айблади, унинг бу хатти-ҳаракати халифага хос эмаслигини, қолаверса ҳақиқатни тиклаб, унинг ўрнига Ҳазрати Али авлодига мансуб кишини белгилаш лозимлигини айтаркан, имомлардан ан-Носирга қарши жиҳод эълон қилишга фатво беришларини талаб қилди. Иш шу даражага етдики, Хоразмшоҳ даргоҳи шиъа мазҳабига мансуб саййидлару уламоларнинг нажот қалъасига айлана бошлади. Хоразмшоҳнинг бундай сиёсати салтанатнинг сунний аҳолиси ғашини келтирди. Ҳатто Хоразмшоҳ шиъа мазҳабини зўрлик билан тарқатармиш деган миш-мишлар, ваҳимали овозалар тўрт тарафга тарқалди. Мовароуннаҳру Хуросон шаҳар-қишлоқларида: "Пок мазҳабимизга рофизийлар аралашмасин, илойим! Унда ҳаром бўламиз, чорёрларнинг қарғишига қоламиз! Яна уруш бўлмай, яна йўқчилик бўлмай!" — деган шивир-шивирлар эшитила бошланди. Аммо Хоразмшоҳ бу гаплардан беҳабар, хуфиялару фармонбардорлар бу ҳақда оғиз очишга қўрқижар, Туркон хотун эса ўғлининг йўл қўйган ҳар бир хатоси унинг фойдасига бўлаётганидан хурсанд эди. Малика икки йўл тутар, даргоҳига шикоят билан келган саййиду уламоларга қўшилиб ўғлининг бу ишини қоралар, ўғли билан юзма-юз бўлганда эса, бу ҳақда чурқ этмасди.

1212 йили Хоразмшоҳ ҳузурига халифанинг элчиси, бағдодлик сўфийларнинг пири комили, шайх Шиҳобиддин ас-Сўҳравардий ташриф буюрди. Шайх Шиҳобиддин Абу Ҳафс ас-Сўҳравардий ўша давр тасаввуфининг улуғ намояндаси эди. У нисбат ал-хирқа — хирқа кийганлар авлодидан эди.

Унинг амакиси Шайх Абу Нажиб ас-Сўҳравардий кўп улуг шайхларни, шу жумладан Шайх Кубро устозларини, хусусан, Шайх Рўзбеҳон Козаруний – Мифийни тарбиялаган муршид бўлган. Уларнинг деярли барчаси Сўҳравардия тариқатининг пешволари сифатида машҳур эдилар. Шайх Кубронинг ўзи ҳам бу тариқат аҳлига меҳр қўйган, унинг ақидаларини рад этмасди.

Абунажиб Абдулқодир ибн Абдуллоҳ Сўҳравардийнинг лақаби Зиёуддин эди. У ҳижрий 490 йилда Занжоннинг Сўҳравард манзилида дунёга келди. Абунажиб ўн уч ёки ўн тўрт восита орқали ҳазрати Абубакрга бориб уланарди. Ёшлик чоғларида Бағдодга келди, мадрасада таълим олар экан, тасаввуфга берилди ва узлатга чекинди. У Шайх Аҳмад Ғаззолийдан иршод топди. Сўфия аҳли русумига кўра, у касб ортидан ҳалол луқма топишга интилиб, мешкоблик билан шуғулланди. Йиллар ўтиб азамати ва қурбати тўрт томонга ёйилди. У тиклаган мадраса ва работ мухлислар зиёратгоҳига айланди. Умрининг сўнгида Байтулмуқаддасни тавоф қилишга отланди, аммо салибчилар қўзғаган уруш сабабидан орзусига етолмади. У Дамашқда қолиб, бир неча вақт ваъзгўйлик билан шуғулланди ва 563 йили Бағдодда оламдан ўтди. Шайх Абунажиб қаламига мансуб "Одоб ул-муридин" рисоласи тасаввуф аҳлининг эътиборли китоби саналарди. Бу рисола сўфия қоидаларини муридлар одоби орқали баён этишга бағишланган эди. Эронли тасаввуфшунос Абулхусайн Зарринқўбнинг ёзишича, "бу рисола мутолаасидан маълум бўладики, у (Абунажиб) фикҳда ҳадис аҳлидан ва муомалатда дарвешликни давлатмандликдан устун санар ва ҳол бўйича илмни тан олмаган кишиларга зид равишда, илм фазилатига беҳад ишонган сўфийлар тоифасидан эди... Унинг назарида, тасаввуфнинг бошланиши – илм, ўртаси – амал ва охири – мавҳибат (эҳсон) эрур. Илм мурод этилган нарсани кашф этса, амал талабни муяссар этади ва мавҳибат амал орқали эришилмоғи лозим гоёга этади. Шу сабабдан тасаввуф аҳли уч табақадур: муриди толиб, мутавассати тойир ва мунтаҳо восил. Булар орасида мурид соҳиби вақт бўлса, мутавассит худованди ҳол эрур ва мунтаҳо соҳиби яқиндур".

Абунажибдан бошланган Сўҳравардия тариқати вақт ўтиб

Баҳоуддин Закариё Мўлтоний ва Шайх Фахруддин Ироқий воситасида ҳинд заминида интишоф топди. Эрон сўфия сил-силасида, жумладан, Неъматуллоҳи, Пири Жалолия ва Сафавия тариқатлари Сўҳравардия заминида ўсиб-унган ниҳоллар эди. Аммо Бағдодда унинг руҳоний меросини шайхнинг ҳам шогирди, ҳам жияни бўлмиш шайх ул-ислом лақаб-би билан машхур шайх Шиҳобиддин Абуҳафс Умар ибн Муҳаммад Сўҳравардий қабул этди. Бу зот ҳижрий 539 йил шаъбонида Занжон Сўҳравардида оламга келган эди. У Бағдодда қариндоши шайх Нажибуддин Сўҳравардий, Абдулқодир Гилонийдан, кейинчалик Басрада ўз даврининг улуғ алломаларидан сабоқ олди.

Замон ўтиб, унинг номи ҳам амакисиникидек оламга ёйилди. Унинг суҳбатига ташна илмпарварлар: шоху гадо баравар Бағдодга оқиб кела бошладилар. 599 йилда халифа Носируддинуллоҳ (ан-Носир) Фурот дарёсининг тармоғи бўлмиш Исо соҳилида работ тиклаб, уни шайх Шиҳобиддинга инъом этди. Шайх мана шу работда яшаб кўп асарлар, шу жумладан сўфийлик баёнига оид "Авориғ ал-маориф" рисоласини битди, кўп салоҳиятли шогирдлар тарбиялаб, "Шайх ат-таълим ва ат-тарбия" номини олди. Сўҳравардия тариқати тарихи Шайх Абунажибдан бошланган бўлса-да, шайх Шиҳобиддин номи билан қарор топди..

У бошланғич тарбияни амакиларидан олган бўлса-да, уларнинг йўлини қаттиқ тутмади, хилватнишинликдан кўра ҳукмдорлар, хусусан, халифа ан-Носир хизматида бўлишни маъқул кўрди, футувват руҳида турди. Халифа ҳам сўфийларнинг оммага бўлган кучли таъсиридан ўз манфаати йўлида унумли фойдаланишни кўзлади. Ан-Носир топшириғига биноан Мовароуннаҳрга келган шайх бундан аввал ҳам кўп ҳукмдорлар ҳузурига, элчиликка бориб, халифа номидан музокаралар юритган. Шайх Шиҳобиддин ас-Сўҳравардий Хоразмшоҳнинг шиъ тарафига оға бошлаганидан хавотирга тушган халифанинг кўнгил эътирозларини олиб келган эди.

Муҳаммад Хоразмшоҳ халифа элчисини Бухорода катта эътибор билан кутиб олди. Дастлаб жуда мароқли мавзулар билан бошланган мажлис шайх ас-Сўҳравардий бир ҳадисни шарҳлаб, аббосийлар хонадонига зиён етказишдан сақланишни уқтира бошлаганидан сўнг ноқулай жимлик ичида қолди. Аммо

сукут узоққа бормади, Хоразмшоҳнинг қони қайнаб, ҳозиргина табассум яшнатган юзи қип-қизарганча оғиз очди:

— Ҳазрати шайх, араб тилидан беҳабарлигимиз боис, бизни бир содда ва нодон турк деб билмасинлар. Илло, мен у киши айтган ҳадис маъносини жуда яхши англадим. Яна шуни қулоқларига қуйсинларким, биз ҳали ал-Аббос хонадонига мансуб бирор-бир зотга зиён етказган, уларга қарши бирор-бир гайри мақсадимиз ҳам йўқдур. Аммо биз эшитдикки, аҳли мўминлар сардори Салимнинг зиндонларида бу хонадонга мансуб кўп шахслар азоб чекмақдалар, ўша ерда туғилиб, ўша ерда ўлим топмақдалар. Шулар сабабдан ҳам, Ҳазрати шайх бу ҳадисларини Умар ул-мўмининин хузурида айтсалар ҳам ибратли, ҳам ўринли бир иш бўлур эди.

Бу гапни эшитиб кўрқувданми, ҳаяжонданми ранги дув оқариб кетган шайх ас-Сўҳравардий тутила-тутила халифа ёнини олишни давом эттирди. Аммо Хоразмшоҳ бу гапларни эшитмаганга олиб, қўли билан машшоқларга "Чалинг!" — дегандай ишора қилди. Ўша заҳоти Хоразмий торининг мунгли саси янграб, ўртадаги нохуш сукунат ўрнини тўлдира бошлади. Аммо мунгли куй авжига чиққани сайин ғазаб ва кўрқув орасидаги диллар остонасида қолди: шайх тезроқ бу кўрқинчли даргоҳни тарк этмоқни, Хоразмшоҳ эса халифадан қай йўсинда ўч олмоқни ўйларди...

Орадан кўп вақт ўтмай, Хоразмшоҳ ҳаж мавсумида унинг мулкидан йўлга чиққан зиёратчиларга халифатга қарашли йўл ва манзилларда лаънати исмоилийлардан ҳам баттарроқ муносабатда бўлишганидан хабар топди. Бунга жавобан у ан-Носир номини хутбадан ва тангалардан олиб ташлашга фармон берди. Бунга қаноатланмай, салтанатдаги аҳли уламою имомларни тўплаб, фитначи халифани шариат номидан зеру забар этишга ва Ҳазрати Али авлоди бўлмиш Ало ул-Мулк ат-Тирмизийни халифаликка тайинлаш учун фатво беришларини қатъиян талаб этди. Йиғилганлар унинг қаҳру ғазабига дучор бўлишдан шундоқ фатвони беришни афзал топдилар. Аммо фатво олган Кутбиддин Муҳаммад бу гал ҳам Бағдодга қўшин тортишга шошилмади.

Аммо ғазна олинганида қўлга тушган ғурийларга мансуб хужжатлар орасида халифанинг маликларни Хоразмшоҳга қарши уруш очишга даъват этган бир неча мактуби топилди.

Энг даҳшатлиси, бу қоғозлар орасида ан-Носирнинг қора-хитойликларга юборган бир мактуби бор эди. Унда ислом дунёсининг қўриқчиси бўлмиш халифа ғайридинларни Хоразмшоҳ давлатига бостириб киришга даъват этардики, бу эса, бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдирган қабилида иш тутган халифанинг ислом дунёсига хиёнатиди эди. Буни Бағдод устига қўшин тортиш учун арзирли баҳона бўлишини англаган Хоразмшоҳ 1217 йил ёзининг охирларида ҳаракатга тушди.

Қўшин Ҳамадонга етганидан хабар топган ан-Носир яна шайх ас-Сўҳравардийни Хоразмшоҳ ҳузурига юбориб, нима қилиб бўлсаям, урушнинг олдини олишни тайинлади. Бу гал шайх олдингидек тантанавор кутиб олинмади, муомала жуда совуқ ва хатарли бўлди; бечора элчи ҳар лаҳза жонини ҳовучлаб турди.

Уни Хоразмшоҳнинг улкан ва қўш-қўш айвонли зарбоф беақлар билан безатилган чодирига таклиф қилишганда, кўркуви яна ошди. Аммо кўркув аралаш бўлса-да, қадам кўйган масканининг гўзаллиги ва ҳашамдорлигидан оғзи очилиб қолди. Ҳатто халифа ҳам бундай муҳташамликни етти ухлаб тушида кўрмаган бўлса керак, деб ўйлади шайх. Даҳлизда даражасига қараб саф тортиб турган Ажам мулкига қарашли Ҳамадон, Исфаҳон, Рой ва бошқа шаҳарлар ҳукмдорларини кўрди. Кейинги ипак айвонга ўтганда, у ерда Хуросон мулкидаги Марв, Нишопур, Балх ва бошқа манзиллар волийларини кўрди. Шайх учинчи айвонга ўтганда, унинг даҳлизида мовароуннаҳрлик ҳукмдорлар улуғворлик қиёфасида тизилган эдилар. Ниҳоят, олтин иплар билан беқиёс нақшлар чекилган улкан хиргоҳда ўтирган Хоразмшоҳга кўзи тушди. Унинг боши узра юксалиб турган сижоф қиёси ва баҳоси йўқ тошлар билан безатилган эди. Эғнида Бухоронинг зарбоф тўни, бошида мўйнали қалпоқ кийган Кутбиддин Муҳаммад сафарда фойдаланадиган оддий тахтада виқор билан ўтирарди.

Шайх Хоразмшоҳга яқинлашиб, халифа элчисига хос сиполик билан таъзим қилди ва салом берди. Аммо Муҳаммад Хоразмшоҳ жавоб бермади, етмиш уч яшар элчини ҳатто ўтиришга ҳам таклиф этмади:

Шайх ас-Сўҳравардий подшога тикиларди-ю, унинг хотиржам юзини эмас, ўша олис Бухородаги ғазабдан қип-

қизариб кетган, даҳшатли ҳолатини кўриб турарди. Кўрарди-ю, дилида ўша таниш кўркув ғимирлай бошлаганини сезарди. Аммо элчи бурчини адо этиши шарт, илло, вазият чатоқ: агар у бир неча йил аввал Бухорога Хоразмшоҳни номақбул мақсадларидан қайтаришга борган бўлса, бугун уни ёвуз ҳаракатлардан қайтариши лозим эди. Шайх ас-Сўхравардий кўрқар, аммо бу кўркув жон ҳифзининг эмас, аҳли муслим қони тўкилишининг олдини ололмай қайтишнинг – иложсизликнинг кўркуви эди.

Бурч кўркувдан устун келди: шайх гапини яна ал-Аббос хонадонининг фазилатлари ҳақида, халифа ан-Носир ислом посбони ва таянчи, аҳли мўминларнинг олий раҳбари, покдомон ва тақводор одам эканлигини айтишдан бошлади. Хоразмшоҳ чеҳрасида бирор бир ҳис-ҳаяжон зоҳир этмаган ҳолатда, шайх гапини давом эттиришга ортиқ имкон бермай, қатъият билан сўзлади:

– Ҳазрати шайхга айтинларким, ул киши таъриф этган, тилларидан бол томиб мадху сано қилган зот Бағдодда йўқдур. Мана биз Бағдодга борсак, ўшандай зот унда мужассам бўлғай! Ҳазрати шайх бизнинг даргоҳимизда қоладилар, ўзлари таърифлаган зотнинг Куббаи Исломга қандай киришига гувоҳ бўладилар...

Хоразмшоҳ сўзини яқунлаб, "Гап тамом!" дегандек бошини эгди. Шайх ас-Сўхравардий қулоғига эса ўша олис Бухорода эшитган мунгли куй қуюла бошлади. Аммо хиргоҳда машшоқлар йўқ эди...

1217 йилнинг кеч кузида Муҳаммад Хоразмшоҳнинг кўшини Бағдод устига юрди. Кўшин шундай улкан эдики, бралиқдаги дашту биёбонлар, экин йиғиштириб олинган далалар отларнинг кишнаши, яроқларнинг жарангига тўлиб кетди. Кўшиннинг илғор қисми Бағдод мулкига яқинлашган, асосий кўшин эса Асадобод довоғига етганда, кучли қор ёғини бошланиб, ҳаво ҳаддан ташқари қаттиқ музлаб, кеча-кундуз тинмаган қор бўрони бошланди. Уч кун давом этган даҳшат натижаси ҳалокатли бўлди: қанчадан-қанча аскарлар довоғнинг ҳар икки тарафида муз қотиб ҳалок бўлдилар, отлар тарашадай қотдилар, устига устак, совуқдан дейдираб адашиб юрган жангчиларни тоғлик курдлар қиличдан

ўтказа бошладилар, эгасиз қолган захираларни талон-тарож этдилар. Улкан қўшиндан бир ҳовуч аскаргина омон қолди.

Хоразмшоҳ ортга – Бухоро томонга қайтар экан, бутун йўл давоми халифани лаънатлашдан чарчамади, тўхтаган манзилларида, Ажаму Хуросон, Мовароуннаҳрда халифа номини хутбада тилга олмасликни талаб қилди. Аммо айрим шаҳарларда унинг фармойишига зид халифа номи хутбада ёд этилиши давом этди. Дорулмулк Гурганжда ҳам унинг талабига кулоқ осмадилар. Қутбиддин Муҳаммад бундай бўйин товлашлар унинг хатоларидан усталик билан фойдаланаётган онасининг амри ёки ғойибдан қўллаб-қувватлаши билан бўлаётганини билар, фармони адо этилмаган ўша шаҳарларнинг кўпчилиги онасининг уруғ-аймоқлари томонидан идора қилинишидан хабардор – аммо чора кўриш кўлидан келмас, имконсиз эди. Ҳа, Асадобод доवони унинг шавкати ерга урди, Туркон хотуннинг эса қудратини оширди, бу аҳмоқ хотин авваллари ҳар бир гапда ўглининг давлат ишида укувсиз деб пинҳона таъкидлаган бўлса, энди уни салоҳиятсиз саркарда дейишгача борди, ҳатто кўшинниям ўз итоатига олишга уринмоқда.

Юртига қайтган Хоразмшоҳ нима қилишини билмас, асосан Бухорою Самарқанд оралиғида, баъзан қисқа муддат Гурганжда туриб, Асадобод довонида қора тақдирдан зарба еган юрагини овунтиришга уринарди. Нафсонияти ерга топталган ҳукмдор аламини шаробдан олар, бу иши билан яна онасининг ҳокимиятга интилишига кенгроқ йўл очаётганини, шаробу кўнгилчоғликлар унинг вужудини заифлаштиргани баробар салтанат қудратига раҳна солаётганини, шубҳаю гумонлар юрагини қурт каби кемиргани сайин салтанат қудрати илдизларини ҳам чирий бошлаганини англамасди.

Кейин эса Хоразмшоҳ яна бир шармандали ишга қўл урди. Маждиддин Бағдодийни нобуд этди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Фақат Азозил кибр ва ор қилиб Одамга сажда қилмади.

Оллоҳ сўради: "Сенга буюрган пайтимда нима сени сажда қилишдан тўсди?" Азозил айтди: "Мен Одамдан яхшироқман, илло, мени оловдан яратгансан. Уни эса лойдан яратдинг. Мен қуритилган лойдан Сен яратган Одамга сажда қилувчи эмасман!" Шунда Оллоҳ хитоб қилдиким: "Лавҳи Маҳфуз ёнида битган ва сақлаб юрган хатингни ўқи!" Азозил ўқиди: "Оллоҳ Таоло фармонига бўйсунмаган банданинг сазоси лаънатдур!" Оллоҳ Азозилга айтдиким: "Сен жаннатдан чиқ! Сен учун унда – кибру ҳаво қилиб юриш жоиз эмас. Албатта, сен хор бўлгувчилардандирсан! Энди сен менинг даргоҳимдан қувилган малъунсан, энди сенинг номинг Иблисдур ва то жазо кунигача сенга барчанинг лаънати бўлур!"

Иблис илтижо қилиб: "Менга Башар тириладиган Кун – Қиёматгача ўлмасдан яшаш учун муҳлат бер!" – деди. Оллоҳ деди: "Сен муҳлат берилганлардансан!" Иблис айтдиким: "Қасамки, агар Сен мени Қиёмат кунигача тирик қолдирсанг, албатта, мен Одам зурриётини ҳам йўлдан оздируб, ҳалокат йўлларига буриб юборурман, магар озгиналаригина ҳақ йўлда қолсалар-қолурлар". Оллоҳ айтди: "Бор, сенга муҳлат бердим! Бас, улардан ким сенга эргашса, у ҳолда, шакшубҳасиз, жаҳаннам сизларга етарли жазо бўлур! Улардан кучинг етган кимсани овозинг билан кўзғат, уларнинг устига отлиқ ва пиёда лашкарларингни торт, топган мол-давлат ва бола-чақаларида уларга шерик бўл, уларга ёлғон ваъдалар қил! Аммо шуни билгинким, Менинг зиммамдаги Тўғри йўл будир: аниқки, Менинг бандаларим устида сен учун ҳеч қандай салтанат – ҳукмронлик йўқдир, ёлғиз гумроҳ кимсаларни бу Тўғри йўлдан оздира олурсан! Биз ҳар бир бандамизни Қиёмат кунинда ўз номаи аъмоли билан чорлагаймиз. Бас, кимгаки ўз китоби – номаи аъмоли ўнг қўлидан берилса, ана ўша кишилар ўзларига қанчалик зулм қилинмаган ҳолида, номаи аъмолларини ўқирлар, яхши амалларининг савобларини билиб олурлар. Кимки, сенга эргашиб, кўр-гумроҳ экан, у охиратда ҳам кўр ва бутунлай йўлдан озгувчидир"

Сўнг Оллоҳ Одамга қараб деди: "Эй Одам, сен эса жуф-

тинг Ҳаво билан Жаннатни маскан тутиб, хоҳлаган жойингиздан таомланинг. Фақат мана бу дарахтга яқинлашманг, у ҳолда золимлардан бўлуб қолурсизлар". Аммо Иблис Одам ва унинг жуфтини васвасага солди: "Эй Одам, мен сенга Абадият дарахтини ва йўқ бўлмас мулку давлатни кўрсатайми? Парвардигорингиз фақат фаришталарга айланмаслигингиз ва жаннатда абадий яшаб қолмаслигингиз учунгина сизларни бу дарахтдан қайтарди. Сўзимга ишонинг, албатта, мен сизларга холисларданман", — деб қасам ичди. Одам билан Ҳаво дарахт мевасидан тоғиб кўришлари биланоқ авратлари очилиб қолди ва ўзларини жаннат япроқлари билан тўса бошладилар. Одам яратган Парвардигорига осий бўлиб, йўлдан озди. Буни кўриб Парвардигор нидо қилиб деди: "Сизларни бу дарахтдан қайтармаганмидим ва шайтон сизларнинг очиқ душманингиз демаганмидим?" Одам билан Ҳаво: "Парвардигоро, бизлар ўз жонимизга жабр-зулм қилдик. Агар бизларни мағфират ва раҳм қилмасанг, шубҳасиз, зиён кўргувчилардан бўлиб қолурмиз!" — дедилар. Сўнгра Оллоҳ Таоло уларни сийлаб, яна ўзига яқин қилиб, тавбаларни қабул қилди ва Тўғри йўлга ҳидоят қилди ва яна деди: "Энди бир-бирингизга — шайтон одамга, одам шайтонга душман бўлган ҳолингизда Жаннатдан Ерга тушингиз. Энди сизлар учун ажалингиз етгунча Ерда қарор топиб, гуноҳингизни оқлаш билан машғул бўлинг. Ерда яшайсизлар ва унда ўлурсизлар ва ундан ҳисоб-китоб учун чиқарилурсизлар".

Яна Оллоҳ деди: "Эй Одам, Биз сени лой мағзидан яратдик. Сенинг болаларингни ва қолган барча жонзотларни аввало, нутфи манойидан, сўнгра инсон суратида шаклланиб битган-битмаган парча гўштдан оналарнинг қорнида уч қават зулмат ичида яратамиз. Уларни эркакнинг бели билан аёлнинг кўкрак қафаси ўртасидан отилиб чиқувчи бир сувдан яратамиз. Ҳа, Оллоҳингиз шундай қудратли зотдирки, сенинг болаларингни энг ночор нарсадан — бир томчи сувдан яратгай. Сўнгра улар учун ночорликдан кейин куч-қувват пайдо қилгай, сўнгра куч-қувватдан кейин яна ночорлик ва қариликни пайдо қилгай. Оллоҳингиз шундай зотки, у ўзи хоҳлаган нарсани яратур, илло, у қудратли ва билимдондир".

Яна айтдиким: "Биз ўша Ерни ёйиқ ва кенг яратдик ва

унда тўрт кун ичида тоғларни ўрнатиб қўйдик ҳамда ҳар ернинг ўзига мослашган турли-туман нарсаларни ундириб-ўстирдик. Унда сизлар учунгина эмас, балки фақат Биз берадиган сизларнинг қўл остингиздаги кишилар учун ҳам ризку насибаларни яратиб қўйдик. Сизларнинг ризку рўзингиз бўлмиш ҳар бир нарсанинг асли — манбаи Бизнинг даргоҳимиздadir. Биз у нарсаларни аниқ ўлчоқ билан сизларга тушируرمىз. Биз шамолларни булутларга ҳомиладор бўлган ҳолларида юборамиз, осмондан ёмғир ёғдириб, сизларни у билан суғорамиз. Сўнг Биз сизлар учун шу сув ёрдамида экин ва боғларни пайдо қилдик. Сизлар учун у боғларда кўп мевалар бўлур, сизлар улардан ейсизлар. Сизлар учун етти жуфт чорва молларини яратдик, улар ҳам Бизнинг сизга ўхшаш умматларимиздирлар. Биз сизларни уларнинг қорнидаги сут билан суғорурмиз, яна сизлар учун уларнинг юнглиридан кийим тўқиш, миниш каби кўп фойдалар бордир. Шунингдек, уларнинг гўшт-ёғидан ейсизлар. Яна уларнинг устида ва дарё-денгизларда эса кемаларда юк ташийсизлар.

Албатта, Биз ўзимиз барча жонзотларга ҳаёт берурмиз ва ўлим берурмиз. Ҳеч бир одам Оллоҳ изнисиз, ажали етмай туриб ўлмайди, қаерда бўлсангиз ҳам сизларга ўлим етиб боражақдир. Биз барча ўтгандан кейин ҳам ёлғиз ўзи қоладиган ворисдурмиз. Аниқки, Биз сиздан илгари ўтган барча зотларни билдик, кейин келгувчи зотлардан ҳам хабардормиз”.

Яна айтдиким: "Огоҳ, бўлинг! Одамларга аёллар, боалар, туганмас олтин-кумуш бойликлар, қимматбаҳо отлар, чорва ва экин-тикинлар каби истак-хоҳишларга кўнгил қўйиш ҳаваси берилди, бу истак-хоҳишлар атайин чиройли қилинди. Ҳолбуки, бу нарсалар ҳаёти дунёнинг ўткинчи нарсаларидир. Билинглр, албатта, булар фитна-синовдир. Оллоҳнинг ҳузуридагина энг улкан савоб ва энг гўзал қайтадиган жой — Жаннат бордир. Шундай экан, ўткинчи нарсаларга кўнгил бермай, ҳақиқий гўзалликни севинг”.

Яна айтдиким: "Оллоҳ осмонлар ва ернинг нуридир. У Зот нурининг (мўмин банда қалбидаги) мисоли худди бир токча, унинг устида бир чироқ, бу чироқ бир шиша ичида, у шиша гўё бир дур юлдузга ўхшайди. У (чироқ) на шарқий ва на ғарбий бўлмаган (балки заминнинг қоқ марказидан) му-

борак зайтун дарахтининг (мойидан) ёқилур. Унинг мойи (тиниқ, мусаффолигидан) гарчи унга олов тегмаса-да, (атрофни) ёритиб юбордудек, (Олов теккач) нур устига нур (бўлур). Оллоҳ ўзининг бу нурига Ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур”.

* * *

Шайх Кубро олдидаги китобга бош эгиб тургани билан кўзлари юмуқ эди. У Замаҳшарий тафсирини ёддан биларди. Шайх шаҳар остонасида қонхўр гайридинлар галаси турганидан, эрта-индин шаҳар забт этилишидан, ҳатто сўнгги жангда шаҳид кетишидан ҳам хабардор, шу қутлуғ айём яқинлашаётганини ич-ичидан туйиб руҳий ўстози китоби олдида тиз чўкиб ўтирганча, ул улуғ зотга ғойибона ташаккурлар айтар, Мовароуннаҳр тупроғига мўру малаҳдек ёпирилиб кирган куффорларнинг кирдикорлари айрим кимсалар худбинлиги, бадният орзуларга, қул бўлгани туфайли бўлаётгани учун ёлғиз ўзи гуноҳкордек марҳаматли Тангридан узри-маъзур сўрар эди.

Шайх Кубро бир умр зўравонлик, зулм душмани бўлди. Чунки ҳамма ҳаром нарса мана шу зўравонлик, зулм ва жаҳолат туфайли эмасми?! Унинг йўли улуғ сўфийлар йўлининг давоми эди. Бу йўл ҳам машаққатли, ҳам шарафли йўлдир. Иншооллоҳ, уни шогирдлари давом эттиражак.

Ҳа, Мовароуннаҳру Хуросоннинг кўп азаматли ўғлонлари унинг хонақоси остонасидан ҳатлаб, унга иқтидо этдилар. Шайх уларнинг ҳар бирини фарзанддек азиз кўрди, аммо қаттиққўл отадек уларнинг йигитларга хос қайсарликларини букиб, ҳар бирининг кўнглига йўл топди, уларнинг беозор, аммо хира кўнгил ойналарини ёз осмонидек мусаффо этди, уларда ўз булутларини суздирди, юлдузлару ою кўёшини порлатди. Тариқат йўли — Ҳақни таниш йўлидан ҳеч қачон қайрилмасликлари учун уларнинг иродаларини ҳам турмуш, ҳам илм, ҳам тариқат синовлари билан тоблади, тобларкан, тасаввуф на русум, на улум, балки эҳтиёж эканини, агар русум бўлганда эди, ҳаракат билан қўлга киритмоқ мумкинлигини, агар илм бўлганда, таълим билан ҳосил қилишини, Оллоҳ мулкига эса на русум ва на илм билан кириб

бўлмаслигини уқтирди. Бу шогирдларнинг ҳар бири битта йўлдан юрар, аммо ҳар бирининг ўз манзили тайин эди.

Шунча шогирдлари ичида Маждиддин Бағдодий билан Сайфиддин Бохарзийга унинг бўлакча бир меҳру муносабати бор эди. Айниқса, Хоразмнинг Бағдодак мавзесидан бўлган Маждиддинга. Маждиддин аввал ҳеч кўрилмаган қисқа бир муддатда муршидлик ҳуқуқи – ижоза олишга мушарраф бўлди. Шайх Кубро даргоҳига илк қадам қўйганида, у ҳис-ҳаяжонга ўта мойил йигит эди. Шайх уни худди боғбон ноёб гул кўчатини эҳтиётлаб ўстиргандек, қунт ва сабр билан парваришлади. Аммо бари бир шогирди табиатида ҳаяжон устунлигича қолаверди. Унинг бу ҳаяжони асосий мақсадга эришишда халақит беришидан кўрқарди шайх. Аммо Маждиддиннинг ўзи ҳам буни англади, ҳаяжонини жиловлаб, ундан моҳирлик билан фойдаланди. Бошқалар минг машаққат билан етишадиган ҳолга мана шу ҳаяжон туфайли оний лаҳзада эришадиган бўлди.

Мана шу ҳаяжони туфайли сўфийликнинг олий санъати – ғайб ул-лисонни эгаллади. Ў қандай гўзал сатрлар битиши мумкин эди у! Водарифким, қисмати қора экан...

Шайх Кубро бўлиб ўтган машъум воқеадан сўнг шогирдидан қолган қоғозлар ичидан чиққан бир рубойини эслаб, унсиз ларзага тушди. Бу рубойини неча марта ўқимасин, ҳар гал унинг вужудида титроқ аралаш бир азоб зоҳир бўларди. "Наҳотки Маждиддиннинг ўзи ҳам қисматини олдиндан билган бўлса?" – дея ўйларкан, шогирдининг рубойисини мунавваш ҳол шивирлаб ўқирди:

*Дар баҳри муҳит ғўта хоҳам хўрдан,
Ё фарқа, шудан, ё гуҳаре овардан.
Кори ту мухотар аст, хоҳам кардан,
Ё сурх кунам рўйи зи ту, ё гардан!*

(Мазмуни: Баҳри муҳит аро шўнғисам дейман, ё фарқ бўлмоқ, ёки гавҳар келтирмоқ истайман. Сенинг ишинг хатарлидир, бажо қилсам дейман, ё юзинг ол этсам ва ёки бўйним.)

Маждиддин табобатда ҳам беқиёс эди. У кўп кишиларни, шу жумладан устозини ҳам оғир дарддан халос этди. Ҳатто шу йўлдан борганида ҳам у ўз даврининг Синосига айлани-

ши мумкин эди. Афсус, минг бора афсуским, Маждиддин устозининг кўп гапларини уқмоқни истамади. Ўзини дунё эгалари деб билган султонларнинг касофатли саройларига борди, салтанат ишларига аралашди, бунинг оқибатида эрта нобуд бўлди.

Маждиддиннинг лисон ул-ғайб – шеърятдаги иқтидори кундан-кун кучайиб борди, салтанатда унинг номи оғиздан-оғизга ўтиб, тўрт тарафга таралди. Тўрт томондан унинг ҳузурига муршиди муқтадолик тилаб шогирдлар кела бошлади-лар. Нишопурлик машхур сўфий Фаридуддин Аттор ҳам Маждиддин Нишопурда бўлганида ўзини унинг муриди деб билди, неча вақт унинг хизматида ўтирди.

Бадфеъл Туркон хотун ёш шайх доврўғини эшитиши заҳоти уни ўз ҳузурига чорлади. Биринчи суҳбатдаёқ Маждиддин Бағдодий малика эътиборини қозонишга эришди. Унинг шеърларидаги ақл ва эҳтирос бу дили қаттол аёлни ром этди. Шайхнинг кўзларидаги "ёшлик олови унинг қарилик фаслининг совуқларида дийдираган юрагини илитгандек бўлди. Қиш пайти музлаб ётган биёбонда адашган йўлчи тўсатдан олдидан чиққан гулхан устига ўзини ташлагандек, малика ҳам зулмату. фисқ-фужурдан иборат ҳаётига думли юлдуздек отилиб кирган шайхнинг этагини маҳкам ушлаб олди. Шайх ҳам маликани тақводорлик йўлига бошлаш ниятида у билан мунтазам суҳбатлар қуради. Устига устак, Маждиддиннинг Хоразмшоҳ саройида мунший ва дабир бўлиб хизмат қиладиган биродари Баҳоуддин Бағдодий инисининг малика назарида кучайиб бораётган эътиборидан фойдаланиб, саройдаги ўрнини мустаҳкамлаш, ўз таъсир доирасини кенгайтиришни истар, шу ниятда ёш шайхни Туркон хотун ҳузурига тез-тез келиши учун турли баҳонаю сабаблар ўйлаб топарди.

Шогирдининг саройга серқатнов бўлиб қолганидан ташвишланган Шайх Кубро уни ҳузурига чорлаб, панд-насиҳат беришга уринди.

– Бўтам, – деди у, – бу дунёда ўзини зўр деб билганларнинг кўзи кўр бўлади. Мен сизга дунё-ю охират яхшилигини Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг суннатига эргашишда, неъматнинг тўла ва мукаммал бўлишини неъмат берувчидан миннатдор бўлишда деб ўргатдим. Тинчлик ва фароғат излаган

қалбингиз йўли подшоҳларни тарк этиш, узлатла чекиниш, деб сабоқ бердим. Ахир Пири Ансорий "Султонлардан барҳазар бўлинг ва уларнинг навозишидан қўрқинг!"— демаган мидилар?! Алданишдан сақланинг! Сақланинг!

— Устоз, — деди шунда Маждиддин, сабоқларингиз кулогимда, Оллоҳнинг номи тилимда, ҳидоят афсари дилимда. Сиз барча подшоҳларни ўз дабдабаси билан овора бўлиб, ўзларидан ҳам, ўзларида содир бўлаётган нарсалардан ҳам беҳабар, деб айтганларингиз эсимда. Шу сабаб уларнинг кўзини очмоқни ният қилдим. Муҳтарама малика ўз гуноҳларидан хижолатда, ўғли султони замон Муҳаммад Хоразмшоҳни шу йўлга ундаш истагида. Шариату диннинг пойдевори сабр билан ишонч, деб айтардингиз, ҳазратим. Сабр ва ишонч ила шу йўлдан бораёй...

Шайх Кубро кўз юмиб, бош чайқади ва алам билан пичирлади:

— Бўтам, султонларни нафс бошқаради. Сўзларингиз нафс уйғонгунча қор қилгай, уйғонса, унутгайлар...

Шайх шу сўзни айтди-ю, шогирдига панд-насихат қор қилмаслигини англаб, индамай хонақоҳига кириб кетди. Орадан оз вақт ўтмай, бир куни, оқшом дарвешлар суҳбатида Маждиддин устозига шукроналар айтмоқ бўлиб, шундай деди:

— Туш кўрдим. Биз дарё соҳилидаги қумлоқда ётган тухумлар эмишимиз. Ҳазрати шайхимиз куш бўлиб учиб келмишлар. Ул киши бизни тухум ичидан ташқарига чиқардилар. Чиқибмизу шайхимизни соҳилда қолдириб, ёмон болалардек дарёга қараб югурибмиз...

Шайх Кубро шогирдининг сўзларини эшитиб, оғир ўйга толди. Кейин суҳбат охиригача гапирмай, Маждиддинга ўқтин-ўқтин тикилаверди ва ниҳоят маҳзун аҳволда оғиз очди:

— Бўтам, кароматли туш кўрибсиз. Бу туш сизни дарёда нобуд бўлишингизга ишоратдур.

Маждиддин Бағдодий устозининг бу сўзини эшитиб, қўрқиб кетди. Нима қилишини билмай, индамай чиқиб кетди. Бир неча кун унинг дараги бўлмади. Охири шайх хизматида юрган Саъиддин Ҳамавийдан устозининг вақти хуш бўлган пайтда ўзига хабар беришни ўтинди. Шундай хабар етиши билан оёқяланг ҳолда шайх хонақоҳи пойгагига ке-

либ тўхтади. Нажмиддин Кубро уни ичкарига чорлади.

— Бўтам, — деб гап бошлади одатдагидек Шайх Кубро, — имонингиз пок, ишончингиз мустаҳкам, ҳақиқат йўлидан юрдингиз. Аммо сиз бошингиздан айрилурсиз ва танангиз дарёда гарқ бўлиб, нобуд бўлгайсиз... Буни ўзга эмас, ўзингиз каромат қилдингиз, мен уни еткардим, холос.

Маждиддин устозининг сўзларини индамай эшитди. Шайхнинг босиқ овозида унга нисбатан на ачиниш, на ризолик туйғуси бор эди:

— Ул туш сизнинг нобуд бўлишингизга ишора бўлса, сизнинг ўлимингиз Хоразм сардорлари бошига тушадиган фалокатларга ишорадур. Хоразм хароб бўлмай, Гурганж сувга гарқ бўлмай.

Шайх шундай деди-ю, бошини эгди, ичида нималарнидир пичирлаб ўқий бошлади. Маждиддин ўзини устози оёғи остига ташлади. Нажмиддин Кубро шогирдининг бошини силашга қўл чўзди-ю, қўли муаллақ қолди. Бу иши шогирдига нисбатан зулм бўлажагини англаб, қўлини тортди.

Машъум каромат тез кунларда амалга ошди. Маждиддин Бағдодий малика Туркон хотун эътиборини тўла қозониб олаётганини кўрган саройдаги айрим ҳасадчилар Муҳаммад Хоразмшоҳга ёш шайх битган шеърлардаги муҳаббат туйғулари маликага қаратилгани ҳақида ёлғон-яшиқ гапларни етказдилар. Хоразмшоҳнинг қаттиқ жаҳли чиқди. Аммо қўшин ва девонда онасининг уруғ-аймоқлари барқарор эканини билгани учун қатъий ҳаракат қилишдан чўчиб, аламини ичига ютди. Аммо кунлардан бир кун саройдаги базм авжига чиқиб, Хоразмшоҳ қаттиқ маст бўлиб қолганини кўриб, Бағдодийнинг душманлари сўнгги ҳийлани ишга солдилар. Улар Хоразмшоҳ кулоғига: "Онанингиз — муҳтарама малика Имом Абухўшим мазҳабига, энг даҳшатлиси Маждиддин Бағдодийдек ёш кимса никоҳига ўтдилар", — деб ёлғон сўзни қўйдилар. Бадмаст ҳукмдор ғазабланганидан қиличини суғуриб, олдида турган май тўла мешни парча-парча қилиб ташлади. Сўнг "Шу заҳотиёқ Маждиддин Бағдодийни тутиб, бошини танидан жудо қилинг! Жасадини дарёга ташлаб, балиқларга ем қилинг!" — дея бақирди. Қора кийинган навқарлар гуруҳи Хоразмшоҳ амрини амалга ошириш учун саройдан от чоп-

тириб чиққанида Гурганж аҳли уйқуда эди.

Тонгда ҳузурига фарёд солиб келган Баҳоуддин Бағлодийдан бу машъум хабарни эшитган Шайх Нажмиддин Кубро ғамгин шивирлади:

– Ёллох, кароматинг тўғри чиқди... Маждиддин дарёда нобуд бўлди.

Сўнг бошини саждага қўйди ва узоқ ибодат билан машғул бўлди. Бошини саждадан кўтаргач, ўрнидан туриб шогирдларига қарата айтди:

– Ҳазрати Иззатдан фарзандим қони эвазига тавонлик тиладим. Тилагим ижобат бўлғай...

Хонақоҳда айтилган бу сўзлар тезда хуфиялар томонидан Хоразмшоҳ қулоғига етказилди. Султоннинг ўзи тунги қилмишидан ғоятда пушаймон эди, унинг қулоғига қўйилган гап тўхмат экан. Боз устига онасининг қаттиқ ранжиганидан ҳам хабар топиб, нима қилишини билмай ўтирарди. Шайх Кубронинг сўзларини эшитиб, қўрқиб кетди. Сўнг ҳузуридаги одамлардан маслаҳат тилади. Бирор арзирли гап чиқмагач, бир қарорга келди. Пиёда юриб шайх хонақоҳига етди. Ёнидаги мулозимларнинг бири тиллаю кумуш уюлган баркаш, иккинчиси қиличу кафанлик матони кўтариб олган эди. Муҳаммад Хоразмшоҳ пойгақда тўхтаб, бошини яланғочлади, сўнг:

– Агар товон тиласангиз, мана зар, агар қасос тиласангиз, мана қиличу мана бошим, – деди.

Шайх Кубро ўтирган жойидан кўзгалмади. Сўнг олдидаги лавҳда турган китобга кафтини қўйиб, оғиз очди:

– Кона фи ал-китоби мастуран...

Муҳаммад Хоразмшоҳнинг анграйиб турганини кўриб, қайтарди:

– Ҳукм улуғ китобда қайд этилган. Зулм қилишнинг, одамларга озор беришдан тийилмасликнинг товони ҳам зулм кўриш, озор чекиш. Шафқат қилмаганга шафқат қилинмайди. Жазо яқин...

Муҳаммад Хоразмшоҳ ғазабини ичига ютди, қаҳрдан лаблари титраса-да, ўзини қўлга олди ва кескин бурилиб, шошилинч саройга қайтди. Ўша куни яна саҳаргача тўйиб ичди. У Шайх Кубронинг "Жазо яқин" деган сўзини базм давомида

қайта-қайта эслар, ҳар сафар ичидан чиқишга уринган ғазаб алангасини шароб сели билан ўчирарди. Наҳотки, шайх мамлакат сарҳадларида пайдо бўлган мўғул лашкарларини назарда тутаётган бўлса? Наҳотки шайх жазо мана шу лашкарлар ҳукмдори ғайридин Чингизхон томонидан бўлажagini айтаётган бўлса?! Йўқ, йўқ, унга тенг келадиган султон на шарқда, на мағрибда бор! Ҳали у бадбахт аносирни жазосини беради, ўз ҳукмини тан олдирмагунча қўймайди, керак бўлса, Бағдодга ҳам қўшин бошлаб боради. Чингизхон дегани ким бўпти?! Бир четда – дунёдан узоқ ва беҳабар ҳолда яшаган қашшоқларнинг ҳукмдори-да!

Аммо шайхнинг гапларини ўйларкан, Хоразмшоҳ ичида қўрқув... йўқ, йўқ, қўрқув эмас, кейинги пайтларда тобора кучайиб бораётган шубҳа ва гумон ғимирлаб, ўзига тинчлик бермаётганини сезарди. Қўрқув ҳам, шубҳаю гумон ҳам илондек совуқ бир нарса. Ҳақиқатан ҳам Муҳаммад Хоразмшоҳга тенг келадиган ҳукмдор на машриқда, на мағрибда бор эди. Аммо сўнгги йилларда юрагини тобора сиқувга солаётган совуқ илон оғуси ўзи билан баробар итоатидаги салтанатини ҳам ҳалок этажигидан у беҳабар эди...

Орадан еаноқсиз йиллар, кўп асрлар ўтади. Хоразмда Шайх Кубро ҳақида ғаройиб қиссалар, ажойиб ривоятлар, ҳикматомуз нақллар тўқилади. Уларнинг орасида шайхнинг эрта жувонмарг бўлган шогирди ҳақида ҳикоя қилувчи кўплаб ривоятлар ҳам бўлади. Мана шуларнинг бири:

Эмишким, Бағдод шаҳрида бир бева яҳудий аёл ёшгина ўғлони билан яшар экан. Аёлнинг касби табибчилик экан. Бир куни бева аёл туш кўрибди. Тушида оппоқ кийинган, сиймосидан нур ёғилиб турган чол унга шундай дебди: "Ўрнингдан тургин-да, ўғлингни олиб Хоразм мулкига отлан. Ўша ерда Шайх Кубро исмли бир мўътабар авлиё яшайди. Ўғлингни унинг қўлига топшир. Ягона Оллоҳ ҳаққи гувоҳлик бераман: ўғлингнинг камоли ўша шайх билан бўлажак, ўн йилдан сўнг фарзандинг доврўғи оламини тутажак!"

Бева аёл уйғонгач, ҳовли-жойини сотиб, ўғли билан Хоразм томон йўл олибди. Гурганжга етиб келгач, Шайх Кубро хонақоҳини излаб борибди. Аёл остонага етар-етмай, Шайх Кубро унга пешвоз чиқибди ва айтибдиким: "Мен сизларни

ўша сен туш кўрган кундан буён кутаман". Аёл шайхнинг валийлигига иқроор бўлиб, ҳангу манг бўлибди. Сўнг фарзандини шайх қўлига топширибди.

Аму жўшиб оқаверибди, кунлар ўтаверибди. Шайх тарбиясига кирган бола ҳам улгайиб бораверибди. Устози нима ишга буюрмасин, бўйин товламай бажарибди. Бева аёл бир куни келиб кўрса, ўгли ҳожатхонани тозалаётган экан. "Мен шу ниятда ўғлимни шайх тарбиясига берганмидим, наҳотки ўғлимнинг камоли учун шу иш жоиз бўлса? Яхшиси, унга ўз касбимни ўргатганим маъқул эмасми?!" – деб ўйлабди, тушида айтилган кароматга шубҳа қилибди. Худди ўша пайт қаршисида Шайх Кубро пайдо бўлиб айтибди: "Шубҳа қилма, эй хотун! Ҳеч қандай меҳнатнинг уяти йўқдур, инонки, ўғлингни камолатини ҳали кўражаксан!"

Яна кунлар кетидан ойлар, ойлар кетидан йиллар ўтибди. Ўғлон онасидан табобатни, устозидан қолган барча илмни кунт билан ўрганиб камолга етишибди. Идроки етилиб, ислом динини қабул қилибди. Шайх унга Маждиддин деб ном берибди.

Маждиддин ўз устозига садоқат билан хизмат қилар, садоқатда унга тенглашадиган мурид топилмас экан. Шу садоқати туфайли устозининг беқийёс меҳрини қозониб, шу меҳр туфайли иши ривож топиб бораркан, унинг шон-шухрати чор-атрофга ёйила бошлабди.

Аммо тўсатдан душманлар Хоразм мулкига бостириб кириб, Гурганжни қамал қилибди. Қамал узоқ давом этибди. Душман қанча уринмасин, шаҳарни ололмабди. Шунда душман Амударёдаги бандни бузиб, шаҳарни сувсиз қолдирибди.

Бир куни Шайх Кубро Маждиддиндан таҳорат учун сув келтиришни сўрабди. Маждиддин қараса, хонақоҳда сув қолмаган экан. Чор-атрофни излаб ҳам сув тополмабди. Аммо устозининг сўзини мудом бажаришга кўниккан шогирд сувсиз қайтишни истамабди. Шу сабабдан у устозига айтмай, девор ошиб Амударё томонга жўнабди. Аммо ёғийлар уни дарё соҳилида тутиб олиб, бошини танасидан жудо қилибдилар.

Таҳоратга сув олиб келиш учун кетган Маждиддинни кутган Шайх Кубро бу ҳолдан беҳабар шогирдини чақирибди. Бир чақирибди, дарак йўқ эмиш. Икки чақирибди, дарак

йўқ эмиш. Ниҳоят безовталаниб: "Ҳой Маждиддин, ўликми-сан-тирикми-сан, қайда бўлма, қайҳолда бўлма, тезроқ етиб кел!" — деб чорлабди. Бу чорловни эшитган Маждиддин ўрнидан туриб, бир қўлида кесилган бошини, иккинчи қўлида сув тўла кўзани кўтариб устози ҳузурига етиб келган экан.

Бу гаройиб ривоят Шайх Кубро азамати ҳақидагина эмас, шогирдининг устозига бўлган эътиқоди ҳақида ҳамдир...

* * *

Халифа ан-Носир ашаддий душмани бўлмиш Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Бағдод устига қўшин тортиб келганини кечиролмади. Ичида қасос ўти ёниб, Расулulloҳ (с.а.в.)нинг муборак каломи: "Ҳар нарсанинг бузадиган офати бор. Ушбу диннинг офати ёмон бошлиқлардир" бўлишини унутди, қасос иштиёқи кўзларини кўр қилди, дилини тошга айлантирди. У ўзининг Оллоҳ олдида жавобгар эканлигини унутиб, гуноҳга қўл урди, куфр йўлига кирди: ғайридин Чингизхонга кетма-кет мактуб йўллаб, уни Хоразмшоҳ давлатига гиж-гижлади, ҳатто бу ишда кўмагини аямаслигини қайта-қайта уқтирди. Бу иши билан бутун ислом дунёсини тарихда мисли кўрилмаган мусибатларга дучор қилишини англамади.

Аммо Чингизхон Хоразмшоҳ билан урушишга шошилмасди. Аксинча, унга ўзаро савдо-сотикни авж олдиришни таклиф қилар, яқинда забт этган Чин мулкининг энг ноёб буюмларидан Хоразмшоҳга тортиқ сифатида юбориб турарди. Унинг бундай хатти-ҳаракати, шунингдек, Шарқдан келган айрим савдогарларнинг Чингизхон мулки бепоён бўлса-да, бор-йўғи бир неча шаҳар борлигини айтишлари тўрт юздан ортиқ шаҳарга эгалик қилаётган Қутбиддин Муҳаммад кўнглида мўғулларни писанд қилмаслик кайфиятини зоҳир этди, вақт ўтгани сайин бу кайфият кучайиб борди.

У Хитой ғорати ҳақида хабар олган кундан ярим йилча аввал Саййид Баҳоваддин Доиратий бошлиқ элчиларини вазиятни таҳқиқ қилиш ва Чингизхон қўшинидаги кайфиятни билмоқ учун мўғул хони пойтахтига отлантирди. Кўп ўтмай, Доиратийнинг биринчи хуфия мактубини олди, ёлғиз Хоразмшоҳгина тушунадиган тарзда ёзилган бу номада Доиратий Чингизхонни Хитойга юриш бошлагани сабабидан элчилар ўз йўлла-

рини ўзгартирганлари ҳақида маълум қилган эди. Доиратийнинг яқинда етиб келган иккинчи мактуби Хоразмшоҳни қаттиқ ташвишга солиб қўйиш ўрнига ғазабини қўзғади.

"Олгон (Чин ҳукмдорининг лақаби) вилоятига етганимизда, — деб ёзган эди Саййид Баҳоваддин, — олисда олпоқ бўлиб оқариб турган бир тепага назаримиз тушди. Қор қоплаб етган тоғ бўлса керак деб ўйладик. Уч манзилдан сўнг ўша ерга етиб бордик. Кўрдикки, биз тоғ деб ўйлаганимиз одам суяқларининг уюми эканки, бу тепа Чингизхон амри билан тикланган эмиш. Бошқа бир манзилда одамзот ёғидан қоп-қорайиб кетган далаларни кўрдик, уч манзил давомида бу манзарага гувоҳ бўлдик. Ҳамроҳларимизнинг анча қисми чор-атрофни қамраб олган бадбин бўйдан лоҳас бўлиб, бемор бўлдилар ва кўплари чидолмай оламдан ўтдилар. Ниҳоят, Хитой мулкига етдик. Унда шаҳар қалъаси деворлари остида уюм-уюм одам суяқларини кўрдик.— Бу ҳолни суриштириб билдик. Айтдиларки, Чингизхон бу қалъани муҳосара қилган чоғида шаҳарда яшаган олти мингга яқин моҳипайкар бокира қизлар баттол душман қўлига тушиб хору зор бўлмаслик мақсадида ўзларини деворлардан пастга ташлаб ҳалок бўлган эканлар. Бу суяқлар уларники экан..."

Ҳа, бу даҳшатли мактуб Хоразмшоҳ жаҳлини қўзғади, холос. Аммо у бўлиши муқаррар урушга пухта ҳозирлик кўриш ҳақида эмас, ўзининг азалий орзуси — Хитойни забт этиш ва номини шон-шавкатга кўмиш имкониятидан жудо бўлганини ўйлаб ғазабланди. Худди мўғул хони у кўз остига олиб қўйган соҳибжамолни тортиб олгандек қони қайнади. Аммо олдингидек ғазабга учиб, жанговар отига минмади. Асадобод дово-ни яраси ҳали битмаган, ҳамон зирқираб оғриб турарди.

Аммо у қинда узоқ турган қилич занглаб қолишини яхши англади. Занглаган қилич эса жангга ярамайди — синади. 1218 йили Хоразмшоҳ мўғул қўшинлари унинг чегараларига яқин ерда — Тўрғай даштида маркит уруғини қийратаётгани ҳақида хабар олгач, шошилинич тарзда ўша тарафга олтмиш минглик қўшин билан жўнади. Нияти — қисматида битилган бўлса, мўғуллар билан жанг қилиш, уларнинг кучини синовдан ўтказиш, тақдирда бўлмаса, мағлуб маркит овуллари талон-тароҷ қилиб қайтиш эди.

Манзилга етганда мўғуллар маркитларни қиличу найзалар элагидан ўтказиб бўлган эди. Хоразмшоҳ ҳали жанг нафаси келиб турган даштдаги бир ялангликда ярадор маркит жангчисини учратди. У мўғуллар бир неча муддат аввал бу ерни тарк этганларини айтгач, Хоразмшоҳ мўғул қўшинини таъқиб қилишга қарор қилди ва тез орада хоннинг ўғли Жўжи бошчилигидаги черикни қувиб етди. Хоразмшоҳ аскарларини жанговар сафга тиза бошлади. Буни кўрган Жўжи унинг ҳузурига одам йўллаб, "Падари бузрукворим буюк ҳоқон сен билан жанг қилмасликка буюрган. Мақсадимиз маркитларни жазолаш эди, бошқа мақсадимиз йўқ. Агар буюк ҳукмдор истасалар, қўлга киритган ўлжамизни ҳам Ҳазратга топширишга тайёрмиз", — деди.

Аммо қиличини яланғочлашга улгурган Муҳаммад Хоразмшоҳ: "Агар отанг мен билан жанг қилмасликка буюрган бўлса, Оллоҳ Таоло менга сен билан уруш қилишни буюрди! Муддаомиз сен билан жанг қилиш!" — деб жавоб берди.

Хоразмийларнинг кучли ҳамласи билан бошланган жанг уч кун давом этди. Биринчи жанг натижасиз тугаган бўлса, иккинчи кун мўғуллар Хоразмшоҳ қўшинини қаттиқ сиқувга олдилар, аммо қоронғи тушиб қолгани хоразмийларни қутқариб қолди. Бундай омадсизликдан Хоразмшоҳнинг руҳи тушиб кетди. У жанг тақдирини фақат қиличлар эмас, аллақачонлар унинг саройида иш бошлаган мўғул хуфиялари етказиб турган маълумотлар ҳал қилаётганидан беҳабар эди. Учинчи кун ҳам Жўжи Хоразмшоҳнинг режаларидан яхши хабардор ҳолда жанг бошлаб, хоразмийларни қийрата бошлади. Қутбиддин Муҳаммаддаги кибру ҳаво бир зумда қўрқув билан алмашди. Қўшиннинг олдинги сафларидаги парокандалик унга мағлубият бўлиб туюлди. Жанг Жўжининг ғалабаси билан тугашига Хоразмшоҳнинг ўзи ҳам ишониб қолган бир пайтда, шаҳзода Жалолиддиннинг мардлиги ва ҳарбий салоҳияти уни яна бир шармандаликдан қутқариб қолди. Жалолиддин бошлиқ навкарлар Жўжи қўшинини иккига бўлиб ташлаб, аста-секин уларни доира ичига ола бошлади. Жанг режасида кўзланмаган бундай ҳаракат Жўжини шошириб қўйди. Ҳали хоразмийлар устунлиги зоҳир бўлмаса-да, дилидаги ваҳимани енголмаган Жўжи тўртинчи куни жанг

майдонини тарк этди. Уч кунлик жангда Хоразмшоҳ йигирма мингдан зиёд жангчисидан айрилганча, кайфиятсиз аҳволда Мовароуннаҳрга қайтишга мажбур бўлди.

Шундан кейин ҳам Чингизхон уруш бошлашга шошилмади. Урушга сабаб бўлган воқеа Ўтрорда юз берди: бу шаҳарнинг волийси — малика Туркон хотуннинг жияни Файрхон мўғул хони элчилари карвонини қўлга киритди, элчиларни ва савдогарларни жосусликда айблаб ўлдирди.

Чингизхон бу мудҳиш воқеани эшитгач, Хоразмшоҳ ҳузурига ибн Кафраж Бўғрони элчи қилиб жўнатди. Элчи Чингизхон номидан қотиллик айбдори Файрхонни ўз қўлига топширишни талаб қилди. Маликанинг қаттиқ қистови, қолаверса, рақиби олдида паст тушмоқни истамаган Хоразмшоҳ бу талабни рад этди. Устига устак кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ишни қилди: элчини ўлдиртирди. Орада кечган музокаралар натижасидан қониқмаган Чингизхон ўз элчисининг ўлдирилгани ҳақида эшитди-ю, уруш ноғораларини чалишга фармон берди.

Мўғул ҳукмдорларининг ашаддий душманига айланган Файрхон Инолчиқ идорасидаги Ўтрор биринчи бўлиб бу ноғора товушини эшитди. 1219 йил кузининг бошида бошланган беш ойлик қамалдан сўнг шаҳар аҳли бир бошдан қиличдан ўтказилди. Шаҳар қалъасига бекиниб олган Файрхон яна бир ой мўғулларга мардона қаршилик кўрсатди. Ниҳоят, қалъа ҳам олингач, Чингизхон Самарқанднинг Арки Олийси — Кўксаройда Ўтрор волийсининг қулоғига эритилган кумуш куйдириб ўлдиртирди. Қисқа муддат ичида салтанатнинг шимолий-шарқий қисмидаги шаҳарлар: Жанд, Сигноқ, Ўзган, Барчинликент, Ашнас, Бинокат мўғуллар қўлига ўтди.

Ўтрор олингандан сўнг. Чингизхон хизматиغا ўтган, бир пайтлар мана шу шаҳарни бошқарган Бадриддин ал-Амид хонга бир маслаҳат солди. У Чингизхонга Хоразмшоҳнинг асосий кучлари ҳали яксон этилмаганини айтиб, қўшин ичида нифоқ солмоқ мақсадида Хоразмшоҳ ва малика Туркон Хотун ўртасидаги ишончсизликдан усталик билан фойдаланиш, агар иложи бўлса Туркон хотун уруғига мансуб кишилар номидан хонга ёзилган сохта мактуб ҳозирлаб, уни тезда хуфиялар орқали тарқатиш, биринчи галда Хоразмшоҳ

қўлига тушишни таъминлаш лозимлигини айтди. Сохта мактубда малика Туркон хотун ўз қариндошларига ўғли Муҳаммад Хоразмшоҳга ёрдам бермасликни ва тезда мўғуллар билан бирлашмоқ йўлини топмоқни буюргани ҳақида ёзилган ва "Биз тез кунларда улуг ҳоқон итоатларига кириш умиди билан яшаяпмиз", — деган сўзлар билан яқунланган эди. Сотқин ал-Амиднинг маслаҳати тез орада яхши натижа берди: мактубдан хабар топган Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳеч кимга ишонмай қўйди, кўпчилиги онасининг яқинларидан иборат кишилар бошқарган қўшинни бирлаштирмаслик мақсадида уни парчалай бошлади. Тез орада куч-қуввати бўлиб ташланган салтанатнинг умри битгани маълум бўлди. Кўпчилик Мовароуннаҳр тупроғидан қочиб, Хуросону Ажам томонга қараб кетди. Бухорою Самарқанд қўлдан кетгач, Хоразмшоҳнинг ўзи ҳам Мовароуннаҳрни тарк этди.

Роппа-роса бир ярим йил ичида бутун Мовароуннаҳр мўғуллар қўлига ўтди. Хоразмшоҳнинг Мовароуннаҳрдаги бутун мулки устида қон рангидаги мўғул туғи ҳилпирай бошлади.

Бутун оламини изласанг, ўхшаши топилмайдиган яшил далалар хувиллаб, боғлар, узумзорлар ғовлаб кетди. Уч-тўрт марта ҳосил берадиган экинзорлар дашту саҳрога айлантирилди. Шаҳарлар ер билан текисланиб, харобазор бўлди. Ёш йигит-қизлар қул қилинди, эркакларни қиличдан ўтказишди, заиф-нотавонларни чўқмор билан уриб ўлдиришди, оналарни фарзандлар кўз ўнгида таҳқирлашди, хунармандларни чопиб ташлашди. Бир пайтлар бой ва фаровон ўлкада очлик-қаҳатчилик бошланди.

Мана энди шунча офатни келтирган мўғул қўшини Гурганж остонасида доруссалтанатни ҳалқа қилиб ўраб турарди...

* * *

Мўғуллар Гурганжга келаётганини эшитган Шайх Кубро ўз шоғирдларини қошига чорлади.-Улар тўплангач, алам-ўқинч билан деди:

— Бундан узокроққа кетингиз. Шарқдан фитна оташи келмоқда. Бу оташ на болага, на қарига шафқатли, у ҳар тарафни ёқмоқдадур. Исломият бу қадар фитнаю балони кўрмагандир. Кетингиз, бу оташдан қочингиз.

Шогирдлари устоз амрига бўйсундилар. Ёлғиз Саъдиддин Ҳамавийгина қолишга ижозат тилади. Шайх Кубро рози бўлмади. Саъдиддин: "Кетсам, илло, сиз ила кетаман!" деб туриб олганини кўргач, кекса шайх:

– Бўтам, биз бу куффор илқида шаҳид бўлурмиз. Менинг кетишимга изн йўқдур. Сен ўзингни ранжу аламга солмай йўлга отлан, – деди.

– Йўқ, устоз, сизни ташлаб кетмоқ қочоқликдур, – деди Саъдиддин.

– Йўқ, Саъдиддин, – деди шайх, – бундай дема. Мен дунёнинг ярмини кезиб чиқиб, ўзимдан ёмонроғини кўрмадим.

Саъдиддин Ҳамавий устозининг нуроний чеҳрасига тикиларкан, йиғлаб юборди. Аммо тезда ўзини ўнглаб, устозига таъзим бажо келтирди, сўнг эгилиб устози хирқасининг этагини кўзига суртиб, ўпди. Шогирд устозининг амрини рад этишга ортиқ журъат тополмади.

Шайх Кубро умри давомида не-не шогирдларни тарбиялаб, валийлик мақомига етиштирди. Ҳар гал улар билан айрилиш они етганда кўнглидан нимадир узилгандек бўларди. Ҳозир Саъдиддин Ҳамавийни Хуросонга кузатаркан, яна бир суюкли шогирди Сайфиддин Бохарзийни эслади. У билан ажралиш ҳам кўп оғир бўлган эди.

Хуросоннинг машҳур ва кўҳна қасабаси – Бохарздан бўлмиш Сайфиддин устозига ўта садоқати билан бугун асҳоб орасида фарқли эди. Агар Маждиддин Бағдодий шайхнинг таълимини олиб, ўз азаматининг қудрати билан тез орада шухрати тўрт тарафга таралганидан сармаст бўлган, Хуросону Мовароуннаҳрда ўз асҳобларига эғалик қилган бўлса, азамати ундан кам бўлмаган Сайфиддин Бохарзий узоқ вақт ўз маслагини устозига хизмат қилиш деб тушунди.

Шайхнинг ёдида, кунлардан бир кун унга Хўтандан канизак келтирдилар. Никоҳ кечаси арафасида Шайх Кубро ўз асҳобларига: "Биз бугун кечаси лаззати машруъани иштиғол қилиш ниятидамиз, сиз эса сабоқ олмоқдан тийилинг ва осудалигу фароғатга чекинингиз. Ҳар бирингиз кўнглингизга маъқул амал билан бўлинг", – деди. Устознинг бу амрини эшитган шогирдлар тўрт томонга тарқалдилар. Аммо Сайфиддин кетмади, сув тўла ибриқни олиб шайх кулбаси ос-

тонасида ухламай тонгни уйғоқ кутди. Тонгда Шайх Кубро уни бу аҳволда кўриб, ранжигандек бўлди. Аммо буни шогирдига сездирмади ва ундан:

– Ахир биз ҳар ким ўз ҳузури билан машғул бўлсин, деб буюрган эдик-ку, нечун сен ўзингни бунча машаққатга қўйдинг, бўтам? –” деб сўради.

Шунда (Сайфиддин):

– Ори, ҳазратим, сиз ҳар ким ўзига маъқул лаззату ҳузур ила машғул бўлинг, деганингиз ростдур. Аммо менга ҳазрати шайх остонасида хизмат қилишдан ортиқ лаззат йўқдур, – деди.

У Сайфиддин билан бир неча йил аввал хайрлашди. Ўшанда эрта кўклам пайти эди. У шогирдини ҳузурига чорлади.

– Сен зоҳирий илм таҳсили ва такмилини олдинг. Бундан сўнг сабоқ олмоғинг ортиқдур. Сабоқ ўртасида узлатда бўлдинг... Шайх Кубро қошида тизза чўкиб, вужуди кулоққа айланган Сайфиддинга меҳр билан тикилди. – Эндиги синов сабоқдан кейинги узлатдурким, бу синов сени бор этар ё йўқ этар. Ё ориф бўлгайсан, ё латифағўй зариф. Машойихлар айтмишлар: тасаввуф аҳдга вафодур! Бор-да, аҳдингга вафо қил! Аҳдингга яраша, неки йўқотган бўлсанг, ўшани албат топгайсан...

Сабоқни кулоқ бирла олдинг, хилватнишинлик эса фаҳм этмак касбидур. Илло, Иброҳим Марғиноний айтғонидек, кулоқ англағони илмдур ва фаҳм англағони хикматдур!.. Абу Абдуллоҳ ибни Жилолнинг хилватдан сўнг айтғонларин ёдингда тут. Ул шайхи муаззам демишларким, аввал бир кеча-кундузда Қуръони каримни икки бор хатм этардим. Энди эса ўн тўрт йилким, зўрға "Анфол" сурасига етдим.

Эй Сайфиддин, шуни билгинким, хилват қилмоқ йироқ йўлни кўтаҳ қилмоқдур. Йироқ йўлни кўтаҳ қилмоқ эса мард ўғлонлар ишидур. Илло, хилватни ҳиммат била қил! Хилватни фано ила бақо ўртасидаги йўл, ортингда сени азобловчилар, қаршингда сенга раҳм қилувчи турган манзил муайян, деб бил. Сен хилватни тўфон балосидан қутқариш учун фаришталар Оллоҳ Таолонинг амри билан еттинчи осмонга олиб чиқиб кетилган муборак уй тупроғидан ерга тўкилган бир чанг зарраси устида тикланган гўша, деб бил...

Икки дунё оралиғидаги бу гўшада ўлтир-да, кўз ўнфингга

келтирки, ҳар икки дунёда сандан ва Оллоҳдан ўзга йўқдур. Аммо ул гўшани тарк этмак муддати етганда на сен қолгин, на дунё, ёлғиз Оллоҳ Таолонинг ўзи қолсун...

Устознинг сўзини эшитган Сайфиддин мусалламлик маъносида бош эгди, вужудини ҳаяжон қучиб, кўзларидан ёш қуйилди.

Шайх Кубро синов ўтадиган ҳужра ҳозир бўлгач, унга шогирдини ўзи бошлаб кирди, Куръони каримни тажвид этиб, фотиҳа берди. Сўнг Сайфиддинни ёлғиз қолдириб, муридлар тайёрлаб қўйган лой билан ҳужра эшигини орқасидан шуваб чиқди. Бу ишни адо этгач, юз-қўлини ювиб яна Куръони каримнинг "Қаҳф" сурасини ўқиди.

Агар муқаддас китобда ривоят қилинган золим подшоҳ Дақёнус унинг зулмидан қочиб бекинган Асҳобул Қаҳфни очлигу ташналикдан нобуд бўлишларини истаб ғор оғзини бекитган ва Оллоҳи Таоло ўзининг садоқатли бандаларини ҳалок бўлишдан сақлаб, уларни уч юз йиллик уйқуга чўмдирган бўлса, у – Шайх Кубро шогирдини равойиҳи таййиба ва важҳи сабиҳ ва сурати масеҳдан баҳраманд бўлишини истаб эшикни лой суваб бекитди.

Агар Оллоҳ Таоло уйқуга чўмган, қуёш чиқиши ва ботишидан беҳабар ғор аҳлини ерга тегиб турган баданлари уч юз йиллик уйқу давомида чириб кетмаслиги учун ўнг томонга, сўл томонга айлантириб турган бўлса, бу ҳужрада уйғоқлик мақомида туришга аҳд қилган Сайфиддин Бохарзий қалбини Оллоҳ Таолонинг қўллари нафис бир кўзага айлантиргайки, бу кўза на ғам, на қувонч билан, фақат Тангри шуқуҳининг, Тангри висолининг нури билан тўла бўлғай...

Чилла мобайнида кичкина кўза сигадиған туйнукдан сув ва нон бериб турилди. Баъзан сув билан нон қандай қўйилган бўлса, шу ҳолда икки-уч кун туриб қолар – шайх бундан огоҳ бўлиб, Сайфиддин бутун борлиқни унутган ҳолда ўлтирганини хаёлан кўз ўнгига келтирар, унга сабот тиларди. Баъзан ичкаридан йиғи товуши, худди тоғдаги ирмоқ жилдирашининг аксу садоси каби етиб келар, Шайх Кубро эса бу оҳу нола ерда эмас, аршу аълода янграётганини билар, қалби беихтиёр маҳзунлик ва бахтиёрлик кайфияти билан чулғанарди.

Ниҳоят, чилла тугади. Шайх Кубро бу орада метиндек

қотиб қолган лойсувоқни теша билан кўчириб олди. Сўнг эшикни оҳиста очдию:

– Сайфиддин! -дея чақирди овози титраб.

Сайфиддин эса шундоқ уч қадам нарида турар – устозининг ташрифидан беҳабар, бошини эгиб ўйга ботганча ўтирарди. Шайх яна унинг номини тилга олиб чақирди. Сайфиддин ўрнидан кўзгалмади. Фақат учинчи чақирганда, ялт этиб шайхга қаради. Дам ўтмай ўрнидан туриб, устозига салом ва миннатдорлик туйғуси билан эгилиб таъзим бажо келтирди. Шайх Кубро бу байтни ўқиди:

Манам ошиқ, маро ғами созкор аст,

Ту машуқи, туро бо ғам чи кор аст?

Сайфиддин бу хитобга хилватда туғилган рубоий билан жавоб берди:

Ҳар шаб ба мисоли посбони кўят,

Мегардаму гирди остони кўят,

Бошад, ки барояд, эй санам, рўзи ҳисоб.

Номам зи жаридан сағони кўят.

Улар бир муддат бир-бирларига тикилиб турдилар, сўнг шайх:

– Қаничқ энди! – деди. Шайх ўзига яқинлашган шогирдини кучоқлаб, синов муддатининг тугагани билан мубо-ракбод қилди.

Шайх етагида хонақоҳ ҳовлисига чиққан Сайфиддин қулоғига бирдан борлиқ шовқин-сурони ёпирилиб киргандек, кўзларига бутун фалак шарори ёприлиб, сонсиз игналар санчгандек бўлди. У ҳатто ҳозиргина тарк этган хилватга қайтишни истагандек орқага тисарилди. Буни кўриб устози табасум қилди, сўнг яна ичкарига олиб кираркан, сўз қотди:

– Бундан сўнг кўнглиннинг губорсиз ойнасини мана шу шовқинлардек саноқсиз гуноҳлар тазйиқидан асрай бил, мана шу беаёв игналардек санчилмоқ истаган зулмкор ҳою ҳаваслардан ҳаромдан қочгандек қоч.

Шайх шогирдини ўз хужрасига бошлаб, уни ўз қаршисига ўтқазгач, сўзини давом этди:

– Сенга энди ортиқча тарбият лозим эмас, бўтам. Илло, риёзат ҳам, тарбият ҳам меъеридан ошса ранжу зулмга айланажакдир! Шайх Кубро шогирдининг "Йўқ-йўқ, ундай де-

манг!" — дегандек бош чайқаганини кўриб, овозини баландлатди. — Сен илми зоҳирийни ҳам, илми ботинийни ҳам эгалладинг, эндики не истарсан, ўзингда жам эрур... Энди сенинг зиндагонлигинг Ҳақ била бўлғай! Айрилиқ они яқин, Сайфиддин!

Устозининг охирги сўзини эшитиб, Сайфиддин бу даргоҳга илк дафъа қадам ранжида қилган ўша олис куз фаслини эслади.

Ўшанда у Бохарздан Гурганжга келгунча отаси атаган бойликни сарфлаб бўлган, икки кундан бери оғзида бирор ушоқ таъмини тотмаган, хароб бир аҳволда шайх хонақоҳига қадам кўйган эди. Мана энди устози билан айриларкан, дунёда унингчалик бой одам топилмасди. Бу бойлик кўнгилда эди, уни сарфлаган билан адо қилиб бўлмас, ўғирлатиб оху фарёдга гирифторлидан пушаймонлиг чекмас, бу бойлик юксакликда таваззуъ, зоҳидликда қудрат ва инсофда қувват кафилидир. Бу бойлик Ишқидир.

Ўша олис куз оқшоми ҳозир ям-яшил гулхандек шовиллаб турган гужум барглари сарғайиб, ҳар шамол эсганда ерга дув-дув хазон тўкилар ва заъфарон япроқлар хонақоҳнинг очиқ эшигидан ичкарига учиб кирарди. Мана шу япроқлардек хокисор йигит ҳам шайх ҳузурига кирди. Шайх унинг ҳол-аҳволидан хабардордек, олдига бир табоқ қатик кўйди. Аммо Сайфиддин қанчалик оч бўлмасин, табоққа қарамади.

— Шайх Абу Али Бохарзий наслиданмусан? — деб сўрагани ўшанда устози.

Сайфиддин "Йўқ!" дея бош чайқанди.

— Бўтам, шундай йўлни танлабсанки, у машаққату изтиробдан иборатдур. Шайх Варроқ Тирмизий ҳақидаги ривоятни билурмисан? — Шайх Кубро йигитнииг "йўқ" маъносида бош чайқганини кўриб сўзини давом этган эди. — Шайх Варроқ умр бўйи Ҳазрати Хизрни кўришга орзуманд эди. Ҳар куни сабоҳдан қабристон томон отланар, оқшом қайтар, боришдаям, қайтишдаям Куръони каримни тавжид этарди.

Бир куни дарвозадан чиқиши билан бир нуроний чолни кўрди. Чол салом берди, Шайх Варроқ алик олди. Чол айтдиким: "Сухбат истармусен?" Варроқ: "Истармен", — деди. Сўнг икковлон қабристон томон кетдилар. Йўл давомида шайх

нуроний чол суҳбатидан баҳраманд бўлди. Манзилга етишгач, чол айтди: "Эй Шайх Варроқ, мен Хизрман, мени кўришга орзуманд эдинг. Ҳа, ҳа, мен Хизрман. Бугун менинг суҳбатимни эшитдинг ва ҳар куни Куръондан бир жузд ўқишдан маҳрум бўлдинг. Хизр суҳбати шу экан, бошқаларнинг суҳбати қандай бўларди?"

Менинг сўзимни англадингми, бўтам? — деб гапини давом этганди устози. — Бу ривоятни айтишдан муродим кўнглингни барча одамлар суҳбатидан уз, уни худо фикрига боғла. Сенинг бу ерга келишингдан мақсад юракка сайқал бериш, уни тозалашдур. Юракнинг маънавий ойнасини оламнинг забт этувчи заҳматларидан халос этувчи, софлик ила безантирувчи, юракдан фалокатли хоҳишлар зулматини кўтарувчи қудрат илмдадур, илм эса ҳақиқатдадур. Шу мақсаддан йўлида биз сенга мададкор бўлғаймиз...

Мана шуларни эсларкан, бу шукуҳли даргоҳда йигирма йилдан ортиқ хизмат қилган, ёши қирқдан ошган Сайфиддин Бохарзийнинг бўғзига нимадир тиқилгандек бўлди, кўзлари намланди...

Устоз ҳам, шогирд ҳам айрилиқ они етганини билишарди. Ниҳоят, бир куни Шайх Кубро шогирдини ҳузурига чорлаб, Бухоро тарафга кетиши лозимлигини айтди. Сайфиддин кетмоғи муқаррар эканини билса-да, устози сўзини рад этишга илк дафъа журъат қилди, "йўқ, йўқ", — дегандек бош чайқади.

— Йўқ, — деди сўнг овоз чиқариб, — остонангизда хизматда бўлғайман.

— Сенинг кетмоғинг шарт, — деди қатъият билан Шайх Кубро, — бу садоқатинг эвази, башорат бўлсун сенгаким, подшоҳлар рикобингда турғайлар...

Шундан кейин улар айрилдилар. Ёз ўртасида Бухорога жўнаган карвон Шайх Кубро юрагининг бир парчасини ўзи билан олиб кетди.

Ҳозир Сайфиддин соғ-омонмикан? Бухорони ғорат қилган куффор уни омон қолдирдимикан? Шу ҳақда ўйларкан, кекса шайхнинг юрак томирлари зирқираб кетди... Аммо юраги зирқирагани билан фаросати хушёр эди: у Сайфиддиннинг тириклигига ишонарди.

Шайх адашмади. Сайфиддин Бухородаги даҳшатли қиргиндан қутулиб қолган эди. Вақт ўтиб, устозининг башорати ҳам амалга ошди: кудратли мўғул хони Баракахон Бухорога - Шайх Сайфиддин Бохарзий ҳузурига ташриф буюриб, унинг раҳнамолигида исломни қабул қилди.

Шайх Бохарзийни зиёрат қилиш учун унинг хонақоҳига ташриф буюрган Баракахон: "Мен сизга назр этиб бир от келтирдим, истайманким, унга сизни ўзим миндирсам", - деди. Шайх хоннинг илтимосини қабул қилиб, хонақоҳдан чиқди. Хон от жilовидан тутиб, остонага яқинлашди ва от минишда шайхга кўмаклаша бошлади. Тўсатдан от саркашлик қилиб олдинга ташланди. Баракахон от жilовини кўйиб юбормай, от билан баробар югурди...

Сайфиддин Бохарзий устозининг кароматгўйлигига яна бир марта таҳсин ўқиди.

Орадан яна кўп йиллар ўтади, Шайх Кубронинг бу суюкли шогирди ислом дунёсида ҳурмат билан тилга олинадиган Абул Маолий Саид ибн Мутаҳҳир ибн Саид ибн Али ас-Сўфи ал-Бохарзий номи билан машҳур бўлди ва ҳижрий 659 (1259) йилда Бухорода сон-саноксиз шогирдлари даврасида бир кам саксон ёшда оламдан ўтди. Яна кўп замонлар ўтиб, буюк жаҳонгир Амир Темур хароба бўлиб қолган Шайх хонақоҳини тиклатиб, унинг мозори устида гумбаз-Мақбара қуриб, бу улуг сиймога бўлган иззат-икромини намойиш қилади.

Аммо ғайридин подшоҳга исломни қабул қилдирган ёлғиз Сайфиддин Бохарзий бўлмади, орадан кўп йиллар ўтиб, Кубравия тариқатининг бошқа бир улуг пешвоси Садриддин Ҳамавий ҳаракати билан Эрондаги ҳулагулар тахтида ўтирган Маҳмуд Қозонхон ҳам ислом динини тан олади, "Ла илоҳа иллаллоҳ Муҳаммадур расулulloҳ" дея мусулмон бўлади...

Бу воқеалар кейин бўлади. Ҳозир эса Шайх Кубро мўғуллар Гурганжга яқинлашиб келаётгани туфайли жавоб берилган шогирдлари билан хайрлашарди. Аммо йўлга тушишдан аввал шогирдлар Шайх Кубро ҳузурига кириб насиҳат тиладилар.

- Эй биродарлар, - дея гап бошлади шайх, тақвони зоди роҳи ила муфлисликни молу дунё, охиратни сафар, бекатларни эса нафаслар, қабрни манзилгоҳ, сабрни дўст, иймонни йўлдош, ожизликни тадбир, сокинликни ҳаракат,

холиликни уй, очликни таом, кўзёшни шароб, фақирликни кийим, умр билан ҳисоблашишни уйку, тиззангизни ёстиқ, масжидни мажлис, ҳикматни дарс, ибратни назар, ҳаётни кузатувчи, тавфиқни ўртоқ, қаноатни муаллим, видолашувни намоз, хомушликни рўза, дўзахни ғам, жаннатни хурсандлик, ноумидликни соғлиқ, таъмани касаллик, қабрларни эслатувчи кунларни воиз, хафаликни шодлик, ўлимни эслаш ва қулоқ солиш, дунёю дунё эгаларини тарк қилишни байрам деб билингиз.

Қаерда бўлмангиз таҳоратни қурол, тақвони маркаб, шайтонни душман, нафсни рақиб, дунёни зиндон, ҳавойи нафсни қамовчилар, илтижони яқин дўст, истиғфору истеъдодни (яъни тайёргарлик кўришни) кундузи, вақтни ҳосил, динни қўрғон, шариатни кўйлак, Оллоҳнинг китобини ҳамсухбат, Оллоҳ ҳақида яхши гумонда бўлишни молу давлат, Пайғамбар алайҳиссаломга саловат айтишни ҳунар, барча мусулмонлар ҳақида дуо қилишни одат, яхши амаллар қилишни тинчлик-омонлик, оқибатсизликни хавф-хатар, эътиборингизнинг энг ниҳоний ғоясини ҳам, орзуингизнинг энг чўққисини ҳам Оллоҳ деб билингиз.

Эсингиздан чиқмасинким, бу айтганларим — фақирнинг наъти ва сифатидир. Бундан бошқаси хом хаёл ва алданишдир. Агар бу ишларга амал қилсангиз, хур яшагайсиз, озод жон таслим қилгайсиз...

Шогирдлар Мовароуннаҳру Хуросонга қараб тарқалдилар. Энди улар айрилиқ олдидан айтилган сўзларни дилларига жойлаб, моҳиятини мана шу насиҳат ташкил этган устоз илмини тўрт тарафга ёйишга масъул эдилар.

Йиллар ўтади, Шайх Нажмиддин Кубро номи билан боғлиқ комилликка интилиш йўли тасаввуфдаги энг улуғ силсилаларнинг бирига айланади. Бу тариқат гарчи марказлашмаган тарзда ривожланган бўлса-да, ягона мақсад ва умумий руҳ уларни ўзаро бирлаштириб турарди. Тасаввуф иқлимида ўзига хос ўрин тутган кубравия тариқати ғоялари асосида қурилган сонсиз хонақоҳлар, энг аввало, Шайх Кубронинг улуғ шогирдларидан Сайфиддин Бохарзийнинг Бухоро яқинидаги Соктари, Саъиддин Ҳамавийнинг Хуросондаги Баҳробод мавзеида тиклаган хонақоҳлари маълум ва машҳур

бўлди. Йиллар ўтгани сайин, бу йўлдан ўсиб чиққан янги-янги шохобчалар пайдо бўла бошладилар. Улар ўз ақидаларини нафақат Шайх Кубро, шунингдек, унинг шогирдлари Шайх Маждиддин Бағдодий, Шайх Саъдиддин Ҳамавий номи билан боғлар эдилар. Шайх Кубро таълимотидан келиб чиққан тариқатлар қуйидагилардир:

1. Фирдавсия. 2. Нурия. 3. Рукния. 4. Ҳамадония. 5. Ихтишодия. 6. Нурбахшия.

* * *

Суюкли шогирди Маждиддин Бағдодийнинг фалокатли ўлимидан икки йил ўтар-ўтмай Шайх Кубро юрагини яна бир айрилиқ титратди.

Ўша куни Гурганжда ҳаво эрталабдан қизиб, кун иссиқ бўлишидан дарак берган, пешинга етиб чор атроф тандирнинг ичида қолган эди. Агар бир киши юксакликда жойлашган Арк айвонидан тўрт тарафга назар ташлаганида эди, шаҳар манзаралари оқ ҳарир парда ичида жимирлаб турганини кўрарди. Ҳатто доруссалтанатнинг доим равшан кўриниб турадиган теварак-атрофларини ҳам оқариб ётган саҳро сарҳадларидан аранг ажрата олиши мумкин эди.

Куюш уфқ ортига чўкиб, кўздан ғойиб бўлганига қадар ҳарорат пасаймаган бўлса-да, кутилмаганда кечаси жуда салқин бўлди. Хонақоҳ этагидаги баҳайбат дарахтларнинг учлари барвақт сарғая бошлаган япроқлар шабадада эринчоқлик билан қимирлар, кун бўйи қизиган ҳовли юзидан қайноқ ҳовур кўтарилиб турганига қарамай, шайхнинг об-ҳаво ўзгаришини мудом оидан пайқайдиган қари вужудида оқшомдаёқ хира юлдуз жимирлашидек ожиз зирқираш зоҳир бўлди. Шайх ажабланди, аммо ярим тунда ўқиб турган китобидан бошини кўтараркан, совуқ қотаётганини пайқади. Бадани жунжикиб, салқин бирпасда ҳужрани тўла эгаллаб олгандек бўлди. Шайх яна ўқишга берилди. Шам тили салқиндан равшан тортар, ҳар кеча димиққан ҳаводан бўшашиб, ёйилиб ёнадиган тили бу гал ингичкалашган, таратаётган шуъласи кучли эди. Шайх ўрнидан турди, китобни тоқчага қўйиб, уйкуга ҳозирланди.

Уйқу олдидан нима учундир волидасини эслади. Эсларкан, болалик чоғларида — беш-олти яшар пайтларида бўлиб ўтган воқеа ёдига тушди. Ўшанда онаси унинг қўлига бир китоб тутқазаркан, "Бу китобдаги салавати шарифаларни ёдлаб ол, болам. Дуо ҳам ибодатдур", — деган эди кулимсираб. Онасидан севган салавати шарифасини ўқиб беришни сўраганида, онаси унга табассум қилиб: "Ўзинг топиб ол!" — деган эди. Ўшанда у қўлидаги китобни шарт очиб, бир салавати шарифани ўқиган, онаси бўлса: "Бу ўша! Ўша!" — дея ҳайратланиб, ўкириб йиғлаб юборганди.

Ҳозир олис воқеани эсларкан, шайх ўша салавати шарифани тилга олиб, қайта-қайта тиловат қилди.

У ўшанда волидаси берган китоби шарифни ўқиётиб ухлаб қолган ва ғалати туш кўрган эди. Тушида туя ўрқачларига ўхшаш қумтепалари чўзилиб кетган, бепоён ва сарҳадсиз саҳро кўйнида бораётган карвонни кўрди. Кейин карвон бошида бораётган отлиқнинг бирдан отини орқага қайириб қамчиллаганини ва карвон ўртасига етганда, кунчиқар томонни кўрсатиб, нималарнидир бақира бошлаганини кўрди. Тўсатдан осмон қорайиб, шарқ томондан терак бўйи баланд чангу тўзон шиддат билан яқинлашиб келаётганини кўрган карвон аҳли фарёд кўтара бошладилар. Ҳамма шоша-пиша от-уловдан тушар, аммо нима қилишларини билмай у ёқдан-бу ёққа чопишарди. Аҳмад тўсатдан отининг жиловини маҳкам ушлаганича ёнидагиларга бақираётган отасини, унинг ваҳимага тўлган кўзларини яққол кўрди. Кейин ҳамма нарса зулмат ичида йўқолгандай бўлди. У отасини излаб олдинга ташланди, аммо ўша заҳоти етиб келган бўроннинг кучли зарбасидан учиб кетганини сизди. Бор овози билан отасини чақириб бақираркан, бирдан нафаси бўғилди-ю, уйғониб кетди..

Уйғонди-ю, ёнида ухлаб ётган волидасининг бир маромда олаётган нафасини сизди, гупиллаб ураётган юрагини тинчлатиш учун онаси кўйнига суқилди. Атроф қоронғи ва ваҳимали эди, аммо ичидаги ваҳима кучлироқ, у қулоқларини гаранг қилиб кўйгандай эди.

Тонгда уйғонгач, у тушини эсламади. Фақат эртаси куни саҳрода икки кун тўхтовсиз бўрон бўлгани, кўп карвонлар ҳалокатга йўлиқиб, кўпи саҳрода адашиб қолгани ҳақида

даҳшатли миш-мишлар тарқалди-ю, онаси юзини ташвиш босди. Бир неча кун аввал отаси Нишопурга жўнаган карвонга қўшилиб йўлга отланганди. Аҳмад тутила-тутила кўрган тушини онасига гапириб берди. Волидасининг ранги қув ўчди. Анчадан кейин ўғлини ёнига ўтирғизиб бир дуо ўргатди. Бу дуо аввал отаси ўргатган, кейин эса мактаб ва мадрасага қатнаганида домлалари ўргатган дуоларга ўхшамасди. Бу дуо бир қўшиқдай эди.

Ҳозир олис воқеани эсларкан, Шайх Кубро беш-олти яшар гўдакнинг оппоқ хотирасига мангу ўрнашиб қолган бу қўшиқни тўшак бошида ўтирганча ёдга ола бошлади:

"Исмларинг нақадар гўзал, Худойим.

Сендан бошқа ибодат қилгувчим йўқ, Худойим.

Қоронғи кечани яратган, эй Худойим, кўнглимдаги зоримни, раҳмат тилаб Сенга айтаман, Худойим. Ўзинг бу сўзларни кўнглимга солдинг, ўзинг эшит, Худойим. Арзу додимни тингла, ўтинчимни қабул айла, Худойим.

Бир карвон адашди саҳроларингда, Худойим. Саҳро эса чексиз, ваҳший, адоқсиз. Адашган карвоннинг йўллари унмас, кўнғироқлари шодон янграмас, Худойим.

Бўронда адашганга йўл топиб кўрсат. Кечани кеча демай, кундузни кундуз демай, ўша йўлингдан юрсин.

Манзилга етсин, сувга етсин, демайман. Айтаманки, раҳматингга етсин, Худойим. Айтаманки, аввало, даҳшатга тушган, кўрқувдан музлаган, қоронғилик қамраган қалбларига нур бер, сувсизликдан чатнаган тилларига нур бер, бўрон овози қар қилган қулоқларига нур бер, қорайиб турган орқаларига ва олдиларига нур бер, тўзон тўсган устларига ва ютаман деган остларига нур бер, эй Худоё, уларга нур бер!

Бўронда йўқолган отлару теваларни эмас, дилларига имонни бақувват қилиб бер!

Кум кўр қилган кўзларига қуёш ва дунёни эмас, имон зиёсини бахшида эт! Имон бўлмаса, очиқ кўзлар ҳам кўришдан қолар, қуёш ҳам, ою юлдузлар ҳам ёрдам қилолмас — йўл топиб беролмас, Худойим!

Сувсиз қолган мешларини сув билан эмас, бўшаган дилларини имон билан тўлдиргинким, сув деб имондан айрилмасинлар.

Толғин оёқларини собит қил, манзилга етсинлар, демайман. Айтаманки, толғин оёқларига қувват бер, токим имонда собит турсинлар, Худойим!

Ёлғиз тилаганим шу, Худойим.

Бандам дуосини қабул қилгувчиман, дегансан-ку, Худойим! Сен бергувчисан, биз Сендан сўрагувчимиз, Худойим!

Ҳар нарсанинг боши Сенда, охири ҳам сенда-ку, Худойим!"

Бечора онаизор! У мурғак фарзандига – гуноҳсиз, покиза гўдакка бу ўтинчни ёдлаттириб, такрор-такрор айттираркан, ё ҳалок бўлган ёки саҳронинг қай ерида адашиб юрган отага Оллоҳнинг иноятини тиламоқчи бўлгани шубҳасиз. Шайх Кубро онаси ўргатган бу дуони – зорли қўшиқни пичирлаб айтаркан, кўзёшларини тиёлмасди. Умрининг охирида сездики, унинг ўзи ҳам бу дунёда йўл йўқотган бир йўлчи экан. Кўзлагани Оллоҳ даргоҳи, излагани Оллоҳ мағфирати, бўзлагани Оллоҳ зикри эди.

Шайх волидаси ўргатган дуони маҳзун шивирларкан, нима учундир тўсатдан Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний ёдига тушди. Айтишларича, Хожа Абдулхолиқнинг валийлиги шу даража юксак эканки, намоз пайтида Маккатуллоҳга бориб ўқиб келар экан. Ҳазрати хожани ёдига оларкан, шайх унинг ҳақиға узёқ дуо айтди.

Биз ҳам қарийб саккиз асрлик масофада туриб Шайх Кубро билан баробар Улуғ Хожаи Жаҳон, сирлари муқаддас бўлсин, ҳақларига дуо қиламиз, Шайх Кубро билан баробар бу муборак зотни эслаймиз.

Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний Туркистон мулкида қарор топиб, оламшумул аҳамият касб этган тариқат – Яссавия асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий каби Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг халифаси ва Хожাগон-нақшбандия тариқатининг пойдеворини яратган машойих ҳисобланадилар. Хожа Абдухолиқ Бухоронинг Гиждувонида дунёга келганлар. Оталари Рум ўлкасидан бўлиб, оти Хожа Абдулжалилдир ва Имом Малик авлодидан бўлади. "Аларнинг равиши тариқатда ҳужжатдур", – деб ёзади Хожа ҳақида Ҳазрат Алишер Навоий. Манбаларда ёзилишича, оппоқ рангли ва гўзал юзли киши бўлганлар, кўкси ва елкалари кенг эди. Ривоят қилинадикки, улар ҳали туғилмасдан оталарига Хизр алайҳиссалом учраб, солиҳ бир ўғил кўражагини ва

унинг исми Абдулхолиқ қўйилишини маълум қилган.

Хожа Абдулхолиқ бошланғич тарбияни Гиждувонда Имом Садриддиндан олган. Кейин Бухорога келиб Хожа Юсуф Ҳамадонийга шогирд бўлади. Бир куни устозлари ҳузурда ўтирганда, Хожа Абдулхолиқ ўз қисматларини суриштиради. Хожа Юсуф Ҳамадоний ўша пайтда башорат қилганлар: "Менинг асл халифаларим аввал Хожа Абдулло Барқий, сўнгра Хожа Ҳасан Андоқий, ундан сўнг Хожа Аҳмад Яссавийдир. Хожа Аҳмад Яссавий ўз навбати билан халифалик қилгандан сўнг, бироз вақт ўтгач ўз юрти – Туркистонга кетади. Сўнгра унинг ўрнига сен халифалик қилажаксан". Вақт ўтиб, бу башорат амалга ошгач, тариқат пешвоси бўлган Хожа Абдулхолиқ тасаввуф тарихида Хожагон (кейинчалик нақшбандия) номини олган тариқатнинг асосий ақидаларини ташкил қилган саккиз талабни яратади. Бу талаблар қуйидагилардир:

– "Ҳуш дар дам", яъни тириклик нафасда. Бу талаб нафас олишда, чиқаришда ва унинг ўртасида ҳам ғофиллик қилмасдан ҳамма вақт худонинг зикрида бўлиш маъносидадир.

– "Назар ба қадам", яъни назар қадамда. Бу талаб солиқ йўл юришида ўз қадамидан – ишидан, турмушидан огоҳ бўлиш; ҳар бир ишга масъулиятли бўлиш маъносидадир.

– "Сафар дар ватан", яъни солиқ ҳар дам ўз дилига назар солиши, агар унда ғубор изи пайдо бўладиган бўлса, дарҳол ундан ўтиш ва яна ҳақ висолига ўз ҳушини боғлаш;

– "Хилват дар анжуман", яъни халқ ичида ўзни билдирмай, кўз-кўз қилмай яшаш, қўл ишда бўлса ҳам, дил ёрда (худода) бўлиши;

– "Ёдкард", яъни ёдлаш – фақат Олло Таоло ва унинг расулини тилда ва дилда тутиш;

– "Нигоҳдошт", яъни сақлаш – солиқ ҳар доим ўз ҳушини бир жойда тутиши керакки, худодан хабарсиз қолмасин;

– "Бозгашт", яъни қайтиш – ҳамма вақт муножотда бўлиш;

– "Ёддошт", яъни эслаш – худонинг ягоналигини эсдан чиқармаслик;

Кейинчалик Хожаи Жаҳон – Абдулхолиқ Гиждувонийнинг бу саккиз талабига Хожа Баҳовуддин Нақшбанд ўзининг уч талабини қўшади.

Ривоят қилишларича, Хожа Абдулхолиқ Гиждуврний Ҳазратлари илк хожалари бўлмиш Имом Садриддиндан дарс оларкан, Куръони каримдаги ушбу ояти каримага етадилар: "Парвардигорингизни ичингизда ёлвориб, қўрқиб, дилдан эртаю кеч ёд қилинг ва гофил кимсалардан бўлманг" (Аъроф сураси, 205-оятдан). Абдулхолиқ мазкур оят мазмунини ус-тозидан сўрайди: "Парвардигорни ичингизда ёд қилинг" дегани қандай бўлди? Ошқора қилсак, одамлар кўрадилар. Мабодо дилда, яъни ичимизда товуш чиқармай зикр этсак, шайтон воқиф бўлади. Илло, шайтон томирларимизда қондек оқиб юради. Товуш чиқарсак, малаклар фарқига борур. Товушсиз зикр этсак, унда бу хуфия зикрнинг қоидаси ва тартиби қандай бўлади? Мен шунни англамадим".

Имом Садриддин айтдилар: "Мен бу йўллارни билмайман. Сен сўраётган нарса илми ладунийдир, яъни Оллоҳ Таоло ҳузуридаги билимдир. Агар Оллоҳ Таоло илми ладунийни сенга маълум қилишни мурод этса, албатта сени бу илмдан воқиф қилур ва ўшанда ўрганарсан".

Вақти етиб, Хизр алайҳиссалом Хожа Абдулхолиққа рўпа-ра бўлади ва айтади: "Ҳовузга тушиб, сувга шўнғигин, мусаффо сувдан култ қилгину дилингда қуйидаги калимаи тойибани такрорла: "Ла илоҳа иллаллоҳ, Муҳаммадур Расулуллоҳ". Хожа Ҳазрати Хизрнинг айтганини бажариб, беқиёс саодатга соҳиб бўлган ва ўшандан бошлаб "Зикри Хуфия", "Зикри дил" номини олган бу амални тарғибот қилган. "Дил зикри" мақоми: зикр қилишда овоз чиқармаслик.

Хожа Юсуф Ҳамадоний ўз асҳоби билан "Алония" зикрига амал қилган. Бу зикр мақоми: зикр айтишда товуш чиқариш. Бироқ Хожа Ҳамадоний ўз шогирдига "Хуфия" усули билан зикр айтишга ижозат берган. Вақт ўтиб, ўзи ҳам "Зикри дил"га ўтади.

"Зикри дил"дан таълим берган Хизр (а.с.) Хожа Абдулхолиқ Гиждувонийни ўз авлодига қабул қилди, сўнг уни маъно оламида шу қадар даражадор этдики, Бухорода азонни эшитгани вақт намозни Каъбада жамоат билан қиларди. "Бу қандоқ ҳосил бўларди?" — деган саволга мадиналик Хожа Юсуф ҳазратлари шундай жавоб қилган эканлар: "Инсон руҳи электрдан ҳам суръатлироқдир. Электр токи бир сонияда курраи Аршни

уч дафъа айланса, инсон руҳи ўттиз уч дафъа айланади".

Хожа Абдулхолиқ Гиждувонийнинг муриду мухлислари фақат Мовароуннаҳрда эмас, балки Шом (Сурия), Ироқ вилоятларида ҳам кўп экан ва у Шомда муршидлик маснадида ҳам бўлган.

Ҳазрат Мир Алишер Навоий нақл қиладилар: "Ашура айёмида жамоати касир алар хизматида ўлтуруб эрдилар ва алар маърифатда сўз айтадур эрдилар. Ногоҳ бир йигит кирди. Зоҳидлар суратида, эгнида хирқа ва кифтида сажжода ва бир гўшада ўлтурди. Ҳазрати Хожа анга назар қилдилар. Ул йигит дедики: "Ҳазрати Рисолат айтқон ҳадиснинг сири недур?" Алар дедиларки: "Ҳадиснинг сирри будурки, хирқанг остидаги зуннорингни кесиб, имон кетургайсен". Ул йигит филҳол зуннорини кесди ва имон келтурди ва Ҳазрати Хожа асҳобга боқиб дедиларки: "Эй ёронлар, келинги, андоққи зоҳир зуннорни кесиб, бу навахд йигит имон келтурди, биз ҳам ботин зуннорини иборати уждиндур қатъ қилиб, имон келтурали, то андоққи, ул омурзида бўлди, биз доғи омурзида бўлалми". Ажаб ҳолати асҳобга зоҳир бўлди. Хожанинг аёғига тушарлар эрди ва тавбаларин тоза қилурлар эрди".

...Шайх Кубро ярим тунда волидаси ўргатган гаройиб дуо баҳона Хожа Абдулхолиқни эслаб, унинг ҳақиға дуо бағишлаб бўлгач, тўшакка чўзилиб, ҳорғин жуссасини кўрпа билан ўраркан, бари бир тезда кўзи юмилмади. Қандайдир исм-сиз дард, митти юлдуз жимирлашидек сокин оғриқ вақт ўтган сайин кучайиб кўксини қисиб келар, шайх бу ҳолат сабабини билмас, шу сабабдан тўшакда гоҳ у ён, гоҳ бу ёнга ағдарилиб, бесаранжомланарди.

Ўша кеча ой тўлғин эди. Тўлин ойнанинг тилларанг шуъласи доруссалтананинг уйку ва сукунат чулғаган кулбаю саройларини, ерга тўкилиб қуриган мевалар иси маст қилган чорбоғларни, шаҳар теварагидаги дўнг-тепаларни, ўр-жарларни ёритиб турарди. Салқин туфайли тиниқлашган ҳавони минг бир турли ўт-ўланларнинг омихта ҳиди тутиб кетган, аллақандай кучли мунг азобидан ухлолмай қийналаётган шайх эса қайдадир – олис-олисларда тобора кучсизланиб бораётган юракнинг бетоқат зарбаларини эшитаётгандек ва бу заиф тепинишларда ўз армонларига эгиз ҳислар борлигини сеза-

ётгандек, нафасини ичига ютиб, тўлин ойга тикилиб ётарди. Ойнинг совуқ шуъласи унинг кўксидаги мунгни бир лаҳза совутгандек бўлди-ю, шайхнинг кўзи юмилди.

Кейин эса туш кўрди.

...Тушида ям-яшил ажриқзорда ўтлаб юрган оппоқ отни кўрди. Ўт-ўланни карт-карт узиб, хотиржам кавшаётган от тўсатдан ҳуркиб кетди. От ялангликни бир неча бор тўхтамай айланди, сўнг бирдан тўхтади. Шайх отнинг кўзларидан оқаётган ёшларда тўлин ой нурлари жимирлаб товланаётганини яққол кўрди. От нимадандир кўрқиб, кишнаб юборди ва бошини эгиб олганча, олдинга ташланди. Яланглик четиде шовиллаб оқаётган дарёга яқинлашгач, бир ҳуркиб тўхтади. Аммо кейин яна олдинга – сув қўйнига ташланди. Дарёнинг ўртасига етар-етмай кўздан йўқолди. Дам ўтмасдан нариги қирғоқда оппоқ шуъла кўринди, у тобора ловиллаб осмонга кўгариларди.

Шайх сесканиб уйғониб кетди.

Қайғу-алам ичра кечган бир дамлик бедорликдан сўнг яна кўзларига уйқу инди-ю, бошқа тушни – умрининг сўнгги дақиқаларигача унутмаган, унутолмаган тушни кўрди.

...Тушида ҳаммаёқни зулмат ичида кўрди. У қаёққа боришни билмай турганида, ғаройиб ҳодиса юз берди: гўзал ва бениҳоя ёруғ юлдуз бирдан осмондан узилиб ерга учди. Унинг фазо бўйлаб бошқа сонсиз юлдузлар орасидан учиб тушаётганини ҳайратланиб кузатаркан, бутун вужудини чидаб бўлмас қайғу чулганганини сизди. У юлдуз кулаган томонга тикиларкан, олисда ёниб турган чироқни кўрди. Ўша ёққа қараб бораверди. Узоқ юрди. Юрган сари чироқ фатиласи кучайиб ёнаётганини, ундан таралган зиё юзини исита бошлаётганини сезарди.

У кўзлаган ерига етиб борганида, улкан гумбаз билан безанган бир бинони кўрди. У чироқ деб ўйлагани дераза экан. Дераза ичкарида қайнаб-тошган нур тўзонини зулмат қўйнига сачратиб турарди. У бино остонасига етиши билан қулоғи остида бир садо янгради: "Манзилга етдинг, эшик ҳалқасини қимирлат!" Қўлини ҳалқага тегизиб, уни қимирлатган эди, шу заҳоти тўп этиб ерга бир калит тушди. У эшикни очиб, ичкарига кирган эди ҳам, тўсатдан тўрт бурчакдан тўрт арслон бўкирганча ҳамла қилишга чоғланиб турганини

кўрди. Худди ўша пайт қулоғи остида яна овоз янгради: "Енгингни ёйиб юбор!" У енгини ёйган эди, арслонлар тинчиб, ерга узала тушиб ётдилар.

Даҳлиздан ўтиб, катта хона остонасига етганда, ҳавода тўртта шамшир пайдо бўлиб, унинг йўлини тўсди. "Айт!" деган садо келди. У калимаи шаҳодатни айтган эди, қиличлар кўздан ғойиб бўлдилар. Сўнг ичкарига кириб "Бу ёғи нима бўларкан?" деб лол-ҳайрон бўлиб тураркан, ҳар тарафдан тўрт нафар қуролланган ҳабаш навкарлар югуриб чиқиб, унга ташландилар. Яна овоз келди: "Эй шайх, уларга исмингни айт!" Исмини тилга олиши билан ўша заҳотиёқ навкарлар ҳушдан кетдилар. Бироздан сўнг ўзларига келишиб, бениҳоя иззат-икром билан хона тўрига бошладилар. Ўша лаҳза қибла девори ёрилгандек бўлиб, қаршисида улуғ тахт пайдо бўлди ва у яшил парда билан тўсилган эди. Шунга қарамай, парда ортидан таралаётган нурдан хона равшан эди. У парда томонга қараб "Инна фи залика ли ибрата ла ули ал абсор" ояти каримасини ўқиди.

У оятни ўқир экан, тахт олдидаги парда кўтарила бошлади. Дам ўтмай, тахтда ўтирган кўкраги ва елкалари кенг, оппоқ соқолли, катта бошли ва гўзал юзли нуроний кишига кўзи тушди. Салом берган эди, нуроний киши ўрнидан туриб унга таъзим қилди. Тўсатдан шайх қаршисида турган киши Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний эканини билиб қолди.

— Эй Шайхи Валитарош, — деб сўз бошлади хожа. — Сиз бизга таъзим қилмангизким, сиз ўзингиз таъзимга муносибсиз! Биз сизни ҳузуримизга таъзим учун эмас, дийдорингизни кўрмоққа, суҳбатингизга етишмоққа чорлаган эдик. Энг аввало, биз бу ёлғон дунёни тарк этиб, чин дунёга — асл ватанга қайтганимиздан огоҳлантирмоқчимиз. Биз бу иқлимда уч киши эдик, энди, ёлғиз қолдингиз! — деб айтмоқчимиз.

Аммо билингким, биз сизга мунтазирмиз ва сизнинг қисматингизга ҳавас қилурмизки, Оллоҳ йўлида шаҳид бўлмоқ орифларга ҳам камдан-кам насиб бўладиган неъматдир. Сиз шаҳидлар шоҳи бўларсиз!..

Улар кучоқлашиб кўришдилар.

— Биз Оллоҳнинг минг бир жилвасини кўрдик, аммо Унинг жилвасининг саноғи йўқ, — деди хожа.

– Биз хилватни Оллоҳ даргоҳининг эшиги деб билдик, – деди у.

– Биз хилватни анжуманда тутдик, Оллоҳ зикридан ўзга калималарни айтишдан тўла озод бўлдик! – деди хожа.

– Биз Оллоҳни бошқа-бошқа йўлларда изладик, аммо бир мánзилни кўзладик, – деди у.

– Сўзингиз ҳақ! – деди хожа. – Биз учун охират йўлининг миҳвари Оллоҳнинг муҳаббатидир!

– Оллоҳ раҳматига етганингиз муборак! – деди у.

– Биз сизни ташлаб келдик, аммо Оллоҳ сизни ёлғиз қолдирмайди! – деди хожа.

– Оллоҳ қалбимиздадир! – деди у.

Улар яна кучоқлашдилар. Хожа Абдулхолиқ кўзларидан оққан ёшлар унинг юзини куйдиргандек бўлди-ю, уйғониб кетди.

Кўзлари жиққа ёшга тўла эди. Шу уйғонганча тонгга қадар қайтиб кўзини юмолмади. Тонгга қадар олис Бухоро томонлардан йиғи овози келаётгани эшитилиб тургандек бўлди. Кеча ойдин, атроф тип-тинч, аммо шайхнинг назарида осмондан ой нурлари эмас, Қуръон оятлари оқаётгандай туюлди. Кекса шайх унсиз йиғлай бошлади – унинг аччиқ кўзёшлари ҳам олис Бухоро йиғисига, ҳам Қуръон оятларига қўшилиб оқа бошлади. Қайғудан қар бўлиб қолган шайх бу йиғидан, бу оятлардан бошқа ҳеч нарсани эшитмасди, унинг учун дунё охир бўлгандай эди. У бу дунёда ёлғиз қолаётганидан, ҳадемай куффорлар илкида шаҳид бўлишини ўйлаб қайғурганидан эмас, балки тушида кўрган чироқ шуурини соғиниб, қўмсаб йиғлар эди.

– Мана, дунё ҳам охир бўлди, – деди шивирлаб ўз-ўзига Шайх Кубро.

Ҳа, Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний ва Шайх Нажмиддин Кубро Оллоҳ Таоло нишонларини, Ҳақ жамоли жилваларини бошқа-бошқа йўллар орқали изладилар, турли воситалар билан Тангри висолига муяссар бўлмоқни истадилар. Аммо мақсадда ягона, ботинан маслакдош ва маърифатда тенг эдилар.

Замонлар ўтиб, Хожа Абдулхолиқ ҳақида шундай ёзилади: “Ҳазрати Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний тарбияти ҳазрат Абу Ёқуб Юсуф ал-Ҳамадонийдан, аларники эса Имом Му-

хаммад Фаззолийнинг шайхи бўлган Абу Али Формадийдан ва аларники эса Шайх Абулқосим Гургонийдан ҳосил бўлган".

Худди ўша китобда Шайх Кубронинг ҳам таърифи бор: "Шайх Нажмиддин Кубро Шайх Аммор Ёсир муридидирлар ва улар Шайх Абу Нажим Сухравардий муриди, алар Шайх Аҳмад Фаззолий муриди, алар Шайх Абу Бакр Нассож муриди, алар Шайх Абулқосим Гургоний муридидирким, бу шайх Хожагон (Нақшбандия) силсилати заҳабига қўшилмиш ҳалқасидир".

* * *

Жўжи Гурганж қалъасига элчиларини киритганда, уларнинг сафида бўлган Имом Мужтаҳиддин мўғулларга нима деб жавоб беришни билмаган Хумортегиндан изн сўраб Шайх Кубро хонақосига келди. Имомга йўлбошловчи қилиб берилган навкарлар отларини Қобилон дарвозаси томонга бошладилар. Чамаси чорак соатча юрар-юрмас шайх Манзилгоҳига етдилар. Имом отдан тушиб, вазмин қадамлар билан хонақоҳга яқинлашди. Хонақоҳ олдидаги майдончада ҳеч ким кўринмасди. Ёлғиз майдон ўртасида юксалиб турган улкан қари гужум баҳор қуёши ёғдусига ўзини тоблаб, серяпроқ шохлари билан нилий осмонни зўрға қўтариб турган паҳлавондек чайқалиб турарди. Бирдан имомнинг димоғига мушки анбар ҳиди урилгандай бўлди. Хонақоҳ томонга юриб бораркан, қаршисига думини ликиллатиб келаётган итни кўрди. Шайх Кубронинг ити шу бўлса керак. Бу жонивор ҳақида эшитган нақлни эслади: Эмишким, бир кун Ҳазрати Шайх мажлисида ўтирган Саъиддин Ҳамавий хаёлида "Бу даврада ўз сўзини итга ҳам ўтказа оладиган соҳиби амр топилармикан?" – деб ўйлабди. Шайх Кубро каромат нури ила шогирди хаёлидан огоҳ бўлиб, ўринларидан туриб хонақоҳ эшиги олдида бориб турибдилар. Дам ўтмай, бир ит эшикка яқинлашиб, думини ликиллата бошлабди...

Ўша ит шу бўлса ажабмас...

Имом Мужтаҳиддин остонага яқинлашиб, шайх номини тилга олиб овоз берди. "Кир!" – деган товуш эшитилди ичкаридан. Имом остонадан ҳатлади-ю, таққа тўхтади. Қандайдир ғайритабиий куч уни тўхтатган эди. Вужудида оғирлик

сезди, икки елкасидан нимадир ерга боса бошлади. Имом кўрқиб кетганини яширмади: дарров ерга чўккалади ва аста эгилиб таъзимга бош эгди.

Кўзи қоронғиликка ўрганган имом оҳиста бош кўтариб, хонақоҳ тўрида бошига наमतли тақя кийган, қовжироқ бир чолни кўрди. Чол унга тикилиб турарди. Улар лом-мим демай, бир-бирларига узоқ тикилиб турдилар.

— Келдингми, имомзода? — деди бироздан кейин шайх.

— Мен сизни қутқаришга келдим, ҳазратим.

— Йўқ, йўқ, имомзода, ундай демагил, сен ўзингни қутқаргани келдинг. Сен мени қутқаролмайсан, қутгарғувчи эгамдир. Иккимиз ҳам раҳмни эгамдан тилайлик. Тоқим ҳазрати худованди жаҳон пуштипаноҳ бўлсин. Иншооллоҳ, унинг иродаси бирла ҳаётмиз, ўламиз ва яна қайта тириламиз. Сен ўлимдан кўрқиб, куффор илкида шаҳид бўлаётган қавминг азобларидан кўз юммоқчисан. Аммо шуни англағилким, кўрқув иймонсиз бандаларнинг қисматидур. Бу дунёда ёлғиз Оллоҳдангина кўрқиш кераклигини билмаган куффордан фарқинг борму?.. Ёдингда бўлсин: ал қасос ул миналҳақ! Ҳеч бир иймонсизлик интиқомсиз қолмайдур. Бандасининг қўлидан келмаса, рўзи маҳшар бордур... Эвоҳ.., эвоҳким, сенинг бу азоблариянга чидаб бўлмаяпти, имомзода...

— Сиз бу азобларни қайдин билурсиз, ҳазратим?

— Сен хонақоҳга кирганинг замон вужудим азобга тўлди, бу сенинг азобларинг, имомзода... Бу азоблар иймоннинг эмас, кўрқувнинг азобларидур. Кўрқув азоблар эса дилни ўлдирадур, — шайх "эвоҳ-эвоҳ" дегандек бир муддат бошини чайқади ва давом этди:

— Имом Молик ибни Динор бир куни Шайх Ҳасан Басрийдан: "Бу дунёдаги азоб нимадур?" — деб сўрабдурлар. Шайх айтибдурким: "Дилнинг ўлиמידур!". Имом Молик Динор яна сўрабдурлар: "Дилнинг ўлими нимадур?" Шунда Шайх Ҳасан Басрий айтибдурлар: "Бу дунёга муҳаббат қўймоқдур!"

Шайх Кубро бир лаҳза тўхтаб, ўйга ботди, сўнг яна ўз мулоҳазасини тўхтаган еридан давом этди:

— Ҳазрати Ҳасан Басрий яна "Вужудимда бир улуғ кўрқув бордур, мен ҳар сония жаллод олдида тургандек яшайман", дея нақд айтмишлар. Аммо унинг муборак юрагида улуғ оғриқ

ҳам зоҳир эди. Шул боисдан анинг кўксидаги қўрқув Оллоҳдан қўрқиш, оғриқ эрса Оллоҳ ишқи эди... Сенинг қўрқувинг эса бошқадир, сенинг оғригинг қўрқув азобидир.

Ёдингда бўлсин, бўтам, ёлғиз Оллоҳ ишқи, ёлғиз Оллоҳ дарди сени бу азоблардан қутқаргай... Бундай азобдан қутулай десанг, ишқ дардини чекмоғинг лозим.

Шайх Кубро яна жим қолди. Сўнг маҳзун шивирлади:

Ишқ дарди ғариб танимда жондур,

Ким дард чекса, ўшал инсондур.

Ошиқликда дўзах мисли оташгоҳ,

Бошқа каслар учун у зимистондур...

Имом Мужтаҳиддин ўкириб йиғлаб юборди. Йиғи аралаш: "Осий бандангни ўзинг кечиргайсен, Парвардигор!" — дея қайта-қайта пичирлади, қайта-қайта ўтинди.

Эй розиқи олам, унинг бошига не қўйларни солдинг? Чингизхонга юкунганида унинг умиди шу эдими? Чингизнинг ва унинг санамга сифинган аскарларининг дўзах зулмати чўккан пажмурда дилларига исломият нафасини, исломият нуруни соламан деб ўйламаган эдими? Бу куффор галаси Мовароуннаҳр мўминларини пичан ўрамидек ерга ётқизаркан, қўйдек бўғизларкан, уларнинг бу қилмишларини ёқлаб Оллоҳ китобини тиловат қилишни хунар қилган бетаин ва мурдор кимсалар қаторида тураман, деган умидда эдими? Йўқ! Бундай умид қилмаган эди!

Аммо... аммо Чингизга хизмат қиламан, бутун Мовароуннаҳр аҳлининг Имоми Аъзами бўламан, деб ўйламаганмиди?! Барча зоғи шарифлар, барча аркони давлату аркони ҳарб, аёну акобирлар фатвомни кутиб қошимда қўл қовуштириб туради, менинг давлатим, менинг обрўйим салтанатда энг шоён, энг муҳташам бўлади, деган ишончда эмасмиди? Шу умидда Чингизхон ва унинг фарзандларининг барча буйруқларини фармони ҳумоюн, мўминларга интизом деб билган, энг қабиҳ, энг разил ишлар қилинганда — қари кампирлардан тортиб ёш-ёш қизларгача қип-яланғоч қилиб бадном қилинганда ҳам у сукут сақламадими?! Шунчалик тубанликни кўрган дил ўлмасдан, нима ўлсин?!

Имом Мужтаҳиддиннинг юрагини унга шу пайтгача ёт бўлган қандайдир чуқур ва бепоён ғамгинлик чулғаб олди.

Нечун бухоролик, самарқандлик ислом раҳнамолари каби иш тутмади, нечун сувини ичган, нонини еган тупроққа нисбатан куфрони неъматлик қилди?! Илоҳо... Илоҳо...

Имом бошини кўтариб Шайх Куброга тикилди. Шайх ҳануз ерга қараб ўтирар, қордек оқ соқоли кўкрагини қоплаган, лаблари алланималарни пичирлар эди. "Ҳа, ҳа, у бу покдомон шайхни мажусийлар илкида шаҳид бўлишдан қутқарса, гуноҳидан ўтишни Оллоҳдан қайта-қайта ўтинса, балки... "У нима деб гап бошлашни билмай тараддудланди.

Аммо орадаги сукутни шайх бузди:

– Мен сенга ёрдам беролмайман, имомзода. Машойихлар айтибтурлар: "Эҳтиёжингизни бир кишига арз этиб, ёрдам сўраганингизда, у киши қабул қилиб ёрдам берса, миннатдор бўлинг. Агар у киши ёрдам беролмаслигини айтиб, узр этса, узрини қабул қилинг". Узримни қабул қил, имомзода...

Шайх Кубро кўзини юмганча, секин уф торғди, пешонасидаги ажинлар қуюқлашиб, сўлгин чехрасида бўлакча маъюслик акс этди.

– Мен сизни доруссалтанатдан олиб чиқаман, – деди Имом Мужтаҳиддин. Сўнг шайхнинг жавоб бермоққа шайланганини кўриб, "тингланг-тингланг" дегандек ўтинч билан термилиб, кўлини кўксига босиб, бошини эгди. – Хоқони аъзам Чингизхон "Шайх оёқ остида қолмасинлар, ўғлон ва ушоқлари бирлан қалъадан чиқиб кетсунлар", – деб буюрмишлар. Камина бу иши адо этмасдан...

– Йўқ – Шайх Кубро секин бош чайқади. Сўнг қатъият билан такрорлади: – Йўқ! Мен ёлғиз оилам билан чиқиб кетолмайман...

– Биллоҳ, ўзингиз билан ўн киши олиб чиқинг, ҳазратим.

– Йўқ-йўқ, имомзода, менинг одамларим ўндан зиёддур.

– Майли, шайхим, юз кишини олиб чиқинг...

– Тушунсанг-чи, имомзода, улар юздан ҳам зиёддур.

– Унда минг кишини олиб чиқинг, мен аларнинг бурниям қонамаслигига кафилман, ҳазратим.

Шайх Кубро ялт этиб қаради, гўё ниманидир эсламоқчи бўлгандек, сийрак қошларини чимириб бир зум имомга тикилиб турди. Имомнинг эгнидаги шоҳона кийим, кўзларидаги илтижо ундан авф тилаб келган Муҳаммад Хоразмшоҳ-

ни эслатди. Нега қўрқувга банда бўлганларнинг кўзи, сўзи бир хил, нега улар бандасига илтижодан бошқа нажот истамайдилар? Наҳот улар энг ноёб неъмат – фидойилик, энг оғир оғриқ эса – мунофиқлик эканини билмаслар?!

– Кечиргайсан, имомзода, – деди шайх. – Яхшиликда мен бу халқнинг таоми бирлан ошно ва дўсту ёр эдим. Энди ёмон кунда нечун ташлай, куфрони неъматлик қилайми? Йўқ, йўқ, мен бора билмасман...

Энг сўнгги умидидан айрилажагини ўйлаб ларзага тушган Имом Мужтаҳиддин лабларини ташлаб, инграб юборди.

"Ё парвардагори олам! Нечун йўлимни очмайсан? Агар менинг тавалломни рад этсанг, рад эт, илло, сенинг ҳукминг қайтарилмасдир! Аммо нечун руҳониятинг вужудига айланган шайхга раҳм этмайсан?"

Имомнинг кўзига яна ёш келди. Бирдан у бу қатра томчилар унинг сўнгги кўз ёшлари бўлиб туюлди, илло, у бундан кейин йиғлаёлмаслигини англади – ўлган қалб йиғлолмайди. Илло, кўз ёшлари – тирик ва денгиздек кўпиргувчи юракдан сачраган тириклик сувларидир.

Имом Мужтаҳиддин ўзини ўнглаб, яна шайхга ялиниб-ёлворди, шаҳарда қолса, албатта, нобуд бўлажагини айтди. Аммо шайх кўнмади:

– Мен ўз юртимни, ўз халқимни кулфатда ташлаб кетолмайман. Мен умр бўйи аҳли куфр ва залолат бўлмиш золимлар даргоҳидан, уларнинг нопок мажлисларидан қочдим. Мен умр моҳиятини саъй-ҳаракатда кўрдим, дунё куллигидан озод бўлмоққа интилдим. Билдимки, энг ноёб неъмат – қаҳрамонлик, Оллоҳ йўлида қилинган фидойи жасорат экан. Ўз қавми, ўз кулбаси, ўз фарзандини куффорлардан ҳимоя қилиш эса улуг саодатдур.

Мен ўз ўлимимни бўйнимга олганман, имомзода. Сен ўзингни ўйла, холиқ эгамдан раҳм тила! Машойихлар, кўп сўз айтмоқ кўнгилни қаттиқ қилур, деганлар. Кўп гап қилма, мени тинч қўй. Бу кулфатларнинг барчаси Эгамдандир...

Шайх Кубро шундай деб кўзини юмди ва кунни кеча қоралаган сатрларини ўқий бошлади:

Эй розиқи мору мўру зоғу булбул,

Ҳалок бўлди, ким сенга бўлган бўлса қул.

*Итга ҳам баҳона бергувчи зот сенсан,
Сендандир, не қилса ул татору мўғул!*

Имом Мужтаҳиддин вужудидаги оғриқ азоблари умрининг охиригача адо бўлмаслигини англади. Оёққа қалқишдан олдин у шайхга уч марта таъзим қилиб эгилди. Сўнг ўрнидан туриб, эшикка тисариларкан, кўзини шайхдан узмади: уни абадиян хотирасига муҳрламоқ бўлди.

Имом ташқарига чиқиши билан остона остида ётган итга кўзи тушди. Наҳотки, у мана шу итдай ҳам эмас! Эгасига садоқатли жонивор остонада ётиб хонақоҳ тинчини кўриқлаяпти... У ҳам шу итдек ўз юрти остонасини... агар бунга кучи етмаса, ҳеч бўлмаса, юраги остонасини кўриқласа бўлмасмиди!.. Воҳ! Минг воҳким, у мана шу итдек ҳам бўлолмади... Имом бирдан шайх итининг ўрнида бўлгиси, оёқларига тумшугини кўйиб табарруқ остонани кўриқлагиси келди...

Ўз-ўзидан хотирасига Куръони каримдаги Асҳоби Қаҳф ҳақдаги оятлардан бири кўйилиб келди: "Уларнинг итлари эса олди оёқларини остонага ёзиб ётур..."

Имом Мужтаҳиддин Қозихон алам билан шивирлади:

— Бу ит вафодорлар тоифасидандур. Мен эса бундоқ эмасман... Вафо ва садоқатда ўзимни унга тенг деб айтолмайман"...

Имом хонақоҳдан чиқаётиб, шайх хузурида бор-йўғи бир соатча ўтирган бўлсам керак, деб тахмин қилган эди. Ташқарига чиқса, тун чўкибди. У ҳайратга тушди. Наҳотки, кун билан тун ораси шунча қисқа бўлса? Балки Шайх Валитарош хузурида вақт бошқа ҳисобда ўлчанар, балки аср йилга, йил ойга, кун соатга, соат эса лаҳзага тенгдур?!

Музокара бошлангани боис ўртадаги жангу жадал тўхтаган, шаҳар сукунат оғушида эди. Маҳзун имом бўғзига тикилиб келаётган кучли аламни амаллаб ютди ва бугун толғин вужуди билан сукунатга қулоқ берди. Кучсиз шамол эсиб, ҳар замон аллақабқандир, қирғоққа урилган тўлқин сасига ўхшаш бир сас кўпар, гўё шу атрофда денгиз бор, деб ўйларди киши. Аммо бу сас шаҳар теварагида ўтириб, сонсиз гулханлар атрофида ўтирганча шовқин солиб гаплашаётган душман лашкарларининг овози эди. Кучсиз шамол олиб келаётган бу сас имомни даҳшатга солди. У билардики, эртага бу саноғи номаълум пакана махлуқлар галаси бўрон янглиғ ёто-

фидан бошини кўтаради, бутун залвори билан шаҳар деворларига келиб урилади, тишларию чангаллари билан чуқур дарзлар очади, қалъа деворларини гир айланиб, шовқин сола-сола бу балокаш дунёни жангга чорлайди. Кучсиз шамол олиб келаётган, бу сасда қонли қиличлар жаранги, визиллаб учган ўқнинг совуқ таҳдиди, хириллаб жон бераётган отнинг даҳшати яширин эди.

Имом Мужтаҳиддин осмонга боқди. Сўнгсиз ва зулматли фалакда юлдузлар гужғон ўйнарди. Бу гужум юлдузлар ичида ҳар бир одамнинг ўз юлдузи бор. Эрта – индин бу юлдузларнинг қанча-қанчаси ўчғусидир. Наҳотки Шайхи Валитарошнинг юлдузи ҳам абадиян ўчса? Имом шайх юлдузини топмоқчи бўлгандек, бир лаҳза осмонга тикилиб турди, сўнг ўзини кузатиб келган навкарларни бесаранжомлигини кўриб, истар-истамас отига минди.

Шаҳарга ўқтой элчиларининг кириши неча ойдан бери оромни унутган қамалдагиларга бироз нафас ростлаш учун имкон берган эди. Доруссалтанат сукунатга чўмган, ҳаммаёқ зим-зиё, феруза рангли юксак гумбазлар совуқ ва мудҳиш қорайиб турарди. Фақат шаҳар дарвозалари олдида ва деворлар устида ёқилган гулханлар ловиллаб, ҳар жой-ҳар жойда бир бўлак доирани ёритиб турар, аммо уларнинг шуъласи дилларга ситилиб киролмас, ҳасратли ва таҳликали кўнгишларни ёритолмасди.

Имом Мужтаҳиддин ногоҳ дунёнинг тўрт иқлимида ўзининг улуғворлиги, илму маданият ўчоғи бўлганлиги билан машҳур бўлган бу қутлуғ шаҳар эрта-индин ғорат бўлажагини ўйларкан, бирдан мана шу иқлим қутби бўлмиш шайх билан абадул-абад видолашгани эсига тушиб беихтиёр отини тўхтатди. Тўхтатди-ю дилидаги аламли ҳислардан кўзлари қисилиб, орқасига – хонақоҳ томонга қаради. Аммо хонақоҳ тун зулматига чўккан, фақат эшикдан ташқарига нур сачраб турар – у зулмат кўйнидаги олис бир юлдуз каби эди. Эртага бу эшикдан нур оқмайди, эртага бу юлдуз порламайди...

Имом Мужтаҳиддин кўнглига ёприлиб келган мудҳиш ва уни худди туғилганидан буён қийнаб келаётган бу қадимий оғриқ азобидан кўз олди қоронғилашаркан, қулоғи остида овоз янгради:

– Сенинг бу азобларингга чидаб бўлмаяпти, имомзода!.. Дард бир келса кетмайдиган бўлиб келади, имомзода!..

Имом Мужтаҳиддин юрагига оғриқнинг игналари санчилаётганидан бир дақиқа тишларини босиб турди, кейин зўр ирода билан ҳисларини жиловлади, отини секин қамчилади.

Силлиқ тош ётқизилган жимжит кўча от туёқларидан қарсиллаб кетди. Шайх хонақоҳига олиб борадиган кўчадан чиқиб, тимли, қоронғи расталардан ўтилгач, олисда Хоразмшоҳ Такаш мақбарасининг учли гумбази осмон ёруғида қорайиб кўринди. Ундан сал нарида эса Такашнинг отаси Хоразмшоҳ Эл Арслон мақбарасининг кўлкаси... Хоразм салтанатининг икки буюк ҳукмдори... Улар бу қудратли салтанатни тиклаш учун не-не майдонларни жанггоҳга, қанчадан-қанча одамни аскарларга айлантирганлар. Улар мана шу азаматли давлат тож-тахти ҳавасида ўз оғаларини ўлдирганлар, кўзларига мил торттирганлар... Бу мудҳиш жиноятлар ҳам мана шу салтанат қудрати учун қилинган. Эвоҳ, улар пойдеворини тиклаган сервиқор салтанат бугун-эрта мажусий душман пойида хору зор бўлажанидан огоҳмилар?! Улар бу хавф-хатарни сезаётганмикинлар?! Имом Мужтаҳиддин шуларни ўйларкан, бирдан гўё бу икки баджаҳл ҳукмдор худди ўз қабрларидан рос туриб, унинг ёқасидан оладигандек, сўнг жазосига уни ўзлари билан ер қаърига олиб кетадигандек, кўрқиб қетди ва отига қаттиқ қамчи урди. Бироз ўтгач: "Кошки бу жазо тезроқ келса..." – дея аламли пичирлади...

У Гурганж дарвозасидан чиқиб мўғуллар қароргоҳи жойлашган тепага чиққунча орқасига қарай-қарай борди. Тепага чиққач, оёқларини узангига тираб, сўнгги марта орқасига қаради. Сўнгги марта Шайх Кубро хонақоҳи эшигидан куюлиб, тун кўксига сачраётган нурни – зулмат қўйнидаги олис юлдузни кўрмоқчи бўлди. Ё Раббано, у шунча олисда туриб, ўша нурни, ўша юлдузни кўрди. Ўша нур, ўша юлдуз олис-олисларда жимирлаб турарди. У худди уни қийнаган оғриқ каби жимирлаб турарди. Оғриқ каби жимирларди бир юлдуз...

Имом Мужтаҳиддин осмонга тикилиб ўз юлдузини қидира бошлади. Яқинда Жўжи қўшинидаги кекса мунажжим кўмагида уни таниб олган эди. Аммо имом юлдузни қанча қидирмасин тополмади. Юлдузи йўқ эди. Шунда яна қулоғи остида

ўша таниш овозни эшитди:

— Имомзода, шуни билгинким, бу дунё бир гумбаздир-ким, сен унинг остида не сўзни айтсанг, ул ҳам ўша сўзни такрорлагай, сен қандай ишни лозим кўрсанг, ул ҳам сенга ўша нарсани муносиб кўради...

Имом Мужтаҳиддин қиблага юзланиб, ўтинч билан ялинди:

— Худованди олам, агар унинг жонини олар бўлсанг, аввал меникини ол!

* * *

Шайх Кубро қамал давомида ҳам сўнгги ойларда орттирган шогирдларига сабоқ беришни тўхтатмади. Ҳар гал шогирдлари тўпланаркан, у бу сўнгги мажлис бўлиши мумкинлигини ўйлар, аммо ичидаги нотинчликни зоҳир этмас, давра қуриб ўтирган йигитларга тариқат моҳиятини англатишга бериларди. Бу галги мажлис ўтган сабоқларни такрорлаш, хотирага битилган ўғитларни қайта эслашга бағишланди. Шу сабабдан бўлса керак, суҳбат мавзуи тез-тез ўзгариб турди.

Мажлис ўртасида шайх муридларини ёлғиз қолдириб ташқарига чиқди. Гужум остидаги супада ўтириб хаёлга ботди. У ҳеч қачон мажлисни бевақт тарк этган эмас, бу гал нима учун шундай қилганидан ўзи ҳам ҳайрон эди. Қушлар товуши эшитилмайдиган, тун ҳукми тўла қарор топган бир пайт. Шаҳар узра темир, олов ва қон ҳидига булутларнинг, ачим-тил ҳиди қўшилиб анқийди. Патила булутларнинг ора-орасида кичик-йирик юлдузлар чарақлаб турарди. Аммо шарқ томондан шакл-шамойили аждарҳолар тўдасини эслатадиган, кўрқинчли, қават-қават булутлар силжиб келар, улар юлдузлардан қуйида вазмин-вазмин судралиб, мағриб томонга оқарди.

Бу темир, олов ва қон ҳидлари шаҳардан ташқаридагиларни ҳам безовта қилаётганмикан? Узоқ қамал давомида ором нималигини унутган кўзларида ғазаб ва ёвузлик чақнаган, пўрсилдоқ лаблари орасидан тупук сачратиб, олисда қолган юртни соғиниб хирқироқ қўшиқ айтаётган, кундуз иссиғидан лоҳас тортган, тун салқинидан хурсанд бўлаётган, ловиллаб ёнаётган гулхан атрофида давра қуриб ўтирган, сасиган мурдаларнинг бадбўй ҳидига аллақачонлар

кўниккан, тезак ва тер ҳиди анқиб турган бу гайридинлар балокаш дунёдан нимани истайдилар?

Уларнинг шаҳар деворлари, томлар устида уйқусиз кўзларини қаршидаги саноксиз гулханларга тикилиб ўтирган йигитлару чоллардан, дарвозахоналарда тор чертиб, сармаст кўшиқ айтаётган ўспиринлардан, очликдан шишиб кетган набираларига эртақ айтиб ўтирган момойлардан, кўзларини мўлтиратиб сутсиз кўкракларни беҳуда эмаётган чақалоқлардан, унинг даргоҳида давра қуриб ўтирган бу ёш-ялангдан нима истайдилар, уларга қандай қасдлари бор?

Худойим, ўзинг мадаккор бўлғайсен, ожиз бандаларингни бу мусибатлардан ўзинг асрагайсан! Ахир, Сен мўминларнинг дўстисан-ку, Худойим! Уларни қоронғи зулматлардан ёруғликка, нурга чиқараман, деб айтгансан-ку, Парвардигоро!

Шайх бирдан ҳушёр тортди. Наҳотки, у суюкли Маждиддин хуни эвазига товон тилаганида, шу балоларни истаган бўлса? Йўқ, асло! Унинг кўкси кучли бир йиғига тўлди. Йўқ, минг карра йўққим, у ҳеч қачон бундай офату фитналарни тилаган эмас! Зулм қилганга зулм қилинишини тилаганди, холос. Бу балои оташларни бошлаганлар ўзларини дунёнинг султонлари деб санаган кимсалар эканлигини билса-да, у тўсатдан кўксига йиғилган фарёдга ихтиёр берди-ю, кўзларидан тирқираб ёш оқиб, овозсиз, елкалари силкиниб йиғлай бошлади.

Шайх бу ўтар дунёда етмиш беш йилдан ортиқ яшаяпти. Шунча вақт давомида қирқ йил мусофирлик бирла бўлди, етти бор ҳаж қилди, минг мартаба хатми Қуръон амаллади, етмиш мартаба ҳазрати Расулulloҳ (с.а.в.)ни тушида кўрди, муборак юзларига қараб тўймади, муборак каломларини қалбига жойлади. Умрининг ярмини илм излаб ўтказган бўлса, қолганини Ҳаққа етишиш даъвосига сарфлади, тариқатда бўлди. Бу йўлдан мақсад – Оллоҳ Таоло, Оллоҳдан мақсад – камолот, камолотдан мақсад – Оллоҳ ишқи, Ҳақ нури, Ёр жамоли. Жамики мавжудот ва махлуқот ва заррадан қуёшгача, еру кўк, собиту сайёра шу нур билан ёритилади, шу ишқ билан ҳаракатланади, шу жамол билан муайян уйғунлик ичра ривожланади.

Оллоҳ билан инсон ўртасидаги робита Қалб орқалидир. Илло Қалб ҳам нур манбаидир, фақат у Оллоҳ нури акс этган кўзгудир, яъни:

*Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилгали,
Кўзгудек қилди сени, ўзини пайдо қилгали.*

(Лутфий)

.. Қалб Парвардигорнинг ўз бандаларига ато этган неъмат илоҳиядир. Бу неъмат инсоннинг асл моҳиятидирким, инсон бутун илму маърифатга Қалб воситасида етишади ва хитоб, азоб, танбеҳ ва талаблар унга қаратилган бўлади. Сўфийлар назарида, Қалб – Оллоҳ руҳининг тахти. Саҳл Тустарий беҳуда "Дил – Арш, кўкрак курсидур", деб айтмаган эди. Лекин бундан Оллоҳнинг Арши ва Курсиси ирода қилингани йўқ, чунки бу имконсиздир. Балки мурод Қалб инсоннинг биринчи мамлакати ва барча тадбир-тасарруфларнинг илк манбаи эканини таъкидлашдир. Шайх Кубро назарида, Худо борлиқдаги барча нарсада тажассум бўлганидек, у инсонда ҳам, энг аввало унинг Қалбида ҳам мужассамдур, яъни унинг ботиний моҳияти илоҳийдур.

Шайх Шабустарий таъкидлаганларки: "Боргил, сен кўнгил уйингни ораста қил, маъшуқанг келиши учун жой тузат, қачон сен чиқиб кетсанг (яъни, ўзлигингни тарк этсанг), шундан сўнг". Маъшуқанг (яъни, Оллоҳ) у ерга киради ва жамолини сенга сенсиз зоҳир этади. Бу ҳикматдаги "Сенга сенсиз зоҳир этади" иборасининг маъноси жуда терандир. Бу ибора Оллоҳнинг қудрати, ҳар неки бор нарса унинг иродаси билан яралиши, ҳар неки амал унинг ихтиёри билан содир бўлиши ҳақидадир.

Қалб маъносида яна Имом Ғазолий бундай ёзадилар: "Улуғлик эгаси, буюк Аллоҳ ҳаққи-хурмати, мен Исо алай-ҳиссаломга нозил бўлган Инжилда кўрдим: "Мурдани жанозага қўйган вақтдан то қабр бошига элтгунча Аллоҳ ўз улуғлиги билан қирқ савол сўрайди. Энг биринчи саволда Аллоҳ айтадики: "Эй бандам, сен неча йиллар давомида бандалар назари тушадиган жойларни поклаб, тозалаб юрдингу, ammo менинг назарим тушадиган Қалбингни ақалли бирон соат ҳам пок тутмадинг. Мен эса умидвор бўлиб, ҳар кун сенинг қалбингга қарайман. Эй бандам, эҳсонун камларимга ўрга-

ниб олиб, мендан бошқалар билан нималар қилмадинг. Ҳолбуки, мендан бошқанинг ёди билан нафас олиш ҳам лойиқ иш эмас. Гапир, ё бирор сўз эшитолмайдиган кармисан?!" (Имом Ғаззолий, "Охиратнома").

Оллоҳ Таоло Арши ва курсисини ирода қилмоқ имконсиз бўлганидек, Оллоҳ висолига етмоқ, у билан гаплашмоқ ҳам бу дунёда имконсиз бир ҳаракатдир. Яъни: "Оллоҳ башар билан гаплашмайди, илло, ваҳий ёки парда орқасидан туриб ёки фаришта юбориб, ўз хоҳлаган нарчасини ваҳий орқали билдиради. У улуг ва ҳаким зотдир" ("Шўро" сураси, 51-оят). Парда орқасидан гаплашиш шундай бўлади: Оллоҳ ўзи хоҳлаб мартабасини кўтарган инсоннинг қалбида баъзи сўзларни жо қилади. Қалб пардаси ўраган бу сўзларни эшитиш учун сўфийлар бу пардани кўтармоққа уринадилар. Шу боис сўфийлик моҳияти ғайб асрорини англамоқ ҳаракатидир, бу ҳаракат иштиёқ ва изтироб эвазигадир ва шунинг эвазига илоҳият шууридан нишона кўришдур. Сўфий назарида, ўзни Ҳаққа етказиш унинг висолини кўриш эмас, чунки бу имконсиздир, мақсад Ҳақдан нишона – унинг дилидаги аксини кўрмоққа муяссар бўлмоқдир. Аммо Мавлоно Румий айтганларидек: "Бўй гул бошад далели гулистон".

Шайх Кубро назарида, Инсон Оллоҳ яратган мўъжизалар ичида мўъжизадир – олам ичра оламдир. Бу митти олам борлиқ инъикосидир. Шундай экан, у Оллоҳ сифатларидан бўлак ҳамма унсурларни ўзида акс эттиради. Оллоҳ ўз Курсисини етти қат осмон устида тиклаган экан, сўфий ҳам унга етишмоқ учун неча қат синовлардан ўтмоғи, бунинг учун тариқатда қабул қилинган талаб ва қоидаларни адо этмоғи, зарур сифатларга эришмоғи лозим бўлади. Яъни: Абу Ҳомид Ғаззолий "Ал-мунқиз мин аз-залол" рисоласида ёзганидек, "Ақл билан эришиб бўлмайдиган ҳодисаларни билиш, тушунишнинг алоҳида йўли имконияти бордирким, бу йўлларнинг бири тасаввуф – сўфийлик йўлидир.

Шайх Нажмиддин Кубро тариқатга оид қарашини ўзининг "Ал-усул ул-ашара", "Рисола тул-туруқ", "Вусулу иллоллоҳ" "Фи одоби соликин" ва бошқа рисоаларида ўз аксини топган сифатлар ва талаблар асосида белгилади. Шайхнинг назарида Худога эришишнинг уч йўли бордир. Улар-

нинг ичида энг самаралиси учинчи йўл – "тарикушшаттор" (бебок ва мардлар йўли) деб ҳисобланади. Шайх бу йўлни ўташинг ўнта асосий қоидасини кўрсатиб ўтади:

1. Тариқат аввали тавбадир. Бу надомат қилиш, азм билан тарки одат қилмоқ, хусуматдан пок бўлмоқ, қилган гуноҳлардан пушаймон бўлиб, тавба келтирмоқ, тавба дегани эса қайтиш ва тозаланиш демакдир. Бу сифат ва талаблар Қуръоннинг ушбу оятлари асосида бўлиши лозим эди:

"Ким зулм қилгандан сўнг тавба қилиб, яхши ишларга тутинса, албатта Оллоҳ унинг тавбасини қабул қилади. Албатта, Оллоҳ гуноҳларни кечувчи ва раҳмдилдир" ("Моида" сураси, 39-оят).

"Албатта мен ким тавба қилса, имон келтирса, яхши ишларни қилса, сўнгра ҳидоятда юрса, мағфират қиламан" ("Тадо" сураси, 72-оят).

"Магар қайсилари тавба қилиб, ўзларини ўнглаб очиқ айтсалар, бас, уларнинг тавбаларини қабул қиламан. Ва фақат Менигина тавбаларини қабул қиламан" ("Бақара" сураси, 160-оят).

Ҳикоят: Саҳл ибни Абдуллоҳи Пустарийдан сўрадилар-ким: "Тавба нимадир?"

Айтдиким: "Тавба гуноҳни унутмоқдир".

Сўраган киши айтдиким: "Тавба гуноҳни унутмаслик эмасми?"

Айтдиким: "Йўқ, жафо баёнини вафо айёмида қилмоқ жафодир".

"Тавба" сўзи шу билан баробар тасаввуф илмида сўфийнинг тариқатга киришига сабаб бўлган воқеани ҳам билдиради, тазкираларда бу ҳақда кўп нақллар келтирилади.

2. Зухд фид-дунё. Бу тарки зийнат, тарки ҳаво, тарки дунё қилиш, ўзни ҳайвоний нафсониятдан тута билишдир.

Бу сифат Қуръони каримнинг қуйидаги оятларидандир:

"Билингки, бу дунё ҳаёти ўйин-кулги, зийнат, ўзаро фахрланиш, кўп мол ёки фарзанд билан мақтанишдан ўзга нарса эмас: Бу худди бир ёмғирга ўхшайдики, у ёғиб ўтгандан сўнг ўсимликлар қурийди, сарғаяди. Охиратда эса қаттиқ азоб ёки Оллоҳнинг мағфирати ва розилиги бор. Бу дунё ҳаёти гурудан иборатдир" ("Ҳадид" сураси, 20-оят).

"Агар сенинг чақирингга жавоб бермасалар, билки, улар

ҳавои нафсларига эргашмоқдалар. Оллоҳнинг ҳидоятини қўйиб, ҳавои нафсига эргашган кишидан ҳам адашганроқ одам борми? Албатта, Оллоҳ золим кишиларни ҳидоятга бошламайди" ("Қасос" сураси, 50-оят).

"Золимлар илмни қўйиб, ҳавои нафсга эргашадилар" ("Рум" сураси, 29-оят).

Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино айтганларким: "Зухд — бу Тангридан бошқасидан юз ўғирмак демакдир". Яна айтган эканларким: "Зухд, бу нафсни покламоқ эрур".

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор айтар эдиларким: "Менинг сизларга дунёни ман этишим, дунёни сизлардан дариф тутиш маъносида эмас, балки сизларни дунёдан асрамоқ маъносигададур..."

Ҳикоят: Бир пайтлар Балхда Иброҳим Адҳам деган подшоҳ ўтган экан. Бир куни у шикорга чиқиб, қулонга дуч келиб, уни қувибди. У қулонга яқинлашиб, энди ўқ узай деганда, қулон тилга кириб: "Эй подшоҳ, наҳотки ҳимоясиз жониворларни қирғин қилиш учун онадан туғилган бўлсанг?" — дебди. Шоҳ Иброҳим бу гапни эшитиб, кўп надоматлар чекибди. Саройга қайтиб, кеча-кундузни тоат-ибодатда ўткази бошлабди.

Кунларнинг бирида одатдагидек ибодат билан машғул экан, кимдир сарой томида юрганини сезади ва навкарларга уни тутиб келишни буюрибди. Сарой томида юрган бىр саҳройи чўпон экан. Подшоҳ чўпондан: "Сарой томида не қилиб юрибсан?" — деб сўраган экан, чўпон: "Йўқолган туямни излаб юрибман", — деб жавоб берибди. Бу жавобдан ҳайратга тушган подшоҳ яна сўрабди: "Саҳрода йўқотиб қўйган туянгни сарой тоmidан излайсанми?" Шунда чўпон: "Бошда тожу тахтда ўтириб, Тангри излаб бўладими?" — деб айтибди. Чўпоннинг бу гапини эшитган подшоҳ Иброҳим Адҳам тавба келтириб, подшоҳликни ташлаб, зарбоф хилъатнинг ўрнига эски палос кийиб, вайроналарни ихтиёр этди, Ҳақ субҳанону ва таолонинг ризосини қидирди.

3. Таваккул алаллоҳ. Бу барча ишда ёлғиз Оллоҳга таваккул қилиш, ўтганни эсламаслик, эрта келмасдан унинг ғамини емаслик, шу билан бирга муриднинг муваккилга (пирга) ихтиёрини бериши, улар мисоли ота-боладек муносибатда бўлиши деганидир.

Бу сифат Қуръондаги ушбу оятлардандир:

"Бас, мўминлар ёлғиз Оллоҳгагина суянсинлар!" ("Оли Имрон" сураси, 122-оят).

"Оллоҳнинг изнисиз ҳеч бир шафоат қилгувчи йўқдир" ("Юнус" сураси, 3-оят).

"Оллоҳдан мағфират сўранг ва ишларингизда уларга маслаҳат солинг! Эмди қасд қилсангиз, Оллоҳга суянинг – таваккал қилинг!" ("Оли Имрон" сураси, 159-оятдан).

Шайх Абу Жаъфар Фарғоний дебтурки: "Таваккулни тил билан эмас, дил ила қил. Тил билан қилинган таваккул қуруқ даъво, дил билан қилинган таваккул асл маънодир".

Носир Хусрав эса хитоб қилганким:

*Таваккул қил ҳама ишда ҳамиша,
Аксини қилмагил, ани қил пеша...*

4. Қаноат. Бу қаноатда бўлиб, фақирликда яшаш, дунё молига танаффури, ўткинчи матолару ҳавасларга берилмаслик, шоҳлигу фақирликнинг баробарлиги, бу ишда Пайғамбар (с.а.в.)и исломдан ибрат олиш деганидир.

Бу сифат Қуръондаги ушбу оятлардан мужассам бўлган:

"Албатта, инсон бойлик орттирса, ҳаддидан ошади" ("Алақ" сураси, 6-оят).

"Фақирнома"дан: "Ҳазрати Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: "Ал-қаноату канзул лояфни", яъни қаноат – ганжадурким, ҳаргиз туганмас ва молнинг фойдаси йўқтур, ўлум вақтида мунқатиъ бўлур".

Мавлоно Жалолиддин Румий айтибдурлар: "Қаноат туганмас бир хазинадир, бунинг ҳақиқатини яхши англашга гайрат қил. Қаноатнинг фақат номигагина ўрганиб, бир қанча хатоларга, ранж ва азиятларга тушишдан сақлан. Қаноат аҳли ҳар жиҳатдан Оллоҳ ҳузурини хурсанд ва мамнундир".

Хожа Абдуллоҳиқ Гиждувоний насиҳат қилибтурларким: "Агар сенда дунё талаби кўпайса, дилингни барбод берарсан".

Ҳазрат Навоий хитоб қилибдурларким:

*Шоҳ ул эмаским, бошига қўйди тож,
Шоҳ ани билким, йўқ анга эҳтиёж...*

Ҳикоят: "Биров Абу Абдуллоҳ Санжарийдан сўради: "Агар сенга бир филури берсам, нечук бўлмай?" Абу Абдуллоҳ айтдиким: "Агар берсанг сенга яхши бўлмай ва агар бермасанг,

менга яхши бўлгай". Филури танга демакдир.

Қаноат фақр мақомидир.

Ҳикоят: Абу Абдуллоҳ ибн Жилодан фақр хусусида савол бердилар. У хомуш бўлди. Сўнг ташқарига чиқиб кетди ва яна қайтиб кирди. Айтдиларким: "Бу нима қилганингиз?"

Айтдиким: "Уч дона сим (танга) бор эди. Улар ёнимда бўлиб, фақрлик қақида сўз айтишдан уялдим. Уларни садақа қилиб қайтдим".

5. Узлат. Бу хилватга чекиниб юракни поклаш, оломон суҳбатидан кўнгил узмоқ, кўп гапирмаслик, кўп тингламаслик, кўп кўрмаслик деганидир.

Шайх Абулҳасан Харақоний айтибдурким: "Биров билан суҳбат тутмангиз, сиз ҳақ деб турсангизу ул бошқа бир сўзни айтиши мумкин". Шайх Абубакр Варроқ Тирмизий айтибдурким: "Кўп сўз айтмоқ кўнгилни қаттиқ қилур".

Хожа Абдуллоҳиқ Фиждувоний насиҳат қилибдурким: "Халқдан ёввойи шердан қочгандай қоч, хилватни кўзла, бесоқоллар, хотинлар, бидъатлар, бойлар ва умуман оми кишилар суҳбатидан йироқлаш".

Ҳазрати Шамсиддин Табривий айтибдурларким: "Бегоналар суҳбатини истамаслик, муридликни қабул қилишдан аломатдир. Агар киши ногоҳ бегоналар суҳбатига тушиб қолса, шундоқ ўтирсинким, бамисоли масжиддаги мунофиқ, мактабдаги гўдак ва зиндондаги маҳбусга ўхшасин".

6. Мулозамат аз-зикр. Бу хилватда танҳо ва товушсиз Оллоҳ номини ёд — зикр қилиш, бу билан қалбни газаб, ҳасад, беҳуда гап ва амалдан, очкўзликдан, яъни залолатдан тўсиш деганидир.

Бу талаб Қуръони каримдаги ушбу оятлар сабабидандир:

"Бас, Мени эслангиз, Мен ҳам сизни эслайман ва Менга шукр қилингиз ва Мени инкор қилмангиз" ("Бақара" сураси, 152-оят).

"Эй мўминлар, Оллоҳни кўп зикр қилинглар! Ва эртаю кеч у зотни поклаб тасбеҳ айтинглар" ("Азҳоб" сураси, 41-42-оятлар).

"Парвардигорингизни ичингизда ёлвориб, қўрқиб, дилдан эртаю кеч ёд қилинг ва гофил кимсалардан бўлманг!" ("Аъроф" сураси, 205-оят).

Зикр қилмоқ ҳамма фикрларнинг хулосасидур. Қуръондаги "Ичингизда ёд қилинг" хитобига асосланган айрим сўфийлар, шу жумладан Ҳазрати Кубро ҳам товушсиз зикр – зикри хуфия, зикри дилга амал қилардилар. Шайх Кубро: "Тилга олинган санов ёлғондур", – деб айтарди.

Машойих шарҳича, энг яхши зикр "Ла илоҳа иллаллоҳ" калимасидур. Ушбу зикр моҳиятида "Ҳар доим Оллоҳни ўзинг билан бирга, ҳамма жойда ҳозир нозир, у ҳар нарсадан хабардор ва огоҳ, хилватда бўлсанг ҳам, анжуманда ўтирсанг ҳам, нафасингни ичингга қамаб ихлос билан Унинг номини тилга олиб ёд эт" деган ҳикмат мавжуд.

"Рашаҳоту айнал-ҳаёт" муаллифи Фахруддин Али ас-Сафий ёзади: "Ҳазрати Махдуми Нуриддин Абдурахмон ал-Жомийнинг айтишларича, Шайх Абулжанноб Нажм ал-Кубро ўзининг "Фавотиҳ ал-Жамол" рисоласида ёзганларидек, ҳайвонларнинг нафас олиши бир табиий зарурат юзасидан рўй беради, инсонлар ҳам аслида айни ўша зарурат туфайли нафас оладилар. Лекин ўшандай танаффус, яъни нафас олиш жараёнида инсон гойибона Ҳақи Субҳонахунинг муборак номини зикр қилади. Истаса-истамаса одам нафас олиб, нафас чиқараётган пайтида Оллоҳ Таоллонинг муборак номини зикр этади".

"Ла илоҳа иллаллоҳ" зикри хусусида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Валий айтмишларки:

Вирди азкор (зикрлар) ичида, эй огоҳ,

Афзали "Ла илоҳа иллаллоҳ".

Мунда мисраъ бу суврат бўлди,

Вази тағйири зарурат бўлди...

Зикри мазкурга бўлғил машғул,

Бу йўсунликка дегумдур санга йўл.

Нафидин ҳар неки бордур жуз ҳақ,

Йироқ этгил кўнглингдан мутлақ.

Нафйидин сўнгра ки бор иллоллоҳ,

Мунда етганда эшит бу дур роҳ.

Билки, маҳбуб ила маъбуд улдур,

Бори эли сожиду масжуд улдур...

Йўқтурур ҳеч илоҳ илло Ҳақ,

Муни тарк айламагайсан мутлақ...

Камина XV асрда яшаб ўтган буюк пири комил — она авлодим, нақшбандия тариқати пешволаридан бири, тасаввуф ҳақида йигирмадан ортиқ рисолалар битган, дастлаб Мирзо Бобурга, ундан сўнг шайбоний султонларга мурушидлик қилган, Махдуми Аъзам, Имом ал-Косоний, Хожай Косоний, Хожогон Аҳмад номлари билан машҳур Саййид Аҳмад Даҳбедийнинг "Рисолаи зикр гуфтан" ("Зикр айтиш рисоласи") асаридан бу зикр амалини мухтасар ҳолда қайд этаман.

Махдуми Аъзам Худони ёдлаш йўлларида бири "Ла илоҳа иллаллоҳ," дейишдир, деб таъкидлайди. Бу зикр мақоми Расулulloҳ (с.а.в.)нинг муборак ҳадисларига, яъни "Кимки юракдан "Ла илоҳа иллаллоҳ" деган эрса ва унинг юрагида буғдой донасичалик яхшилик (иймон) бор эрса, дўзахдан чиққусидир", — деганларига асосланган. Хожай Косоний ўз рисоласида шайбонийзода Убайдуллоҳон (Убайдий)нинг бир туркий тўртлигини келтиради:

*Эй солик, Тангрини ўзингга ҳамроҳ де,
Ҳозир кўруб, нозир ани, огоҳ де,
Ҳибси нафас айлаб анжуману хилватда,
Ихлос айла, "Ла илоҳа иллаллоҳ" де.*

Махдуми Аъзам зикр қилиш ҳақида шундай насиҳат қилади:

*Зикр қил, зикр, токи тирик жон,
Худо зикри — бу пок дилингдан нишон.*

Хожай Косонийнинг нақл этишича, зикр пайтида солик эришган даражасига кўра турли ҳолатларга тушади, гоҳ ўздан ғойиб бўлиб, гоҳ ўзларига қайтиб туради. Ўздан кетишни хожа "лобил", яъни ўзига нозиру Ҳаққа ҳозир, деб айтди.

"Ла илоҳа иллаллоҳ" зикри амали (ҳаракатлари) қуйидагичадир: Энг аввал "Ла" деб бошни юқори кўтариш ва "илоҳа" деганча танани ўнг қўл томонга майл этиш, сўнг "иллаллоҳ" деган ҳамон нафасни ичга қамаб, танани чап томонга бор куч билан ташлаш, яъни ўзни дил томонга отиш. Бу ҳаракатларни "ҳаракати саласа", яъни "уч ҳаракат" деб атайдилар. Шу тарзда йигирма маротаба "Ла илоҳа иллаллоҳ" дейиш шарт саналган. Бундай зикр айтган киши сўфийлар назарида ўз қалбига яқинлашар, ундан огоҳ бўлар, ўзида бехудликлар, мастликлар, кашфиёту ҳайратлар сезар, кўз ўнгидан рангин кўри-нишлар ва ғайбдан хитоб эшитишлар зоҳир бўлар экан.

Зикр айтиш билан эришиладиган ҳолат — ҳолнинг олий-си - яқинга етишган сўфийнинг камолат ойнаси қаёнга боқ-саям, Худони кўради, деб ёзади Маҳдуми Аъзам.

Султонул-орифин — Боязид Бистомий айтган эканларки: "Ҳар гал "Ла илоҳа иллаллоҳ" калимасини зикр этишдан олдин оғзимни етмиш бор мушку гулоб билан юваман". Яна бир улуғ сўфий Хожа Фағнавий эса айтмишларким: "Зикр айтмоқ тили ёлғондан ва гийбатдан, тамоғи ҳаромдан, дили риё ва хусуматдан пок бўлган кишигагина муносибдур".

Шоҳ Неъматуллоҳи Валий эса хитоб қилганким:

*Зикр қил, чиқсин ул юрагу жондан,
Ўша пайт айри туш, икки жаҳондан...
"Зикр қилмоқ Оллоҳга етишмоқдир",*

— деб ёзган Шайх Саъдий.

Ҳадисдан: Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: "Оллоҳ таоло айтдилар "Агар у менга жамоа орасида сано келтирса, Мен ҳам унга жамоа орасида сано келтираман. Агар банда Менга бир қарич яқинлашса, Мен унга бир газ яқинлашаман. Агар банда Менга бир газ яқинлашса, Мен унга бир қулоч юраман. Агар у Мен томон юра бошласа, Мен унга томон югураман".

Ҳикоят: Хожа Аҳмад Яссавийнинг Иброҳим Ота исмли инисининг ўғли бўлмиш Исмоил Ота муриднинг қўлини ушлаб шундай деган экан: "Эй дарвеш, бир-биримизга тариқат биродарлари бўлдик, мендан бир насиҳатни қабул эт ва бу дунёни бир яшил гумбаз тарзида хаёл қил ва кўз олдингга келтирки, бу гумбазда сен ва Худодан ўзга йўқдур. Шундай зикр қилгилким, на сен қолгил ва на бу яшил гумбаз қолсин — фақат Худонинг ўзи қолсин.

7. Таважжуҳ иллоллоҳ. Бу Оллоҳга бутун вужуд билан интилиш, ҳамма нарсани унутиш деганидир. Ёлғиз Оллоҳга диққатни қаратиш, Оллоҳ билан юзма-юз туриш.

Ушбу талаб Қуръони каримдаги ушбу кўп такрорланадиган оятдандир: "Оллоҳдан ўзга ҳеч қандай Тангри йўқ. Фақат унинг ўзи бордир" ("Бақара" сураси, 255-оятдан).

"Айтгин, Оллоҳдан, осмонлару ерни яратувчидан бошқа дўст ахтарайми..." ("Анъом" сураси, 14-оят).

"Оллоҳдан бошқа ҳеч бир илоҳга ибодат қилма. Ундан бош-

қа ибодатга сазовор зот йўқ..." ("Қасос" сураси, 88-оятдан).

Али ибн Муҳаммад Вафо айтадики: "Таважжухдан му-
род қалбни пок тутмоқ, токим маҳбуб — Оллоҳ унда акс
этсин". "Маҳбуб бўлмиш Оллоҳ муҳиб учун ойна бўлур ва
муҳиб бўлмиш сўфий Маҳбуб ойнаси бўлур ва муҳиб айтур:

Тарабфизо чеҳранг сани жоми жаҳонбиним менинг,

Гарчи менинг ҳақиқатим жоми жаҳонбининг сенинг",

— деб ёзади Шайх Ироқий "Ламаъот" китобининг тўққизин-
чи ламъасида.

Ҳикоят: Боязид Бистомийнинг бир муриди бор эдиким,
йигирма йил давомида шайхнинг хизматини қиларди. Ва ҳар
куни тонгда шайх уни кўрганда сўрарди: Эй ўғлон, исминг
недир?"

Бир кун мурид айтди: "Эй шайх, ҳар куни чақириб ис-
мимни сўрайсиз, йигирма йилдирки, хизматингизни қила-
ману исмимни билмайсизми?"

Шайх Боязид айтдики: "Эй ўғлон, мен сени калака қил-
майман. Ёлғиз қолишим билан Оллоҳ номи вужудимни чул-
ғаб, дилимдаги бор нарсаларнинг ҳаммасини сиқиб чиқара-
ди. Сенинг номингни сўраб оламану унутиб қўяман".

Таважжух пиру муридда ҳам нисбатандир, яъни таваж-
жух орқали улуғ шайхлар руҳига етишишлари мумкин. Ҳаз-
рати Хожа Баҳовуддин Нақшбанд дер эрмишларки: "Ҳар
қачон қидватул авлиё Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Тирмизий
руҳига таважжух воқеъ бўлур эрди. Ул таважжух асари маҳзи
бесифатлиг зуҳури эрди, ҳеч асаре ва гарде ва санаъате му-
толаа тушмас эрди".

8. Сабр. Бу Оллоҳга бутун вужуди билан интилиш йўлида
дуч келган машаққату изтиробларга тоқат қилиш, қийинчи-
ликлардан бўйин товламаслик, сабр билан баробар шукур
қилиш деганидир.

Бу талаб Куръони каримдаги ушбу оятлар (Сабр Куръон-
нинг етмиш жойида зикр қилинган) асосидадир:

"Албатта сабрлилар ўз савобларини ҳисоб-китобсиз тўлиқ
оладилар" ("Зумар" сураси, 10-оят).

"Сабр қилинлар, албатта, Оллоҳ сабр қилувчилар билан
биргадир" ("Анфол" сураси, 46-оят).

"Сабр қилмоғингиз ва тақводор бўлмоғингиз улкан иш-

лардан ҳисобланади" ("Оли Имрон" сураси, 186-оят).

Шайх Кубронинг улуғ шогирдларидан бири, Мавлоно Жалолиддин Румийнинг падари Султон ул-Уламо Баҳовуддин Валадга мансуб "Маориф" асарида битилишича: "Сабр одамга қадр-қиммат бағишлайди ва унинг ахлоқини бебаҳо гавҳарга айлантиради. Офтоб шуури ва иссиғу совуқ ва турли шамоллар хом ғураларни ширин меваларга айлантиргани каби, сабрли кишининг мартабаси улуғ бўлади".

Ҳазрати Навоий сабрга шундай таъриф берадилар: "Ҳажр шомидек тийра ва узун, аммо ғояти субҳи висол, ҳаж йўлидек қаттиғ ва йироқ, аммо ниҳояти каъбаи иқбол".

Ҳикоят: Бир куни Сирри Соқатий сабр ҳақида сўзлар эди. Бир чаён унга ниш ура бошлади. Айтдиларким: "Нега уни ўлдирмайсан?"

Айтдиким: "Уялдим, чун сабр ҳақида сўзлаётган эдим".

9. Мууроқабъ. Бу дунёга оид барча фикрдан узилиб, покланишдан камолотга эришган Қалб воситасида Оллоҳ Таолони мушоҳида қилиш, ғайб асроридан огоҳ бўлиш, Оллоҳнинг нури ва жамолини қалб кўзи билан илғаш, фикру тааммул деганидир.

Ҳикоят: Шиблий бир куни Абулхусайн Нурий қошига етди. Кўрдик, у мууроқабъда ўтирибди. Шундай ўтирибдики, баданидаги бирор тук ҳам қилт этмасмиш"

Шиблий сўради: "Сен бундай мууроқабат қилмоқни кимдан ўргандинг?" Абулхусайн Нурий айтдики: "Сичқон пойлаб ўтирган мушукдан".

Шайх Кубро мулозимат аз-зикр ва мууроқабъ мақомида сўфий етишган ҳол пайтида кўзга кўринадиган рангу шуурга ҳам эътибор беришни талаб қиларди. Унинг назарида ҳар бир ранг, ҳар бир шуур маълум маънога эга эдики, улар қалбнинг ҳол пайтидаги сезгиларини акс эттиради.

Кубравия аҳли назарида қора ранг — ишқни, Аллоҳ Таолога интилишни, оқ ранг — Аллоҳ нурини, яшил ранг — Аллоҳ Таоло файз-барокатини, руҳни, осмоний ранг — Аллоҳдан келадиган ваҳийни, яшил ранг — Аллоҳдан доимий ёғилиб турган билимни англатади. Яшил ранг — ислом рангидир, шунингдек, у сўфия аҳлининг руҳоний устози саналган ҳазрати Хизрнинг рамзи, у зот кийимининг ранги ҳам-

дир. Бир қатор тасаввуфшунослар "Хизр" калимаси арабча "ҳадир", яъни "яшилланмоқ", "яшил бўлмоқ", "яшиллик"-дан деб кўрсатадилар.

Тасаввуфда ранг ва рангсизлик тушунчаси кўп маънода қўлланилган. Баъзи сўфийлар ўлимнинг турларини ҳам ранглар билан ифода этсалар, бошқалари нафснинг етти мақоми саналган: нафси аммора, нафси лавомма, нафси мулҳама, нафси мутмана, нафси розия, нафси марзия, нафси комила (нафси закия) каби етти мақомидаги ҳолларни ҳам маълум ранглар билан тақаббул этадилар.

1. Нафси аммора — олди қалин пардалар билан ёпилган нафс. У ашроқ— мовий рангдадир.

2. Нафси-лавомма — олди ҳарир ва юпқа пардалар билан ёпилган нафс. У асфар сариқ рангдадир.

3. Нафси мулҳама — олди нур-зулмат аралаш пардали нафс. У аҳмар — қизил ранг билан сифатланади.

4. Нафси мугмана — нурли пардалар пайдо қилган нафс. Бу мақом асвад — қора рангдадир.

5. Нафси розия — нурли пардалари кўпайган, қора пардалар озайган нафс. Бу аҳзар — яшил рангдадир.

6. Нафси марзия — олдинги мақомдаги ҳолнинг тараққиёти, яъни нур кўпайиб, қоронғилик озайиб бораётган нафс-дирки, унинг ранги абъяз — оқдир.

7. Нафси комила — пардаларнинг тамоман кўтарилиши, зулматнинг йўқолиши. Нафснинг бу мақоми биловат — рангсизлик билан сифатланади.

Биринчи мақомдан еттинчи мақомгача бўлган тараққий чоғида жисмият, зулмоният, касофат камайиб, руҳоният, нуроният, латифат ортиб боради. Ҳар бир нафснинг бир олами, бир сайри, бир ҳоли, бир ворида (дохил бўлмоғи), бир сифати, бир мушбҳадаси, бир исми, бир нури — ранги бордир.

Етти ранг (мовий, сариқ, қизил, қора, яшил, оқ, рангсизлик) етти нурнинг рангидир. Кубравия, нақшбандия тариқатлари ақидасига кўра, зикр билан машғул бўлган сулук юрагида бирин-кетин қизил, сариқ, оқ, яшил ва мовий рангда нурлар зуҳур бўлади. (Бу ҳақда "Рисолаи баҳоия"да батафсил ёзилган.) "Якранг", "кофирбачча", "Кўҳи Қоф" каби атамалари билан англатилган рангсизлик ёки якранглик эса

Ваҳдат оламидан иборатдур. Шунингдек, ваҳдати вужудни мутасаввифлар динлар орасидаги фарқларни бир ранг фарқидан иборат деб биладилар, ҳаммасининг аслини рангсизлик (беранглик) эканини сўйлайдилар, шу сабабдан ҳаммасига тенг, бир кўз билан боқадилар.

Қосим Фоний "Тарихи тасаввуф"да ёзади: "Рангларнинг асли – рангсизлик, савашларнинг асли тинчликдир. Рангсизлик рангга асир бўларкан, мусавий мусавий билан савашади. Ранг ўртадан қалқигунча, Мусо Фиръавн билан сулҳдадир".

Қарийб уч ярим асрдан сўнг Туркистоннинг улуг шоири Мир Алишер Навоий бу сирли рангларга бағишлаб дилбар газал яратди;

*Хилъатин то айламиги жонон қизил, сориг, яшил,
Шуълайи оҳим эсар ҳар ён қизил, сориг, яшил.
Гулшан этдим ишқ саҳросин самуми оҳдин,
Ким эса ул дашт аро ҳар он қизил, сориг, яшил.
Орази, холинг била хаттинг хаёлидин эрур,
Кўзларимнинг олдида даврон қизил, сориг, яшил.
Шишадек кўнглимдадир гулзори ҳуснинг ёдидин,
Тобадонинг аксидек алвон қизил, сориг, яшил.
Лаълун май тутқил олтин жом бирлан сабзада,
Ким булардин яхши йўқ, имкон қизил, сориг, яшил.
Фақр аро беранганлик душвор эрур беҳад, валек,
Хирқада тикмак эрур осон қизил, сориг, яшил.
Эй Навоий, олтину шингарфу зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориг, яшил...*

10. Ризо. Бу Оллоҳ Таола жамолини қалб кўзи билан кашф қилиш, Оллоҳ нуридан нишона кўриш даражасига етишгач, тақдирга тан бериш; нима бўлса, уни Худодан билиб, рози бўлиш деганидир. Бу талаб мақомидан сўнг Ишқ сўфийлик ҳолатидан сўфийлик сифатига, яъни доимийликка ўтади— Ризо Кубравия тариқатининг сўнгги мақомидир ва унга етишган солиқ ўзини Оллоҳга етишган, Унга сингиб кетган, ихтиёрини Ҳаққа топширган деб билади. Унинг руҳи моддий оламдан узилган, ундан заррана умиди қолмаган бўлади.

Абу Ҳомид Ғаззолийнинг фикрича, ризо сўфий учун энг зарур сифатлардан биридир. Бу сифатнинг маъноси "Ҳамма нарса Худодан экан, барчасига ризо бўлиш керак" дегани-

дир, дейди у. Аммо шу билан баробар, унинг назарида, ризо Оллоҳдан марҳамат тилаш йўлини тўсмайди. Абу Абдуллоҳ Антокий дебтурки: "Икки жаҳон жамоли кашф ва ризода-дур". Носир Хисрав эса айтганларким:

*Эй дил, ҳар лаҳзада ризо бирла бўл,
Қай ҳолда бўлмагил, худо-бирла бўл...*

Шайх Кубро бу ўн талаб ва сифатни жамлаб, ўзининг "Фақирлик ҳақида рисола"сида шундай ёзади "Бу йўлга кирган мурид дунёю охиратдан озод бўлиб, ёлғиз Оллоҳ Таолонинг ризолигинигина исташи, дилини ўнглаши ва ҳолатини тавба билан гуноҳлар нажосатларидан истиҳлол ва рад этиш билан эса халқнинг зулмларидан халос этиши, дунёю дунё эгаларидан қочиши, охиратга ва унга олиб борадиган воситаларни топишга интилиши, бутун вужуди ва қалби билан Оллоҳнинг ҳузурига юзланиши, зоҳирдагию ботиндаги ҳамма истаклардан воз кечиши, хомуш, сокин, илтижо қилувчи, йиғловчи, ожиз, ҳаёли, фақир, холис, шариатни маҳкам тутувчи, Оллоҳ Таолонинг ҳукмларини билувчи, Пайғамбар алайҳиссаломнинг суннатларига эргашувчи бўлмоғи керак".

Шайх Кубро бу сифатларга эришиш, талабларни тўқис адо қилиш ва синовлардан ўтишда – тариқатда муршиднинг раҳбарлик масъулияти ва заруратини алоҳида таъкидлайдй. Унинг фикрича, ёлғиз пир ва муршид назоратида синовлардан ўтиб Оллоҳнинг ҳузурига юзланиш мумкиндир. Агар Абу Абдуллоҳ Ҳафиф рамзий маънода тасаввуфни саҳро ва тоғлар ошмоқдир, деганини эсласак, пир йўлни аниқ билувчи йўлбошчидир. Пир тоғ ва саҳронинг қай ерида қудуқ борлигини, қаерида манзил қурмоқ мумкинлигини билгани туфайли адашмайди, унга эргашган ҳам йўл йўқотиб, ҳалокатга учрамайди. Шу сабабдан ҳам тариқат остонасида турган солик энг аввал муршидни интихоб қилмоғи, яъни тўғри сайлай билмоғи жуда муҳим саналган. Пирига қўл берган онданоқ солик тўла унинг ихтиёрига ўтади ва итоатдан чекинган мурид гумроҳ саналади, боғбонсиз қолган дарахтга ўхшатилади.

Шунингдек, Шайх Кубро асос солган тариқатда тушни Оллоҳ билан юзланмоқ воситаси билиб, тушни шарҳлай билиш – ваҳийни англаш йўли саналарди. Кубравия машойихи назарида инсон тушида, баъзан ҳол пайтидагидек, ўтмиш,

ҳозир ва келажакдан нишонлар кўради. Мўмин киши туши Оллоҳнинг иноятларидан биридир, деб билган сўфийлар тушни беш турга ажратадилар:

1. Хаёлий туш. Бундай тушда одам ўйлаб, хаёл қилиб юрган нарсаларини кўради.

2. Қалбий туш. Бундай туш кўрган одам ўйламаган, билмаган нарсаларини кўради.

3. Нақший туш. Бундай тушда маълум нақш билан белгиланган кароматларни кўрадики, уларни ёлғиз орифларгина шарҳлай биладилар.

4. Руҳий туш. Бундай тушда албатта содир бўладиган воқеалар олдиндан намоён бўлади ва бундай туш орифларга хосдир.

5. Илҳомий туш. Бундай тушда эса ёзувлар ёки малойиклар товуши, кўриниши билан Оллоҳ ваҳийси етказиладики, бу ёлғиз пайғамбарларга хосдир. Куръони каримнинг кўп оятлари шундай йўл билан Ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.)га етказилган эди.

Абу Ҳомид Ғаззолийнинг "Ал-мунқиз мин аз-залал" — "Янг-лишувлардан қутқарувчи" рисоласидан: "Оллоҳ Таоло (баъзи одамларга) пайғамбарликни ато қилиши жуда осон: бундай одамларга Ҳақ субҳонаху ва таоло кароматли, хосиятли тушларни кўрсатади. Уйқудаги (бундай) одам ниҳоний, ғойибона келажакда юз берадиган воқеаларни ё аниқ равишда, ё қандайдир мажозий, рамзий йўл билан кўради ёки доно таъбирчилар ёрдамида тушунади".

...Супачада ўтирган Шайх Кубро шамол кучайганини сезди. Ногоҳ бугун фалакни ялт-юлт ёғдуга чулғаб, чақмоқ чақнади, кетма-кет момогулдурак овози кулоқни қоматга келтирди. Само бир зумда булутлар билан тўсилиб қолди, улар ҳамон шарқ томондан сузиб келар, борган сари қуюқлашиб борарди:

Булутлар жуда пастлаб хуруж қилгани боисиданми, димиққан ҳавога тоқат қилиб бўлмасди. Кучайган шамол қоронғи ва кимсасиз кўчаларда изғиб юрар, чангни тўзғитиб, ойналарни зириллатарди, дарвозаларни ғижирлатарди. Шайх хонақоҳга кириш учун ўрнидан туриб, бир-икки қадам босган эди, яна борлиқни ёғдуга чулғаб чақмоқ чақнади, момогулдурак янгради. Ўша замон хонақоҳ ҳовлиси этагида юксалиб турган гужумга чақмоқ тушиб, унинг қуриган шохлари ёна бошлади. Бирпасда дарахт машъалага айланди. Шамол

олов билан ўйнай бошлади. Умрида биринчи марта яшнаб турган дарахтнинг бундай ёна бошлаганини кўрган шайх тўхтаган жойида қотиб қолди. "Оллоҳ менга нималарга ишора қилмоқчи", — дея ўйларди у даҳшатга тушиб. Ёнаётган гужум узра фарёд кўтариб уча бошлаган кушлар галаси диққатини тортди-ю, ўша лаҳза эрта-индин шаҳар душманлар — оташ фитнаси томонидан ишғол қилинишини, фалак шаҳидларнинг оху ноласига тўлишини англади.

Ёмғир қуйиб юборди. Бирпасда ёнаётган дарахт олови босилиб, сўна бошлади. Шивалаб майин, илиқ ёмғир ёғар, шайх уст-боши шалаббо бўлаётганини сезмагандек, ҳовли ўртасида турар, хаёли эса юксак-юксакларда чарх айланарди. Ёмғирнинг тинадиган афти йўқ эди. Чақмоқлар оташин қилич каби осмонни бўлақлар, гулдурраги билан атрофга дағдаға қиларди.

— Эртага жанг бўлади, сен ўлимга ҳозирмисан?! — дея шивирлади ўз-ўзига шайх тўсатдан. Кейин саволига жавоб топгандек, хотиржам ортига қайрилди ва эшикка қараб юрди.

У хонақоҳ даҳлизига кираркан, ичкаридан келаётган овозларни эшитиб, тўхтаб, қулоқ солди. Шогирдлари ташқарида бўлаётган ҳодисалардан мутлақо беҳабар — улар дур излаб денгиз қаърига шўнғиган ғаввослар сингари ҳавас ва иштиёқ ичида эдилар.

У мажлисхона эшигига яқинлашди-ю, келганига бир ярим ойча бўлган Маҳмуд исмли косиб йигитнинг ҳар гал ўзи билан бирга олиб юрадиган укасига нималарнидир шавқ билан уқтираётганини кўриб, яна тўхтади. Уларнинг ота-оналари қамалнинг бошидаёқ оламдан ўтган, бу дунёда яккаю ёлғиз эдилар. Маҳмуд кун билан мудофаа ишларида бўлар, кеч тушиши билан шайх даргоҳига келиб, бир чеккада укасини ўтқазиб, сабоқ тингларди. Шайх уларнинг суҳбатига қулоқ тутди.

— Мана, бунга қара, — Маҳмуд қўйнидан бир дона шафтоли чиқариб, укасига кўрсатди. — Мана шу шафтолининг данаги бор, данакнинг ичида дарахт бор. Худди шунингдек, буғдой бошоғида дон бор, ҳар бир донда бошоқ бор.

Одам ҳам шундай. Пиримизнинг нақлича, одам олам учун данакдай гап, унинг вужудида бутун олам мужассам. Данак қуёш нурисиз дарахтга айланолмайди, одам эса Оллоҳ нури-

сиз олам асрорини англаёлмайди. Данақ нурга интилиб тупроқ ёрса, дарахтга айланиб камолотга эришса; одам нурга интиларкан, залолатли вужудидан кечади, Оллоҳ нурига қоришиқ руҳига эргашиб, инсони комил бўлади.

– Оллоҳ нурини кўриб бўладими? – деб сўради бола чақноқ кўзларини катта-катта очиб.

Маҳмуд бир лаҳза ўйланиб қолди, сўнг оғиз очди:

– Мана бу чироққа эътибор бер, у ёнапти, чор атрофимизни ёритиб турибди. Аммо нурнинг ўзини кўрмаймиз. Оллоҳ Таоло таратган нур ҳам шундай кўринмайди. Сен билан иккимизнинг ҳам қалбимизда шундай нур яширин. Оллоҳ нури билан Қалбаги нур айнидир, бу икки нур оламнинг беагидир.

Оллоҳ нури бутун борлиқни ёритса, қалб нури одам вужудини, уни Худо хузурига етакловчи йўлни ёритади. Уқдинги, Саййид?

Ўн-ўн икки яшар бола акасига жилмайиб, "Ҳа" дегандек бош силкиди. Шайх боланинг исми Саййид эканини энди билди.

Ака-ука суҳбатини эшитаркан, бу сўзлар қанчалар ибтидоий ва содда бўлиб туюлмасин, шайхнинг аламзада бўлиб, хувиллаб қолган юрагини ажиб бир нашъа чулғади. Маҳмудда суюкли Маждиддин Бағдодийнинг исини сезгандек бўлди. Ичида "Сен энди фарзандимизсан ва биз сени қабул қилдик", - деб ўйлади ва маҳзун шивирлади:

– Агар мен шаҳид бўлиб, сен тирик қолсанг, кун келиб бу рўзгорнинг муқтадоси бўлгайсан. У ёғини Оллоҳ билади, мен билмайман...

Сўнг ботинан "Менга қара!" дея амр қилди. Дам ўтмай, укасига гапириб турган Маҳмуд ялт этиб шайхга қаради. Шайх йигитнинг кўзларига диққат билан тикиларкан, унинг қалбида сокин жилваланиб турган нурни аён кўрди. У шу нур устида чарх айланиб уча бошлади. Чарх ургани сайин нурнинг шиддати орта бошлади.

Маҳмуд ўрнидан туриб кетди. У жисман ерда тураркан, қандайдир бир куч уни юқорига тортаётганини сезди, кўнгли беҳузур бўла бошлади, кўзини юмди. Кўп ўтмай бутун вужудини енгиллик ва фароғат чулғади. Кўзини очдию, бутун атрофида чарақаб ёниб турган кучли нур уммонини кўрди. "Бу Оллоҳ

нуридир!" — деди кимдир қулоғи остида. Маҳмуд қамашиб, ҳеч нимани кўрмай қолган кўзларини юмиб олди. Кўзлари ачишиб, ёш оқа бошлади. У ўзининг бутун ихтиёрини бўш қўйди.

Маҳмуд ўзига қайтиб, кўзини очганида, Шайх Кубро унинг ёнида турарди.

— Кўзинг ҳеч нимани кўрмай қолгани дилинг ойнаси хи-ралигидандур, — деб гап бошлади шайх. — Уни поклаш йўли-ни тут.

Шайх тўрдаги ўз ўрнини эгаллаб, даврага кўз ташлади. Мўғуллар келиши арафасида жавоб берган шогирдлари ўрни-ни олган бу йигитларнинг кўпчилиги унинг даргоҳига Ол-лоҳга етишишни эмас, илм излаб келган. Аммо, илм излаш ҳам Оллоҳни излаш эмасми! Шу боис шайх бу толиблар дав-расида ўзини зулматда адашиб қолган нур заррасидек, ёлғиз ва есир ҳис этмасди. У зулматда адашиб қолган нур зарраси-дек, ўзининг асл манбаига интиларкан, мана шу саргашта-ларни ҳам ўз ортидан етакламоқчи бўларди.

У аввал гавҳарларга сайқал берган бўлса, энди лойдан сопол идишлар ясашдан ор қилмайди. Агар ул гавҳарларда Оллоҳ Таоло нури жилваланишини истаган бўлса, энди бу безаксиз идишларни ўзи англаб кетган илму ҳақиқат билан тўлдирмоқни истайди. Аслида сўфий учун шоҳлик билан фақирлик баробар бўлганидек, гавҳар билан лой идиш ҳам баробар эмасми?! Одамнинг ўзи ҳам лойдан бунёд бўлган, сўнг Оллоҳ бағишлаган нурли руҳ билан безанган эмасми?!

Ҳа, у дунё ҳақида билиши мумкин бўлган ҳамма нарсани билиб олди, Оллоҳ ато қилган Ақлга муяссар ҳамма нарса унга муяссар эди. Аммо куффорлар илкида шаҳид бўлишдан олдин бу ақл-идрокни зарраларга бўлиб бўлса-да, бошқа-ларга улашишни истайди.

У ўзи ҳақида, ўзгалар ҳақида билиш мумкин бўлган барча нарсаларни ҳам билди. Энди ўзгаларга ўзини билдирмоқни истайди. Нима, у аввал бундай қилмаганмиди! Маждиддин-га, Сайфиддину Саъиддинга ўз билганларини — ўзини бил-дирмаганмиди? Билдирганди. Тасаввуф, энг аввало, ўзни ан-гламоқ, ўзни англамоқ эса Худони англамоқдир, — деб бил-ган шайх бу ҳаракат асло тўхтамаслигини, фақат руҳ танни тарк этиши билан тўхташини ҳам биларди.

У узоқ вақт хилватда яшади, хилватдагина ўзини англади, хилватдагина қалбининг энг ботиний қатламларида яширин шуурларда жилваланган нишонларни кўрди. Энди у энг узоқ хилватга чекиниш арафасида турибди. У бу узоқ хилват якунида Оллоҳ Таоло жамолини рўйи рост кўриши мумкин бўлади. Шунда унинг номаи аъмолида мана шу унга иқтидо этган кўнгилларни ёритгани ҳам ёзилган бўлади. Иншооллоҳ, шундай бўлади.

У даргоҳига қадам қўйган ҳар бир шогирдига қанот бериб осмонга учирди. "Биз асли тупроқдан бўлсак-да, руҳимиз нурдандир, нурга интилинг!" — деди. "Шу нур ичида жилваланган Ҳақнинг жамолини кўрмоқ мақомини изланг!" — деди. Улар учиб кетдилар. У илон кулча бўлиб ўраб олган куш инидаги полапондек, душман ҳалқаси ўраган шаҳарда одамлар орасида яккаю ёлғиз қолди. Аммо кўп ўтмай, ўзига дилнишин, содда ва тўпори дўстлар — шогирдлар орттирди. Ҳозир у ўзини шогирдларга муршиди комил эмас, уларнинг отаси каби сезарди. Ногоҳ унинг кўзлари ўзига диққат билан тикилиб турган Саййиднинг кўзлари билан тўқнашди.

Бола кўзлар сўради: "Оллоҳ Таоло қаерда яшайди?"

Маҳзун кўзлар айтди: "У сенда яшайди, менда яшайди!"

Бола кўзлар сўради: "Оллоҳ таоло неча ёшда?"

Маҳзун кўзлар айтди: "У сенинг ёшингда, у менинг ёшимда!"

Бола кўзлар сўради: "Умрдан маъно нимадур?"

Маҳзун кўзлар айтди: "Аҳдга вафодур!"

Бола кўзлар сўради: "Аҳд нима эди?"

Маҳзун кўзлар айтди: "Оллоҳни суймоқ эди!"

* * *

Элчилари ноумид ва натижасиз қайтганини кўрган Ўқтойнинг қони қайнаб, ҳужумни кучайтирди. Баттар ваҳимага тушган Хумортегин ва айрим қўшин бошлиқлари кўнглидаги шум ният яна қатъийлашди. Худди буни сезгандек, Ўқтой яна ўз элчиларини Гурганжга юбориб, олдинги талабини тақорлади.

Аммо таслим бўлишни ўйламай, жанг қилаётган гурганжликлар ва қўшин ғазабидан кўрққан Хумортегин бу гал ҳам ўз ниятини ичига яширишга мажбур бўлди. У яна элчиларни

жавобсиз қайтарди. Тез орада фуқаро ўртасида шаҳар ташқарисидан етиб келган миш-миш тарқалди: эмишким, элчилари жавобсиз қайтганидан ғазабланган Ўқтой: "Мен уларга меҳримни кўрсатдим, энди қаҳримни кўрсинлар!" — деганмиш.

Баҳор қартайиб, ўз ўрнини иссиқ ёзга ташлаб кетгиси келмай, осмонни булут билан тўлдирад, кечалари изиллаб илиқ ёмғир ёғдиргани-ёғдирган эди. Яшил япроқлар, сабзаранг кўкатлар осмон сувини ёз келаётганини билгандек, ташналик билан ютардилар. Аммо Оллоҳ ҳукмини қайтариб бўлмас: ёз бари бир борлиқни забт қила бошлади. Ёз иссиғининг кучайгани баробар Ўқтойнинг қаҳри ҳам орта борди.

Ёзнинг ойдин тунларининг бирида мўғуллар Амударё бандини бузиб ташлаб, шаҳарни сувга бостиришга уриндилар. Аммо уларнинг уч минглик қўшини банд остонасида хоразмийлар томонидан қириб ташланди. Бундай шиддатдан Ўқтой ҳам эсанкираб қолди. Аммо тез орада бу гурганжликларнинг сўнгги ҳамласи эканини англаб, сиқувни кучайтирди.

Мана шундай иложсиз ва қаттол кунларнинг бирида Балх тарафдан Чингизхон жўнатган қўшимча қўшин келганини кўрган хоразмликлар сўнгги жанг палласи яқинлашганини сезиб, ўша кунни шараф билан кутиб олиш тараддудини кўра бошладилар. Аммо Хумортегин бошлиқ аҳли сарой эса сўнгги жангни, шарафли ўлимни эмас, нима қилиб бўлса ҳам ундан қутулиш йўллариини излардилар. Бу йўл хиёнат йўли эди. Улар шу йўлга кирдилар. Қўшимча қўшин келганидан хабар топган, шу пайтгача таслим бўлишни маслаҳат бериб келаётган салтанат девонини бошқарган мушриф Имомиддин бошлиқ боёнлар маслаҳатни талабга айлантдилар. Улар ҳатто марҳум подшоҳ Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам ўлими олдидан мўғулларга таслим бўлишни васият қилганини пеш қилдилар. "Омон қолсак, яна Хоразмни олурмиз. Ўлиб кетсак, кимга фойда!" — дея уқтирарди мушриф. "Омон қолсам яна Хоразмшоҳ бўларман, ўлим кетсамчи?.." — дея ўйларди Хумортегин ҳам. Охир-оқибат Хумортегин қалъадан яширин одам чиқариб, доруссалтана дарвозаларидан бирини очажагини мўғулларга хабар қилди.

Хиёнат дарвозаси орқали қалъага кириб олишга муваффақ бўлган душман гурганжликларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келди. Дарвоза очилган кунийёқ шаҳарни забт этиш хаё-

лида ўтовларини бузиб ташлашни буюрган Чингизхон ўғиллари андак шошилганларини тезда англадилар. Хиёнат туфайли ягона раҳбарликдан айрилган шаҳар аҳли энди бутун қалъани эмас, ҳар бир маҳалла, ҳар бир ҳовли, ҳар бир хонадонни ҳимоя қилишга киришдилар. Жангчилар шу қадар зич туриб жанг қилардиларки, бир қадам ташлаш учун қалашиб ётган мурдалар устига чиқиш лозим бўларди. Аммо очликдан ҳориган гурганжликлар сони борган сари камаяр, шаҳарга кириб келаётган душманлар миқдори ошиб борарди.

* * *

Хумортегин хиёнати туфайли душман шаҳарга бостириб кирганини эшитган Шайх Кубро ўз атрофига шогирдларини тўплади. Унинг етагида йиғилганлар қиблага қараб намоз ўқидилар. Намоздан сўнг шайх ваъз айтди:

– Гувоҳлик бераманким, Оллоҳ Таолодан ўзга илоҳ йўқдур. У улуғ ва буюқдир. Унинг шериги ҳам, ўхшаши ҳам йўқ. Яна шунга гувоҳлик бераманким, Муҳаммад (а.с.в.) унинг бандаси ва элчисидир...

Дунёнинг ярмини кезиб чиқдим, кўп ишларни тажриба қилдим, машаққатлар чекдим, кўп кишилар ила суҳбат қурдим, улуғ ишларга қадам босдим, тирикчиликнинг аччиқ-чучугини тотдим, китобларга мурожаат қилдим, олимлар хизматида бўлдим, умримни дунё излаш билан зое ўтказдим, ажойиботларни кўрдим... Шайх нафасини ростлаш учун бир дақиқа тўхтади ва яна давом этди: – Кўрдимки, умр ва дунёдан кўра тез, шошилиб йўқ бўлиб кетадиганроқ, ўлим ва охиратдан кўра яқинроқ, орзудан кўра узоқроқ, хотиржамликдан кўра гўзалроқ нарса йўқ экан...

Кўрдимки, вақтини "эссиз", "қанийди", "кошкийди"лар билан ўтказган кишининг умри энг қисқа умр экан. Энг гўзал безак тавозеълик, энг хунук нарса бахиллик экан. Кўрдимки, энг ноёб неъмат ростгўйлик ва қаҳрамонлик, энг оғир оғриқ эса ёмон ва мунофиқ дўстлар экан. Кўрдимки, дунё қуллигидан озод бўлган кишигина ҳақиқий хур экан...

Шайхнинг овози сукут қучган бошлар узра куш каби чарх уриб айланар, тингловчилар юрагида мудроқ ҳисларни уйғотар, уларнинг вужудини сокин ларзага чулғар эди.

– Тўғрисўзлиликдан кўра юксакроқ зийнатни кўрмадим. Нафсни шармандалик ва дўзах сари ҳайдашда, ақлни эса яхшиликка чорлашда кўрдим. Кўрдимки, ўзини тарбиялай олган ва шаҳватлардан тийила олган киши энг кучли шахс экан...

Шайх бошини кўтариб, тобора кўпайиб бораётган оломонга тикилди.

– Шайтоннинг халойиққа султон бўлиб олиши дунёни яхши кўришликдан экан. Мана шу шайтонга қарши бўлмақни хоҳлаб, уни ўз нафсимга қарши бўлиш ва унга қарши душманлик қилишдан топдим.

Барча халифаю подшоҳларни, Хоразмшоҳдек шон-шавкатли, қудратли султонларни ўз дабдабалари билан машғул бўлиб, ўзларидан ва ўзларида содир бўлаётган нарсадан бе-хабарликда кўрдим. Уларни гуноҳқорлик домига маҳкум кўрдим, уларни гуноҳлардан, одамларга озор беришдан тийилишга чорладим. Шафқат қилмаганга шафқат қилинмаслигини айтдим. Афсус, минг афсус... – Шайх яна нафасини ростлаш учун жим қолди. – Ҳа, минг афсуским, ўлимдан оғирроқ кулфат ўтган ишдан пушаймонлик экан...

Бошимизга шундай кулфат келишини билардим. Худойим измидан чиққан муслимларни бошига қирон қиличи билан келувчи куффорлар ҳақида башорат қилиб: "Мен уларни ўз қаҳру ғазабимдан яратдим", – демишлар. Мен аҳли мўминни ҳақ йўлидан кетишга рағбат қилдим. Аммо худойим бизнинг гуноҳли бошимизга бу лаънатни юборган экан, демак, унинг ғазабига муносибмиз. Биз бугун ғайридинлар илкида ё шаҳид, ё уларни енгиб қолиб бўлурмиз.

Шайх сўзини тугатиб, чуқур нафас олди. У ўзига тикилиб турган минглаб кўзларга назар солди. Оломон ичида турган ҳар бир киши шайхнинг унга тикилганини сизди, юраклар жунбушга келди, "Жангга! Жангга!" деган хитоблар янгради.

Шайх қўлини даст кўтариб, жимлик тилади. Оломон тинчигач, шайхнинг жарангдор овози майдон узра янгради:

– Ўлим йўли муборак йўлдур. Ватан учун ўлим топмоқ эса муқаддас одатдур. Худойим элчиси ўз ҳадисларида: "Ватан сарҳадини бир кун ҳимоя қилмоқ олтмиш йиллик нафл ибодатидан ортиқроқдур" демишлар. Илло, ўлимимиз бошқаларга ибрат бўлсин.

Шайх Кубро хонақоҳга кирди ва дам ўтмай қайтиб чиқди. Эғнидаги бир пайтлар устози кийдирган муборак либос — хирқа белидан маҳкам танғилган, қўлида найза. У эгилиб, майдонда сочилиб ётган қайроқтошларни териб, қўйнига солди ва майдонда йиғилган гуруҳни жанггоҳга — Қобилон дарвозаси томонга бошлади.

Улар етиб борганларида жанг авжида, душман дарвозахонадан ўтиб, шаҳар ичкараси томонга қадам-бақадам силжиб борарди. Шайх даставвал қўйнидаги тошларни ишга солди. Уч-тўртта мўғул аскарининг қаншарини қонатди. Тош қолмагач, найзасини пешлаб душманга рўпара бўлди.

Ёввойи дарё тўғоннинг ўпирилган чоҳига бор қудрати билан ёприлгандек, мўғул қўшини ҳам хиёнат очган қопқага бутун қувватини ташлаган эди. Аскарлар дарёси гоҳ шиддат билан олдинга ташланар, гоҳ найзалару қиличлар сафига урилиб, қонли излар қолдириб орқага чекинарди. Аммо бир лаҳзага чекинган душман яна янги кучлар билан тўйиниб олға юрарди. Дарвозанинг икки тавақаси ловиллаб ёнарди. Аммо шунга қарамай, мўғуллар тошқин сувдек шаҳарга оқиб кирарди.

Ягона бошлиқсиз жанг қилаётган гурганжликлар душман билан охириги нафасгача урушишни қасд қилиб, совуққонлик билан уришардилар. Улар Ўқтойнинг таслим бўлиши ҳақидаги талабини рад этиб, ўз ихтиёрлари билан қуллик ва таҳқирдан ўлимни афзал деб билган, улар учун қаҳрамонларча ўлишдан бўлак нажот йўли қолмаган эди.

Найзасини олдинги сафда турганлардан бирининг кўксига ботиришга улгурган Шайх Кубро ўлиб ётган мўғул аскар қиличинини олиб яна ҳужумга ташланди. Ўша заҳоти унга сапсарик бир мўғул рўпара бўлди. Қиличбозликда биринчи сабоғини олаётган шайх илк зарбадаёқ рақибининг кучли ва чапдаст эканини пайқади. Бироқ душманга қарши юрагида ёнган нафрат кекса шайхнинг кучига куч қўшарди. Пакана мўғул мушукдек чаққон эди, тўсатдан четга сакради-да, шайхнинг бошига қилич солди. Аммо бирдан кўзлари ола-кула бўлиб, қиличинини қўлидан тушириб юборди. У бўшаган қўли билан курагини пайпаслай бошлади-ю, тўсатдан қўллари шалвираб тушиб, юзтубан кулади. Шундагина шайх рақиб курагида ботиб кирган найзани кўрди. Ўзини ўлимдан қутқарган кишини кўриш учун аланглаган шайх уч қадамча на-

рида кўзлари даҳшатдан чақнаб ёнаётган, қўлида алвон байроқни ушлаб олган мўғул навқарига тушди. У хавф-хатарни писанд қилмай, байроқни баландроқ кўтаришга уринар, бу билан сафдошларини яна шиддат билан олға босишга ундамоқчи бўларди. Шайхнинг кўзида унга хос бўлмаган нафрат ва адоват учқунлари чақнади. У бирдан олдинга ташланди-ю, қиличини мўғул кўкрагига санчди. Туғбардор қулаб тушар-тушмас, кокилига чанг солди. Аммо туғбардорнинг ўлимини кўрган орқадаги мўғуллар уни камондан ўққа тутдилар. Новакларнинг бири шайх кўксини тешиб ўтди. Шайх: "Оҳ!" деди-ю, ерга қулади. У туғбардор кокилини қўйиб юбормасдан чап қўли билан кўксидаги новакни суғуриб олди, сўнг бутун кучини йиғиб душман байроғига чанг солди. Ўша заҳот кўз ўнги қоронғилашди. Аммо кўз ўнги қоронғилашаркан, тўсатдан ялт этиб ҳаммаёқ ёп-ёруғ бўлиб кетди. У кенг даштда илиқ ёз кечаси қўйнида юриб кетаётган ота-онасини ва... ўзини — етти-саккиз яшар болани кўрди. Улар қўшни қишлоқдан қайтишарди.

Бола ҳар замон орқасига — онасига қараб қўяди-ю, олдинда зипиллаб бораётган отасига етиб юришга ҳаракат қилади. Ой шундай катта ва чароғон эдики, унинг кўзлари қамашарди. Отасининг оппоқ салласи оянинг бир бўлагидай сузиб борарди.

Бирдан унинг оёғи тойилди-ю, қайгадир тушиб кета бошлади...

"Ўғлим, ўғилгинам!" — дея қичқирди бирдан онаси...

Отаси ялт этиб унга қараб қўлини чўзди...

Онаси оппоқ кабутар бўлиб, боши узра чарх ураркан: "Калима келтир!.. Калима келтир!.." — дея қичқирарди...

"Оллоҳу жилла жалалуху!.."

Мўғулларнинг бири жон берган шайхнинг қўлидан байроқни тортиб олишга уринди, аммо кучи етмади. Байроққа иккинчи мўғул ёпишди. Аммо Шайх Кубронинг бармоқлари душман байроғини шундай куч билан қисиб турардики, душманлар бу куч олдида ожиз қолдилар. Байроққа учинчи, тўртинчи, бешинчи... еттинчи мўғул навқари ёпишди. Улар бараварига зарб билан тортган эдилар, байроқ йиртилиб кетди. Байроқнинг катта парчаси шайх панжасида ғижимланганча қолди.

Мўғуллар газабдан қутуриб шайх мурдасини тўрт ёндан қилич билан чопа бошладилар. Кейин яна мурда қўлидан ялов парчасини олишга уриндилар. Аммо шайх қўли омбирдек маҳкам қисилган эди. Охири мўғулларнинг бири — юзи чўзинчоқ, малларанг, кўса ўнбоши бошқа навкарларни четга суриб, калта қиличини даст кўтарди-да, зарб билан шайх гарданига урди — бош танадан жудо бўлди. Сўнг ўнбоши яна қиличини кўтариб туғ парчасини ғижимлаб турган бармоқларни мўлжаллаб бор кучи билан урди. Аммо қисилиб, муштга айланган бармоқлар тошдек қаттиқ эди, қилич сакраб кетди. Жаҳли чиққан кўса қиличини четга иргитиб, белида осилиб турган ханжарини суғуриб олди ва сўкина-сўкина шаҳид бармоқларини қирқа бошлади. Бармоқлар қони силқиллаб ерга томчилай бошлади. Ниҳоят, мурда бармоқларидан озод бўлган байроқ парчасини олишга муваффақ бўлган мўғуллар чунон бақирдиларки, қилич чопқилашаётган ҳар икки тараф ҳам ҳайратдан қотиб қолдилар. Айниқса, ўнбоши бутун бир қалъани қўлга киритгандек, мағрур эди. Ундан кейин кўса ўнбоши туғбардор мўғулнинг кокилини ғижимлаган шайхнинг ўнг қўлини чопди.

Яқиндаги тош устида бу машъум воқеани кузатиб турган бола (бу бола Саййид эди) уларнинг бу шодиёнасини кўриб, ўзини тута олмай, шундоқ ёнида ётган акаси — Маҳмуд жасадини кучоқлаганча, тўйиб-тўйиб йиғларди. Сўнг байроқ парчасини баланд кўтариб қийқираётган кўсани мўлжалга олиб новак отди. Кўса бир дам ҳайрон бўлиб, қотиб қолди-да, кейин бирдан танасига пичоқ санчилган тўнғиздек бўкириб чопа кетди. Аммо вужудига кириб олган ўлимдан қочиб кетолмади. Дам ўтмай кўзлари аланг-паланг бўлиб, юзгубан қулаб тушди...

Мўғуллар томни ўраб олиб, болани мўлжаллаб новак учира бошладилар. Аммо Саййид болаларга хос эпчиллик билан қўшни томга сакради, сўнг томма-том ўтиб қоча бошлади. Ниҳоят, саройга яқин бир ерда, томга туташ дарахтга осилиб, амаллаб ерга тушди. Бироқ, бир тўп мўғуллар уни қоралаб изма-из келаётган эдилар. Бола саройга кириб яширинмоқчи бўлди. Аммо бу фойдасиз эканини сезди — мўғуллар унга етиб қолганини кўриб тўхтади ва новаксиз қолган камонини четга иргитиб, ёнгинасида ётган жасад қўлидаги совутни шоша-пиша кўтарганча, душманга юзланди.

Мўғуллар болани ўраб олдилар. Саййид яроқсиз бўлса-да, тап тортмай совут билан ўзини ҳимоя қила бошлади. Мўғуллар эса болага тўрт тарафдан найза ўқталишаркан, унинг болаларга хос қилигини – бир ўзи тўрт-беш кишига тенг келмоқчи бўлганини кўриб, мазах аралаш қаҳ-қаҳлаб кула бошладилар. Улар Саййидни даврага олиб, найзалари билан туртишар, бу ўйин уларнинг меҳрсиз кўнгилларини қитиқлаб, роҳат берар, шу боисдан мўғуллар болани ўлдиришга шошилишмасди. Найзалар санчилишидан бутун бадандан қон оқиб, бирпасда боланинг бошдан-оёқ либоси қизил доғлар билан бўялди.

Аммо бола ҳамон бўш келмас, совут билан ўзини тўсишга уриниб, бўш қўли билан мўғулларга зарба бермоқчи бўларди. Тўсатдан у ўзини писанд қилмай, бепарво турган мўғулга ҳамла қилиб, унинг қўлидан қилични тортиб олди ва анграйиб қолган мўғуллар эс-ҳушларини йиғиштириб олмасдан яроқсиз қолган навкарнинг қорнига қилични санчди. Мўғул бўкириб юборди-ю, орқасига тисарилиб кетди ва кўзлари косасидан чиққудайин кенгайди. Сўнг потирлаб қон чиқаётган қорнидаги ярага икки қўлини босар-босмас, ерга ағдарилиб тушди, питирлаб жон бера бошлади.

Мўғуллар ғазабдан қутуриб кетдилар, тўрт тарафдан баравар ҳамла қилиб, боланинг митти вужудига найзаларини санчдилар. Сўнг қийқиршиганча уни баланд кўтардилару даҳшатдан қотиб қолдилар. Вужуди тилка-пора боланинг юзида табассум зоҳир эди, гўё у душманлар устидан кулаётгандек эди.

Мўғуллар кўрқиб кетдилар, найзаларини баравар суғуриб олдилар. Бола жасади гурсиллаб ерга қулади. Аммо ўшанда ҳам қўлидаги қилич билан совутни қўйиб юбормади. Икки қўли ёзилганча ётган боланинг юзида табассум, кўзлари очиқ қолган эди...

* * *

Аҳвол жуда оғирлигини кўрган Гурганж муҳтасиби Алауддин ал-Ҳаййатий ал-Хоразмий бир амаллаб шаҳардан чиқиб шахзодалардан шафқат тилади. Аммо гурганжликларнинг тугёнли қаршилиги туфайли жуда кўп навкарларидан айрилган Чингизхон ўғиллари рад жавоб бердилар.

- Меҳримизни рад этганлар қаҳримизга сазовор бўлсинлар!
- деди Жўжи мухтасибга қаттиқ тикилиб.
- Шаҳрингизни қабристонга айлантирмагунча тўхташ йўқ!
- деди таҳдид билан Чигатой.

Бу гаплардан беҳабар шаҳарда жанг авжида эди. Душман билан охириги нафасгача урушишни қасд қилган гурганжликлар совуққонлик билан олишардилар. Илло, улар учун қаҳрамонларча ўлишдан бошқа нажот йўли қолмаган эди. Уйларнинг томига чиқиб олган, кўрқувдан қалт-қалт титраган қизлар, гўдакларини кучоқлаб олган келин-жувонлар золим ёғий кўлида бадном бўлмаслик учун ўзларини ловиллаб ёнаётган олов кўйнига ота бошладилар. Баъзи хотинлар эса чап кўлида боласи ва ўнг кўлида тиг билан душманларга ҳамла қилар эдилар.

Кутуриб кетган ёғий кўзга кўринганни қилич билан чопиб, сут эмадиган гўдакларни найза билан санчиб ўтга отар эди. Кўп болалар мўғул оёқлари остида қолиб, нечалари ярадор жон чиқар ҳолатда ота-оналарига ёлворардилар. Бу ҳолдан гурганжликларнинг кўзларига дунёю жаҳон қоронғу бўлиб, эсларини йўқотгандек, мўғул аскарларига ташланар эдилар.

Еттинчи кун сўнгида шаҳар тўла душман кўлига ўтди. Кўча-кўйда оммавий қиргин бир лаҳза тўхтамади, қон дарё бўлиб оқди...

Мана шу жанглар бораётган кунларнинг бирида, тонготар пайти шоир Қосим Ҳусайн билан хиёнаткор Хумортегинни Хуррамбоғда қатл этдилар.

Имом Мужтаҳиддин шоир Қосим Ҳусайн ҳақида илк дафъа Бухорода таълим олган чоғларида эшитган, бир-икки марта юзма-юз ҳам келган эди. Қосим Ҳусайн ғазалларини араб тилида ёзарди.

Ўша пайтлардаёқ номи тилларга тушган ёш шоирга вазир ал-Жайҳоний салтанат ҳисобидан етмиш динор ҳадя қилгани Бухорода анчагина шов-шув бўлган эди. Бир даврада ўтирганларида Қосим Ҳусайн: "Агар муҳтож бўлмаганимда, шу пулни олмас эдим", – деб шикоят қилгани ҳам имомнинг эсида. Кейинчалик Хоразмшоҳга яқин бўлган аш-Шиҳаб ал-Хуфий исмли бир ақобир шоирга қандайдир мансаб ва ўн динор бадалига ёнида шеър ўқиб ўтирадиган бир хизматга чорлаганда, шоир бу таклифни рад қилганини эшитди. Бухорони тарк этгач, йиллар ўтиб, у бир фозил кишидан Қосим

Хусайн ҳақида "илм ул-маоний эгаси" деган баҳони эшитди. Шунча вақтдан кейин имом шоирни бугун кўрди.

Дастлаб, у Қосим Хусайнни танимади. Табиатан семиз бўлган шоир узоқ қамал давомида озиб кетган, эгнидаги либоси шалвираб осилиб қолган; фақат кўзлари худди ўттиз йил аввал қандай бўлса, ўшандай чарақлаб турар, аммо улар ҳам безовта эдилар.

Шоирни кеча кўча жангларида бирида асир олиб, энди бошини танасидан жудо қилмоқчи бўлиб турганларида, мўғуллар хизматига ўтган бир хоразмлик таниб қутқариб қолган экан. Бугун тонгда уни Хумортегин билан баробар Ўқтойнинг ҳузурига олиб келдилар. Бир ҳафта ичида қуруқ устихонга айланган, кесиб ташланган қулоғи ўрни қорайиб кетган Хумортегин жон таҳликасида тизза чўккалаб олганича таъзим қила бошлади. Аммо қўллари боғлиқлиги панд бериб, тупроқ устига юзтубан ағдарилди. Аммо шу ётган кўйи ҳам бошини ерга ураверди. - -

Дарвозани очиб бериб, ўзи шаҳардан бир тўп одамлари билан қочиб чиққан Хумортегинни Ўқтой ҳузурига олиб келишганида, у қароргоҳга етмасданоқ отдан тушиб, пиёда ва бошьяланг юриб келган эди. Шаҳзодани кўриши билан тиз чўкиб, ер ўпди ва кўтариб келгани – бир қути жавоҳирни пешкаш қилди. Шаҳзода қутига беписанд назар ташларкан:

– Нега дарвозани очиб бердинг? – деб сўради тўсатдан.

Хумортегин нима дейишини билмай, гангираб қолди. Ахир неча ойким, одам кетидан одам юбориб, гоҳ кўрқитиб, гоҳ яхши ваъдалар билан сийлаб, уни шу ишга шаҳзоданинг ўзи даъват қилмаганмиди? Энди бўлса нега очганини суриштиради. Унинг ожиз ақли шаҳзода дарвозани нега очиб берганини эмас, қай хаёлда очганини билмоқчи эканини фаҳмламасди.

Ўқтой бошқа савол бермади, зериккан кишидек ҳомуза тортиб, қўли билан Хумортегинни кўрсатиб, "Олиб кетинг!" дегандек ишора қилди ва кетма-кет амирга бир чодир ажратиб, кеча-кундуз қаттиқ кўриқлашни буюрди.

Уч кун бурун шаҳзода амри билан сотқинларга нисбатан қўлланиладиган дастлабки жазо амалга оширилган – аминнинг қулоқлари кесиб ташланган эди. Илло, қулоқ эгасининг ҳукмдори олдида ичган қасамини эшитган. Бугун эса жазо давом этишин керак, аввал қасам айтган тилни, сўнг

қасамни берган дилни суғуриб оладилар. Ўз ҳукмдорига, ўз қавмига вафо қилмаган хоиннинг жазоси шу.

Ўқтой ерда юзтубан ётган кўйи бошини тупроққа ураётган қулоқсиз Хумортегинга бор-йўғи бир мартагина ижирганиб тикилди-ю, ўша заҳоти уни унутди. Унинг диққати шоир Қосим Хусайнга қаратилган эди.

Шоир эгнига ҳаворанг узун жулдир кўйлак кийган, боши яланг, қўли орқасига боғлоқлик эди. Чап кўзи ости кўқарган, оғзининг бир чеккаси шилиниб, қони қотиб қолган – шоир шаҳзодага кўрқувсиз, синчковлик билан тикилиб турарди.

Шоирнинг Ўқтойга таъзим қилмаганини кўриб, қароргоҳдагилар шовқин кўтардилар.

– Бош эг, мальун!

– Таъзим қил, кўрнамак!

– Улуғ шаҳзодамиз оёқларига бош ур, баттол!

Қосим Хусайн эса бу сўзларни эшитмагандек, Ўқтойга тикилиб тураверди. Шаҳзода ҳам "Қани буёғи қандоқ бўларкин?" деб, бўйинларини чўзиб бақираётганлар жазавасини томоша қилиб, кутмоқчи бўлди-ю, сабри чидамади.

У оҳиста қўл силтаган эди, четда турган навкарларнинг бири унинг истагини бажо келтирди. У шоир ёнига югуриб келиб, қамчисини маҳбуснинг елкасига туширди. Бу билан шоирни тиз чўктирмоқчи эди. Лекин бечора қари шоир шу заҳоти худди оёғига болта урилгандек қулаб тушди, нафаси қайтиб, ранги бўздек оқарди. Навкар бир қўли билан маҳбусни худди бўш қопни кўтаргандай осонгина кўтариб, оёққа турғазди. Кейин "Таъзим қил!" дегандек, қамчиси билан елкасига туртди.

Шаҳзода яна бир бор қўл силтади. Навкар ўша заҳот орқаси билан тисарилиб ўз ўрнини эгаллади. Ниҳоят, шаҳзода тилга кирди:

– Сен мендан кўрқмайсанми?

– Ёлғиз Оллоҳдан кўрқадилар! – деди шоир.

Бу шоир ҳеч кимдан имдод тиламаслигини, оғзига келганини қайтармай, шаҳзода ғазабини кўзгаши, бу ғазабнинг бир ниши уларга ҳам ботиши мумкинлигидан кўрққан қароргоҳ аҳли вужуди қулоққа айланиб Ўқтой билан Қосим Хусайн суҳбатини тингларди.

– Сен шоирмисен? – деб яна савол берди шаҳзода. Қосим Хусайн индамади.

– Бизнинг падаримиз бўлмиш улуғ ҳоқон ҳам шоирларни қаттиқ суядилар. Шунин билурмисен?..

– Падарингиз Чингиз шоирларни ҳам суяди, ҳам сўяди! – деди Қосим Хусайн.

– Нима?! Нима дединг?!

– Ўқтой ўтирган ўрнидан ёввойи мушукдек чаққон сакраб турди. Сўнг атрофидагиларга аланг-паланг тикиларкан, ўзини босиб қаҳрли кўзларини шоирга қаратди.

– Сен бизнинг буюк галабамизга бағишлаб фатҳнома битурсан, биз-да уни падаримиз улуғ ҳоқон даргоҳига юборурмиз. Англадингми?!

Қосим Хусайн индамади.

Ўқтой олдида турган қимиз тўла шокосани тепа солиб, бақирди:

– Англадингми, деяпман сенга, кўппак?!

– Сен қашқирдан туғилган ҳаромисан! – дея оташин сўзлади Қосим Хусайн. – Мен она юртимни горат қилган босқинчига, гўрида тўнғиз кўпгур Чингизга фатҳнома битадиган қўлимни ўзим чопиб ташлайман!..

– Шундайми?! – деди Ўқтой ўрнига ўрнашиб ўтираркан, – қўлингни чопишга тайёрмисан, аммо биз сенинг бошингни чопиб ташлармиз!

Шу пайт Имом Мужтаҳиддиннинг кўзи шоир кўзи билан тўқнашди. "Сен ҳам шу ердამисан?!" дегандек бўлди шоирнинг кўзлари. Имом кўрқиб кетди. Кўзларини яшириб, издиҳомдан секин орғига сурилиб чиқаркан, икки навқар судраб кетаётган Қосим Хусайннинг сўнгги сўзларини эшитди:

– Туф сенинг тожу тахтингга, тезак ҳиди анқиган куффор! Ўқтой ғазаби ҳануз босилмаганидан титраётган қўли билан калта қиличи дастасини маҳкам сиқди – бу билан ҳаяжонини яширмоқчи бўлди. Аммо бари бир титроқ тўхтамади ва шаҳзода юзидаги бор захру қаҳр мужассамлашган кўзларини чақчайтириб, тупроққа қоришиб ётган Хумортегинга тикиларкан бақирди:

– Олиб бориб тили билан дилини суғуриб олинг! Хумортегин заифлашиб онги билан бўлса-да, бу сўзлар маъносини

англадию, юзи қийшайиб кетди. Шу ҳолда бутун мажолини йигиб Ўқтойдан омонлик тиламоқчи бўлди, аммо азобга тоқат қилолмай тишланавериб, гўшти чиққан лаблари очилмади, фақат бўғзидан нолага ўхшаш бир ингроқ чиқди. Шу ондаёқ у бутунлай ҳушидан кетди. Икки навкар жонсиз жасадга айланиб қолган Хумортегинни судраб кетдилар. Дам ўтмай унинг ҳали титраб турган юрагини ва тилини косага солиб шаҳзода олдига келтирдилар. Ўқтой бир нафас қонолуд икки парча гўштга тикилиб қолди, сўнг бошини кўтарди:

— Бу хиёнаткор юракни ҳеч қачон эгасига хиёнат қилмайдиган итларга беринг!

Имом Мужтаҳиддин нима қилишини билмай қароргоҳни айланиб юрарди. Кўнгли дарё бўйига боришни истар, аммо қароргоҳни ҳалқа қилиб ўраб олган навкарлар бирор кишини ижозатсиз ўтказмасликларини билиб бошқа бир сокин гўша изларди. Ниҳоят, у қароргоҳ ўрнашган тепа ёнбағридаги бир туп гужум соясини танлади — у ер тинч, ҳеч ким унга халал бермасди.

Офтоб нуридан ва азобли уйқусизликдан кўзлари қизарган имом гужум остидаги тошда хомуш ўғираркан, қўйнидан аслида бир пайтлар зангори тусда бўлган-у, қўлма-қўл юравериб ранги ўчган, кўкимтир тус олган чарм билан муқоваланган мўъжазгина китобчани олди. Бу Шайх ул-раис Ибн Сионинг рубоийлари жамланган китоб эди. Имом уни Гурганжга борганида, қамал бўлишига қарамай, гавжум китоб растасидан сотиб олган эди. Имом фол очмоқчи бўлгандек, китобчани тўғри келган жойини очди. Очди-ю, назари тушган рубоийни ўқиб, ўкириб йиғлаб юборди. У узоқ вақт кўзёшсиз пиқиллаб йиғлади ва яна ўша рубоийни қайта ўқишга тугинди:

Ҳой-ҳавасга берилмаким, нафсим дея,

Ҳимоят эт бир нафасинг, нафсинг тия,

Дунё дема, шону шавкат, ишва дема,

— Ким, душманга кўнгул берма дўстим дея.

Имом китобдан бошини кўтариб, мўматалоқ ярадек зирқираб азоб бераётган юрагидан дардни аритмоқчи бўлган каби кўксини силаб дам-бадам хўрсинар, гоҳ кўзларини азоб билан осмонга қаратиб олисдаги жанггоҳ узра чарх уриб, айла-

наётган қузғунлар галасини кузатар, гоҳ умидсиз нигоҳини сарғайган ерга тикиб, остидаги тош ёриғидан чиқиб қаёққадир тизилиб бораётган чумолилар карвонига тикилиб ўтирарди.

Имом шу қадар қаттиқ изтиробда эдики, эсини йўқотиб қўйгандек, ўзи билан ўзи гаплаша бошлади.

— О, мен дўстни сотиб, душманга йўлиққан аҳмоқ! — деб гўлдиради у тош устида руҳан азоб чекиб, чайқалиб ўтираркан. — Ким эдим, ким бўлдим! Муслим эдим, кофир бўлдим! Илмим кўпу илмсиз қолдим! Юрагимни йўқотдим, юрагимни! Одам эмас, шайтон васвасасига учган бир ўлимтикман!

Имом хиёнатчи "наврузий подшоҳ" дарвозани очиши арафасида яна бир марта Ўқтойдан шаҳарга бориб Шайх Куброни олиб чиқишга изн тилаган, даставвал рад жавобини берган шаҳзода, имом қатъият билан Чингизхоннинг амрини ўртага солганидан кейин ноилож рухсат берган эди. Аммо имом Гурганжга бора олмади. Кутилмаганда у аллақандай мудҳиш дардга чалиниб ётиб-қолди. Унинг бутун вужуди титраб-қақшаб, аланга бўлиб ёна бошлади, тишлари такиллаб, оёқлари учидан бошланган совуқлик кўксига оқиб ўтиб аъзойи баданини муз билан тўлдирди. Унинг кўл кўтаргулик мажоли ҳам қолмаган эди. Дам-бадам кўз ўнги қоронғилашиб, чуқур бир қудуқ тубига тушиб қолгандек ҳис қилди ўзини. Бинобарин, у ҳеч қаёққа кета олмади. У ўз чодирода намат шолчаларга ўралиб, икки кун оғир дарддан ҳушини йўқотиб ётди. Лекин дард имом Мужтаҳиддинга қандай кутилмаганда ёпишган бўлса, энди уни шундай тез қўйиб юборди. Гарчи у ҳали заиф, оёқлари бедармон бўлса ҳам, кўнгли қандайдир фалокат бўлишини сезиб беором бўлаверди, оқибат амаллаб кийим-бошини алмаштириб чодиридан чиқди. Қароргоҳга келиб, гумони тўғри чиққанини билди. Фалокат юз берган эди. Сотқин Хумортегин тунда дарвозани очиб берганидан фойдаланган мўғул кўшини шаҳарга ёприлиб кира бошлаган эди.

— Э худо! — деб инграб юборди бу хабарни эшитган имом.

У кечиккан эди. Имом бўғзига оқиб келаётган фарёдни биров эшитмаслиги учун яна чодирига қайтиб келди. Чодирга кирдию бутун ихтиёрини бўш қўйди.

У умрида биринчи марта маза-бемаза гаплар билан бўралаб сўкинар, итдай ириллар, қутурган нордек оғзидан кўпик сочар,

аҳмоқ ўғилни дунёга келтирган ота-онасига лаънатлар ўқирди.

Шунча оху фарёд қилгани, сўкингани билан бу фалокат бошини ололмаслигини англаб, худога илтижо қилиб фақат бир нарсани — ўз умрида зиғирча ҳам ёмонлик қилмаган Шайх Кубронинг қийноқсиз ўлишини тилади.

Ҳозир ҳам гужум соясидаги тош устида ўтираркан, имом яна ўша илтижо билан Оллоҳга юзланди. Кетма-кет шоир Қосим Хусайнга ҳам фотиҳа бағишлаб, гуноҳкор бандасининг дуосини қабул қилишини Тангридан қайта-қайта ўтинди.

Имом қароргоҳ томондан тушиб келаётган одамни кўрди. У яқинлашгач, шаҳзоданинг хос соқчиларидан бўлмиш Анку исмли қиличнинг бир зарби билан одамни иккига бўлиб юборадиган сарбозни таниди. Имом бу навкарни биринчи марта Бухоро жангида кўрган эди. Ўшанда уни икки киши етаклаб қароргоҳга — жарроҳ олдига олиб келишган эди. Бухоролик жангчилардан бири Анқунинг қаншарига қилич урган ва юзини то қулоғигача иккига бўлиб юборган эди. Юзининг ярми унинг кўкрагигача осилиб турарди, юзи ўртасида эса бир қаричча кесилган жой бор эди. Шунга қарамай, навкар икки киши ўртасида юриб келаётганини кўрган имом кўзига ишонмаган, бари бир жарроҳ ёрдам беролмаслиги ҳақида ўйлаган эди. Аммо хитойлик жарроҳ унинг ярасини тикиб, даволади. Яра кутилмаганда жуда тез битиб кетди, фақат тикилган жойи чандиқ бўлиб қолди. Шундан тез орада Анку исми унутилиб, уни ҳамма Чандиқ деб чақира бошлади. Ўқтой бўлса, бўлган воқеани эшитиб, навкарни ўз ҳузурида қолдирган эди. Чандиқ имомга яқинлашгач, уни шаҳзда ҳузурига чорлаётганини айтди. Имом аламини ичига ютиб, қароргоҳга шошилди.

* * *

Бола кўзларини очганда, у нур чулғаган дунёни кўрди, қайдандир қўшиқ қуйлаган одам овози эшитилди. Бу овоз унга ҳам бир қадар таниш, ҳам бегона эди. У ям-яшил ўтлар устида ётар, эгнида оппоқ либос, вужудида худди булоқ суви-дек тиниқлик бор эди. Бола бошини кўтариб атрофига аланглади. Олисда, сабзавор далалар ўртасидаги сўқмоқ бўйлаб кетаётган бир тўда оппоқ либосли кишилар сафини кўрди. Улар уфқ томонга қараб боришар, уфқ эса шуъладан нураф-

шон эди. Бу одамлар узра ҳам нур ёғилиб турар, Курьони каримнинг муқаддас оятлари янграрди.

Бола ўзидан йигирма қадамча нарида оппоқ от етаклаган йигитни кўрди. Йигит ёнида бир чол турар, улар нималарнидир сокинлик билан сўзлаб келишарди. Йигит бола томонга қаради-ю, кўзлари чақнаб кетди. Ҳаяжонини босолмай Сайид томон югурди. Бола акаси Маҳмудни таниб, ирғиб ўрнидан турди ва акасини қаршисига отилди. Улар кучоқлашиб кўришдилар. Акаси сўради:

– Қийналмадингми, Сайид?

Бола акасининг сўзларини тушунмади. У куш каби енгил, осмонга учиб кетгудек кайфиятда эди. Шунинг учун акасига нима деб жавоб беришни билмади.

Чол оппоқ отнинг жировини ушлаб, уларга яқинлаша бошлади. Бола чолни таниди. У Шайх Кубро эди. Шайх Сайиднинг елкасига оҳиста кафтини қўйди:

– Қийналмадингми, Саид?

Бола шундагина уларнинг нима ҳақида сўраганларини англади. Кўзлар ўнгида бадбашара юзлар, таҳдид солиб яқинлашаётган найзалар кўринди. Бола қўрқиб кетиб, акасига маҳкам ёпишди. Аммо уни кўрқитган даҳшат қандай кўринган бўлса, шундай тўсатдан йўқолди. Саид баданини пайпаслаб кўра бошлади. Аммо бирор жойидан қон оқмас, қўйлагига қордек оппоқ эди. У нима дейишини билмай, акасига жилмайиб қўйди. Чол сўради:

– Кетдикми?

Ака-ука баравар жавоб бердилар:

– Кетдик.

Маҳмуд Шайх Куброни оппоқ от устига ўтқазгач, жировни ушлаб йўлга тушди. Сайид югуриб бориб акасининг қўлидан тутди. Улар нурафшон уфқ томон кетаётган одамларга эргашдилар.

– Қаерга кетяпмиз, ака? – деб сўради Сайид.

– Билмайман, – деди Маҳмуд.

Анча юришгандан кейин Маҳмуд ўгирилиб, Шайх Куброга қаради:

– Қаерга кетяпмиз, устоз?

Шайх Кубро ака-укага тикиларкан:

– Ватанга, бўтам, – деди.

Бу жавобни эшитган Маҳмуд Саййиднинг қўлини қаттиқ-қаттиқ сиқиб қўйди.

Орқадан кимдир қичқиргандек бўлди. Улар орқаларига қарадилар. Бир шарпа кўринди. У ҳам оппоқ либосда эди. Бола уни танимади. Шайх эса таниб, овоз берди:

– Шошмай келавер, Қосим Хусайн! Биз сенсиз кетмаймиз...

Қосим Хусайн уларга яқинлашиб, салом бергач, сўради:

– Йўл бўлсин, устоз?

– Асл Ватанга боряпмиз, Қосим Хусайн! – деди шайх.

Қосим Хусайн жилмайди:

– Ўлимингиз муборак! Учовлон жавоб беришди:

– Ўлим барҳақ, шаҳидлик қутлуг!

Олдинда от етаклаган Маҳмуд билан унинг қўлини ушлаб олган Саййид, орқада от минган Шайх Кубро уфқ сари кета бошладилар. Уфқ эса нурафшон, ажриқли қирлардан бўлак осмонда бутун вужудидан нур таралиб учиб юрган малойиклар ва нурафшон уфққа сингиб кетган сўқмоқ бўйлаб кетаётган одамлардан бўлак ҳеч нима йўқ эди.

Фақат ортдан келаётган одамларнинг охири кўринмасди. Болалар, эмизикли гўдақларини кучоқлаб олган келинчак-жувонлар, йўл-йўлакай эртақ айтиб келаётган момолар, бир-бирини таниб олқишлаётган йигитлар устида манбаи кўзга кўринмас ёғду тўкилар, сўқмоқ устига тўшалиб ётар эди. Улар бораётган номаълум манзил бу шуълалардан сонсиз қарра нурафшон эди. Бу шаҳидларга Оллоҳ Таолонинг инояти, унинг нури эди.

Бола нур дунёсига яқинлашган сари ҳамроҳларининг қиёфалари ўзгара бошлаганини кўрди. У ўзидаги ўзгаришларни сезмас, аммо Шайх Кубро қанчалик ўзгариб кетганини аниқ кўриб турарди. Аммо бола бу ўзгаришларни тасвирлаб беришга ожиз эди.

Улар нур дунёсига яқинлашган сайин ажриқзор қирлар, сабза ўтлар ҳам кўринмай қолди, улар нур оғушида юриб борардилар. Саййид тўсатдан қулоғи остида янграган Шайх Кубро сўзларини эшитди:

– Бўтам, сукунатга қулоқ сол, – дерди шайх. – Сен дунёда ҳеч қачон насиб бўлмайдиган нарса – сукунатни тинглаб ҳузур қил. Бу сукунатнинг номи абадият. Сенинг бола қўнглингдаги

қувончга ўхшайди, сенинг маҳзун ўйларингдай покиза у. Уни тинглаб, ҳузур қил. Сен асл Ватанингга қайтдинг, бўтам!..

Саййиднинг назарида шайхнинг бу сўзлари ортада қолган, аммо у ҳали англаб-уқмаган тарафларда қолган, қор ёғиши арафасида оламни қучган тинчлик оғушида ётган Гурганжга етиб турган Жайхуннинг сокин жилдирашидек эшитиларди. Шунда бола вужуди худди либосдек сирғалиб тушиб қолиб, руҳи нурга қориша бошлаганини сезди...

* * *

Ўқтой қатл этилган шоирнинг оппоқ соқолли бошини найзага санчиб, жанггоҳга яқин туриб ҳужумни бошқараётган иниси Чигатойга тортиқ қилиб юборди.

Чигатой иниси юборган тортиққа муҳтож эмасди. У қароргоҳ ўрнашган тепаликда падари Чингизхонга ўхшаб чордона куриб ўтирганча ғалаба ҳақидаги хабарни кутишдан бошқасига ярамайдиган Ўқтойнинг бу ҳимматидан кулгиси қўзғади. У ҳозир бунақа тортиқдан бир эмас, мингтасини юбориши мумкин ўша Ўқтойга! Аммо инисига нисбатан кўнглидаги кекни билдирмади ва калла санчилган найзани соқчиларидан бирига узатар экан, жанг шовқини аралаш бақирди:

— Бу салтанатда бирор шоир зоти қолмагунча, қуртлаб кетгунича кўтариб юрасан! Токим улуғ ҳоқонни олқишламоқдан бош тортган ҳар бир одам боши кетишини англасун!

Чигатойнинг бу сўзларини етказганларида Ўқтой мамнун илжайди.

— Инимиз бундай тортиқларни жуда яхши кўрадилар, кўйиб берсангиз, бутун Мовароуннаҳр аҳлини бошидан жудо қилишга тайёр. Биз ундай эмасмиз! Биз падаримиз улуғ ҳоқон каби меҳр-шафқатлимиз, — деди Ўқтой оғасининг сўзларини эшитиб ваҳимага тушган мовароуннаҳрлик амалдорларга қараб сўйлоқ тишларини иржайтариб...

Шоирнинг бошсиз танасини қамал давомида ўлаксахўрликка ўрганган дайди итлар галасига ташлашга буюрган Ўқтой Имом Мужтаҳиддинни кутиб тановул қилиб ўтирар, атрофида хос соқчилардан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Ҳой, имом, қаёққа ғойиб бўлдинг? Қани, яқинроқ кел, — Ўқтой от гўшти тўла оғзини чапиллата, кумуш табоқдаги

суяклардан бирини олиб имомгача етиб борган узун кир дас-турхон устига ирғитди. — Сен бу шоирни танирмидинг?..

Имом "Йўқ" дея бош чайқади-ю, овқат билан банд шаҳзода буни сезмаганини билиб овоз чиқарди: -Йўқ!

— Имом, падаримиз улуғ ҳоқон омонлик бермоқчи бўлган ўша шайх ҳам шеър ёзади, деганмидинг?

— Ҳа, шаҳзодам, шундай дегандим!

— Агар ундан буюк ғалабамиз мадҳ этилган фатҳнома битишни сўраганимизда ёзармиди? А?! — Ўқтой "Амр этганимизда" эмас, "сўраганимизда" деганидан пушаймон ижирғанди.

Ҳали падари улуғ ҳоқон даражасига етишига анча бор экан. Улуғ ҳоқон сўзи ипга тизилган марварид шодасидек гўзал, қиндан суғурилган найман қиличидек кўрқинчли эди.

— Йўқ, шаҳзодам, ёзмасди, — деди имом.

— Агар унга икки ўғлингни ҳам отларга боғлаб чорпора этамиз, десак ёзармиди?

— Йўқ, шаҳзодам, ёзмасди...

— Агар биз унга аёлингни навкарларга берамиз, десакчи, ёзмасмиди?

— Йўқ, шаҳзодам, ёзмасди!..

— Йўқ дейишдан бошқа нарсани биласанму, имом?! — Ўқтойнинг газаби кўзгади. — Нима, сизлар сифинган ўша худо фарзандингни, аёлингни ўлдиришаётганда, бадном қилишаётганда, индамай қараб тур дейдиму?!

— Йўқ! — деди Имом Мужтаҳиддин.

— Йўқ бўлса, нега шайхинг ҳам, бу шоиринг ҳам ёзишни истамайди!

Имом нима дейишни билмай сукут сақлаб тураверди. Ўқтой бақирди:

— Билмайсанми? Биласан, билмасанг падаримиз улуғ ҳоқон сени аллақачонлар отнинг думига боғларди, сақлаб ўгирмасди. Биласан фақат айтишдан кўрқасан! Кўрқма, айт!

Имом индамай тураверди. Ўқтой ҳам уни тинч қўйиб, оғзини чапиллатишга зўр берди. Охири, қорни тўйди шекилли, бир кекириб қўйди-да, косадаги қимизни бир кўтаришда қулдиради ичиб тугатди. Сўнг имомга қараб тиржайди.

— Ўша шайхинг битган бирорта шеърни билсанг, ўқиб бер! Имом тарадудда қолди. У умрида овоз чиқариб бировга шеър ўқимаган эди.

– Қани, имом, қулогимиз сенда, бошла!.. Ўқи, деяпман, нима бало қулогинг карми?

Имом Мужтаҳиддин диққатини жамлаб, хотирасида қолган Шайх Кубро рубойларини бирма-бир эслай бошлади-ю, Ўқтой яна "Ўқи!" – деб бақирганини эшитиб, чуқур нафас олди-да, оғзини очди. Очишга очди-ю, Ўқтойнинг ўрнидан ирғиб турганини кўриб тўхтади. Олисда қийқириб келаётган уч хабарчи отлиқ ушлаб олган туғлар ғалабадан дарак эди – Ўқтой ўзини унутиб қичқириб юборди. Ниҳоят, отасини қувонтирадиган бўлди! Чигатой юборган хабарчилар шаҳар тўла олинганини, фақат икки-уч жойда хоразмликлар қамалиб олиб ҳамон қаршилиқ кўрсатаётганликлари, аммо ҳадемай улар ҳам бутунлай қириб ташланажакларини айтишди. Қароргоҳда бўлаётган тўс-тўполондан фойдаланиб, Имом Мужтаҳиддин ёлғиз бир ўзи шаҳар томон – минора-минора бўлиб кўкка ўрлаётган тутунлар, қиёмат кунини эслатиб оламни бузиб янграётган оҳу фарёдлар томон йўл олди.

* * *

Хоразмшоҳ саройининг қалин деворлари оламни бузган ҳайқирик, оҳ-воҳ, йиғи-сиғи садоларини бир қадар тўсар, бу садолар имом чўзилган кўйи вужудидаги оғриққа чидолмай ўтирган хилват гўшага, мўғул ноғорасининг овози янглиғ бўғиқ эшитилар эди. Имом Мужтаҳиддин Чингизга юкуниб хизматига киргандан бери учқур ва шафқатсиз мўғул кўшини билан юравериб, жазирама иссиққа, изғирин совуққа кўникиб қолгани каби ҳар сафарги қамалдан, ҳар галги ғалабадан сўнг кўкка ўрлайдиган бу нола-ю афгонларга кўникиб қолсам керак; дея умид қилар, аммо умиди ҳар сафар уни алдар, ҳар гал бу дод-фарёдлардан бекинишга хилват гўша қидиришга мажбур бўларди.

Аммо вужудида яширинган оғриқдан бекинадиган хилват бу дунёда йўқ. Бу галги оғриқ ёмон келди. Энди у мияга чанг солди. Гўё шаҳардан кўкка ўрлаган бутун тутун охир-оқибатда унинг миясига қамалиб қолгандек. Қора илонга айланган тутун мия қатламларини чирмаб қисар, чиқиб кетишга йўл тополмай заҳар қусарди... Имом:

– Улуғ Тангрим, бу оғриқдан мени қутқар, менга тўзим

бер, бандангга раҳминг келсин! — дея илтижо қила бошлади, сўнг бошини маҳкам чангаллаганича ҳўнг-ҳўнг йиғлади.

Боягина сарой остонасида қилич-қалқон ушлаган қўллари икки ёнига чўзиб, очиқ кўзларини осмонга тикканча қотиб қолган ўн-ўн икки яшар болани кўриб ғалати бўлиб кетганини эслади, вужуди дир-дир титрай бошлади. У боланинг кўзларини ёпмоқчи бўлиб эгиларкан, очиқ қолган кўзларда осмон акс этиб, булутлар сузиб юрганини кўрди. Наҳот, шу бола кўркувни билмаса? Наҳот у душманга тобе бўлишдан жангда ўлиш афзал эканини ўзининг мурғак идроки билан англаган бўлса? Наҳот?.. Наҳот?..

Сарой эшиги олдида бошсиз бир танани кучоқлаб йиғлаб ўтирган кампир-чи?! У душманлар кўз ўнгида шаҳид бўлган фарзанди устида йиғлашдан кўрқмай, тебранган кўйи марсия айтмоқда эди. Имом кампирга яқинлашиб, биров эшитиб қолмасин, деган хавотирда оҳиста:

— Эна, бу ердан кетинг, тезроқ кетинг! — деди.

Кампир бошини кўтарди, бироқ қаршисидаги одамнинг кимлигини билмагани учун яна бошини эгиб оларкан:

— Ҳой, болам, — деди йиғлайвериб бўғилиб қолган овоз билан, — мени ўз ҳолимга қўй. Раҳминг келаётган бўлса, мениям ўлдир, қўлингдан келмаса, кет. Юрагимни бўшатиб олай...

У саройга кираётганда ортидан янграган кампир қарғишини эшитди:

— Наслингга қирон келсун, эй, тезак ҳиди анқиган махлуқлар! Имом Мужтаҳиддин ҳайратдан қотиб қолди: Қосим Хусайн ҳам Ўқтойга шундай бақирмаганмиди?

У юрагини кимга бўшатсин? Унинг дардини эшитадиган борми? Унинг ичга ютаверганидан оғриққа айланиб вужудига сингиб кетган фарёди қачон бу оху нолаларга қўшилиб кўкка ўрлайди?!

Имом кўзларини юмди: ўша заҳоти зулматга сачраб турган нурни — қоронғилик қўйнидаги олис юлдузни кўрди. Бу нур, бу юлдуз шуьласи аста-секин эриган тиллага айланиб жилдираб-жилдираб доруссалтана кўчаларини оловга тўлдириб оқа бошлади ва охири ҳамма кўчалар бирлашадиган жой — саройга етди. Сарой олов ичида қолди. Имом вужудида шундай бир кучли оғриқ сездики, боши айланиб, қоп-қорон-

ғи жарға тушиб кетгандек бўлди. Вужуди тушиб кетаётган жар остида қайнаб ётган оташни кўрди ва бу жар жаҳаннам эканини билди-ю, кўксидан шундай бир оҳ кўпдики, бу оҳ унинг онгидаги ўша олис юлдуз шуъласи ёритиб турган энг сўнгги уйғоқ қатламдан чиққан фарёди эди. Шундан кейин у ўзини унутди. Миясида қора илон қусган заҳар бутун вужудига тарқалиб бўлди.

Шу пайт хона эшиги шарақлаб очилди-ю, у ялт этиб кўзларини очди, остонада... шоир Қосим Хусайн турарди! Шоирнинг қонга бўялган вужуди, ёниб турган кўзлари шундай ваҳимали ва оташин эдики, Имом Мужтаҳиддин ўрнидан тураркан, беихтиёр орқага тисарилиб кетди.

"Ё раб! Ахир у қатл этилмагандими?! Чопилган бошини Чигатойга тортиқ қилишган эди-ку?! Қаердан тирилиб келди?! Ким уни тирилтирди?!"

Қосим Хусайн қўлида ушлаб турган қилични унга пешлаб яқинлаша бошлади:

– Сен... қ-қотилсан? М-мен с-сени ўл... ўлдирман!..

"Йўқ! Йўқ! Мен қотил эмасман! Кимни ўлдирибман, кимни?" – Имом Мужтаҳиддин ўзини қиличдан пана қилмоқчидек кўллари билан юзини тўсиб олганича хона бурчагига тикилиб олиб, бўғизланган қўйдек типирчиларди. Охири бутун кучини йиғиб бақирган эди, бўғзидан хириллаган товуш чиқди:

– Мен қотил эмасман! Мен ҳеч кимни ўлдирмадим!

– Сен қотилсан! С-сен юракни ўлдирдинг? Ўз юрагини ўлдирган ссендай р-разил хунрезни нечун ер ютмайди?! Нечун кўзида булут сузиб юрган болани ўлдирдинг, малъун?! – Қосим Хусайн кўзлари совуқ чақнаб, яқинлашиб келарди. – Не қилдинг уни? Не қилдинг, иймонсиз?!"

"Ҳозир чопиб ташлайди! Чопиб ташлайди!" – ўйлади Имом Мужтаҳиддин, кўркув аралаш деворни пайпаслаганича орқага тисариларкан. У чўғдай қизиган пешонасини нақшкор деворга ўрнатилган муздек совуқ чиннига тираганча бир муддат қотди, сўнг бирдан Қосим Хусайнга ташланди. Ташланди-ю, ерда ётган болишлар устига юзгубан ағдарилиб тушди. Дам ўтмай, бошини кўтариб қаради. Хонада ҳеч ким йўқ эди. Ёлғиз ўзи зарбоф бахмал болишлар устида ётарди... У қиқирлаб кулди. Қосим Хусайн уни ўлдиролмади! Қосим Хусайн

ундан қўрқиб қочди! "Бу ҳифзи ҳимоятингга минг қатла шукур, эй Холиқи Олам! Эй мўминлар эгаси, ўз марҳаматингни дариг тутмагайсан!" Имомнинг вужудини ёқимли бир ҳаяжон чулғади. У гўё қанот ёзиб кўкда парвоз қилаётгандек бўлди, кўзларини юмди. Юмди-ю, даҳшатдан бақриб юборди: у яна ўзини олов пуркаб турган жарга қулаётганини кўрди. Кўзларини юмишдан қўрқиб, оташ бўлиб ёнаётган лаблари оҳиста пичирлади: "Мен Шайхи Валитарошнинг итимаан, Қосим Хусайн! Сен мени ўлдирма, Қосим Хусайн! Мен Чингизни тишлаб-тишлаб ўлдираман, мени ўлдирма, Қосим Хусайн!"

Имом Мужтаҳиддин ўрнидан туриб, ўзича алланималарни шивирлаб ташқарига юрди. Остонадаги бошсиз танани кучоқлаб ўтирган кампирга кўзи тушиб, унга яқинлашди.

– Эна, тулинг, – деди у қиқирлаб кулганича, – ўғлингизни ҳам уйғотинг. Ҳаммамиз бориб Чингизни тишлаб-тишлаб ўлдирамиз! Юринг, эна! – имом кампирнинг қўлидан ушлаб тортганди, кампир шилқ этиб ёнбошига ағдарилди. Шаҳид фарзанди устида дунёнинг энг ҳазин, энг ёниқ марсиясини айтиб ўтирган кампир фарзанд доғига чидолмай аллақачон ўлиб қолган эди.

Имом Мужтаҳиддин кампир унинг гапига кирмай ётиб олганини кўргач, бақирди:

– Майли, ухланг, эна! Мен ўзим... ўзим бориб тишлайман. Мен Шайхи Валитарошнинг итимаан... Хув анави бола мени Чингизнинг олдига олиб боради!

Имом булутлар сузган кўзларни эслаб, "Ҳалиям сузаяптимикан?!" – дегандек, боланинг устига эгилди. Дир-дир титраётган қўллари билан боягина ўзи ёпган қабоқларни очиб тикилди: тил-тиник кўзларда осмон ва булутлар акс этди. Имом қувонганча қийқирди:

– Булутлар сузаяпти, булутлар!.. – сўнг боланинг қўлидаги қилични олди ва мурдага қараб гапира бошлади:

– Бўлди энди, ўғлим, тур... Майли, булутларни ҳам олиб юравер... Сен менга Чингизни кўрсатиб қўйсанг, бас! Бўғзидан шундай тишлаб олайки, қони тамом оқиб битмагунча қўйвормайман! Қани, кетдик!– Имом Мужтаҳиддин бола қўлидан тортди. Кушдек енгил бола мурдасини судраган имом сарой қаршисидаги кўчага қараб юрди. Дам ўтмай қаршиси-

дан чиққан, қоп елкалаб олган сап-сарик мўғул навқарини кўрди-ю, мурда қўлини бўшатиб, қиличини пешлаб югурди.

– Ҳа-а, Чингиз, қўлга тушдингму? Ҳозир сени тишлаб-тишлаб ўлдираман! Қонингни ичаман, Чингиз!

Шу пайтгача не-не жангу жадални кўрган мўғул ўзи томонга қилич пешлаб югуриб келаётган телбасифат кимсани кўриб, қопни бир силтаб елкасига яхшилаб ўрнаштириб олди-ю, ўқдек орқасига қараб қочди. Мўғул жонидан эмас, елкасидаги қопдан кўпроқ хавотирда эди. Имом Мужтаҳиддин, умрида бунақа тез чопмагани учун, нафаси ҳарсиллаб тўхтаб қолди ва қиличини ерга тираганича, қочиб кетаётган мўғул ортидан бақирди:

– Ҳой Чингиз, Шайхи Валитарошнинг йтидан қочиб бўпсан! Осмонга чиқсанг оёғингдан тишлаб тортаман, ерга кирсанг қулогингдан!..

Шу пайт у сарой томон яқинлашиб келаётган отликларни кўрди. Бу шаҳарга тантана билан кириб келаётган Ўқтой бошлиқ қароргоҳ аҳли эди. Ўқтой тундек қоп-қора отини тўхта-тиб, мағлуб этилган пойтахт маркази – Хоразмшоҳ саройига бир дақиқа тикилиб қолди. Ҳар гал у бунақа муҳташам саройларни кўрса негадир асабийлашарди: у жонидек азиз ўтовни совуқ ва ҳаддан ташқари маҳобатли бир гўшага алмаштираётганидан асабийлашарди. Аммо қанча асабийлашмасин, мағлуб бўлган подшоҳларнинг саройларида бир дақиқа эгалик қилиш – ғалабанинг бош тантанаси эди. Ундан кейин бу сарой ёндириладими, вайрон этиладими, бари бир эди.

Унинг хаёлини аллақандай шов-шув бўлди. Оти тўхтаган жойдан сал олисроқда тўрт навқар бир кишини қувиб юришар, "Ушла!", "Тўхта!" – деган хитоблар эшитиларди. Ниҳоят, тўртовлон қочоққа етиб олдилару ерга босдилар. Лекин у қандайдир ғайритабиий бир шиддат билан навқарларни силтаб ташлади-да, Ўқтой томонга қараб югурди. Шу лаҳза Ўқтой уни таниди: важоҳати мудҳиш, уст-боши олишувда йиртилган, кўзлари чақчайиб кетган бу кимса Имом Мужтаҳиддин эди. Имом ҳам отликларни кўриб шартга тўхтади, телба кўзларини ерга қадаганча бир зум турди, сўнг кўзларини алақчалақ қилиб, у ёқ-бу ёққа аланглаб бақира бошлади:

– Қиличим қани менинг?! Ким олди қиличимни?! Мен Чингизни ўлдираман ўша қилич билан! Ким олди қиличимни?! Ким?!

Имомнинг нафаси бўғзига тикилиб қолди. — Ҳа-а! Қилич-ни нима қиламан?! Ахир мен Шайх Кубронинг итиман-ку! Чингизнинг бўғзидан шундай тишлаб олайки, қони тамом оқиб тугамагунча қўйвормайман! Қўйвориб бўпман, Чингиз!

Ўқтойни қуршаб турган издиҳом нималар бўлаётганини тушунмасди. Аммо Ўқтой Имом Мужтаҳиддин ақлдан озганини дарров англади. Телба бўлмаса "Чингизни ўлдираман!" деб бақирармиди? Агар шундай демаганида эди, у бу девонадан раҳм-шафқатини дариф тугмасди: ўлдирмасди! Қўлоёғини занжирлаб қўярди, холос. Ана — Шайх Кубронинг итиман деяпти, занжирланган итдек яшайверарди. Телба бўлмаса Чингизни ўлдираман деб бақирармиди? Бундай гапни айтган экан, соғми, телбами, ҳар қандай одам ўлимга маҳкум! Ҳа, ўлимга маҳкум!

Ўқтой бугунги зафар кунда ҳали қиличини қинидан чиқармаган, ҳали унинг дамани қонга бўямаган эди. Шу сабабданми, қўллари қилични соғинган, қулоғи қиличнинг ҳавони кесиб тушаётганида юракни қитиқлаб тараладиган ёқимли товушни қўмсаган Ўқтой калтагина қиличини суғурди-ю, отини олдинга ниқтади. Ҳаётдек гўзал тулпор ёлларига урилган Азроил нафасидан кўрқиб кетди ва шиддат билан олдинга ташланди.

Имом Мужтаҳиддин ўзига яқинлашиб келаётган отлични кўрди-ю, бир лаҳза қора илон чирмаб турган онгида тиниқлик пайдо бўлди: ич-ичида уят туйди. Ўлимнинг нимасидан кўрққан экан? Ана, ўлим яқинлашиб келяпти, аммо кўрқув қани? Қани кўрқув?! Имом ерга эгилиб тош олди ва қиличини яланғочлаб келаётган отлич томонга ота туриб бақирди:

— Наслингга қирон келсин, тезак ҳиди анқиган куффор! Дам ўтмай Ўқтойнинг сўйлоқ тишларини иршайтирганча боши узра кўтарган қиличини кўрди, кўрди-ю калима келтирди: "Аманту биллаҳи ва расулиҳи!"

Кайфияти бузилган Ўқтой биринчи марта одатга амал қилмади: мағлуб душман саройида ўтириб базм қурмади. Ҳозиргина Имом Мужтаҳиддин қонига бўялган қиличини эгнидаги зарбоф тўнга артди-да, отига қамчи урди. Ҳаётдек гўзал тулпор яна ёлларига урилган Азроил нафасидан кўрқиб, шамолдек учди.

Эски қароргоҳига қайтган Ўқтой ҳузурига шонли галаба билан қутлашга кирган аскарбошиларга ғазаб тўла кўзларини қадаб

буюрди: "Бирортаси тирик қолмагандан кейин мени келиб қутлайсиз! Аямай қиринг! Ҳатто бирорта ит ҳам соғ қолмасин!"

Босқинчилар қўлида қуроли бор одамларнинг барчасини ўлдириб бўлгач, қолган аҳолини шаҳардан ташқарига — Хуррамбоғ яқинидаги ялангликка ҳайдаб чиқдилар. Улар дастлаб Мўғулистонга юбориш мақсадида юз мингга яқин хунарамандни ажратиб, алоҳида майдонга тўпладилар. Шундан сўнг эркакларни, бола демай, қари демай, қатлиом қилдилар. Муаррихлар ёзишича, бу қирғинни амалга оширган эллик минглик қўшиндаги мўғул аскарларининг ҳар бири йигирма тўрттадан одамни қатл этган. Бу даҳшатни кўриб эси оққан хотин-қизларни мўғуллар даставвал ечинтирдилар. Сўнг эса уларни икки гуруҳга бўлиб, бир-бирлари билан муштлашишга мажбур қилдилар. Бу ишларга бош-қош бўлган Чигатой отда турганча: "Сизларни муштлашишга жуда уста деб эшитганмиз, қани хунарларингни бир кўрсатинглар-чи!" — дея қичқирарди. Бечора хотинлар нима қилишларини билмай, бир-бирларига тикилиб ҳўнг-ҳўнг йиғлардилар. Охири Чигатойнинг ишораси билан уч-тўрт аёлни чошиб ташлашгач, ноилож қолдилар. Машъум жанг манзарасини томоша қилиш жонларига теккандан кейин мўғул аскарлари ўзларига маъқул ёш аёлларни танлаб, қолганларни бир сафга тизиб, қиррали оғир чўқморлар билан бошларига уриб, қиличу ханжарлар билан чошиб ўлдирдилар. Бу даҳшатли воқеани кўриб, қурбонларнинг оху фарёдини эшитиб турган хунарамандлар худодан ёрдам тилашар, уларни душман қўлига ташлаб, ўзи қочган Муҳаммад Хоразмшоҳни қаргаб, кўз ёш тўкардилар...

Даҳшатли қирғиндан бир неча кун ўтгач — Гурганж мўғул аскарлари томонидан таланиб бўлгач, Амударёдаги банд бузиб ташланди ва Гурганжни сув босди. Сув устида қалқиб сузиб юрган мурдаларнинг қўланса ҳиди бу атрофга яқинлашган кимса димоғини ёрарди.

Кейин ёмғирлар мавсуми бошланди. Кечаю кундуз изиллаб ёғилган ёмғир яна ўз изига қайтган, дарёдан қолган куйқум қатламларини оқизиб кетолмади, шаҳар вужудига сингиб қолган ўлим ҳидини ювишга ожизлик қилди. Кейин қиш келди. Қор тушиб, машъум манзарани олам кўзидан яширди. Кетма-кет етиб келган бўронлар яйдоқ шаҳар узра ёпилган

қор кўрпаси остида қолган саноксиз шаҳидлар руҳини йўқлагандек бетиним увиллади.

Кейин баҳор келди, яна чечаклар унди, яна одамсиз шаҳар томларида, қоп-қорайиб ётган қамишлар ораларида лолақизгалдоқлар очилди, яна далалардан оқиб тушган сўқмоқлару йўллар четида ажриқлар гилам ёзди, яна қуёш нуридан тирилган толлар ям-яшил новдалари шокила-шокила бўлиб осилди. Қобилон дарвозасининг ўрни бўлган култёпа устида бир ниҳол бош кўтарди. У нимжон ва ҳимоясиз қаддини дунёга намойиш этар, қуёшга қараб бўй чўза бошлада. Бу ўша Маҳмуд исмли косиб йигит қўйнидаги шафтоли данаги ичида яширин дарахт эди. Бу дарахт юксалгани сайин ҳаёт ва абадият тимсоли сифатида ўз қошига одамларни чорлаб турарди...

* * *

Абулфатҳ ас-Самарқандий шу кетишда ватанига қайтолмади. У мағрибга қараб қочган сайин, мўғуллар ҳам янги-янги ўлкаларни забт этиб силжиб келишарди. У мағрибга қочган сайин ватан шунча узоқлашар, ватанга қайтиш чорасиз умидга айланиб борарди. Бир пайтлар юзлаб теваларга мол орғиб, мамлакатма-мамлакат кезган омадли савдогар энди бор аламини ичига ютган, бор мулки бир хуржунга сиққан қочқинга айланган эди. У Нишопурда истиқомат қилганида Хоразмдан Ироққача оғизма-оғиз кўчиб келган Гурганжнинг мўғуллар томонидан қандай олингани, Хумортегиннинг хиёнати, Шайх Нажмиддин Кубронинг ўлими ҳақидаги ҳикояни эшитди. Яна Самарқанддаги ота-онаси, бола-чақасини эслади, Худодан ул мазлумларга иноят тилаб ўтинди.

Абулфатҳ Бағдодга қараб йўл олди, бу шаҳардаям у узоқ туrolмади. Душман шу ёққа қараб келаётганини эшитиб, у ердан ҳам қочди. Охири бориб-бориб Кўнё шаҳрига етди. Шу ерда у Шайх Кубронинг улуғ шогирдларидан Баҳоуддин Валад истиқомат қилишини эшитди. Бир неча кундан сўнг Абулфатҳ "Султон ул-уламо" деб муборак ном олган шайх хонадонига ташриф буюриб, Хоразмнинг забт этилгани ва Шайх Нажмиддин Кубронинг ҳалокати ҳақида эшитганларини ҳикоя қилиб берди. Султон ул-уламо уни диққат билан тингларкан, ҳар замон ёнида бош эгиб сукут сақлаган йигирма-

Йигирма бир яшар йигитчага зимдан қараб қўяр, кўксини гижимлаб, алам билан бош чайқарди. Йигит унинг ўғли — Муҳаммад эди. Йигит Абулфатҳ ҳикоясини чурқ этмай тингларди. Фақат Нажмиддин Кубронинг қаҳрамонона ўлими, шайх бармоқлари гижимлаган ганим кокили ва байроғи ҳақидаги тафсилотни эшитаркан, бошини кўтариб, отасига қаради, аммо индамади. Бу лаҳза сўз йигит қалбида тугён урган алам тўфонини сифдирилмас, ҳар қандай сўз ортиқча эди.

Абулфатҳ ҳикоясини тугатгач, орага оғир сукунат чўкди. Сўнг Шайх Баҳоуддин устозининг руҳини ёдлаб, узоқ тиловат қилди. Шундан кейин ҳам сукут бузилмади. Охири Мавлоно бош эгиш билан Абулфатҳга кетишга ижозат берди. Қочқин савдогар шайхга таъзим қилгандан сўнг Муҳаммадга назар солди. Кейин хайрлашди. Кузатишга ёлғиз Муҳаммад чиқди. Шом зулмати Кўнённи чодирдек чулғаб олган эди. Абулфатҳ сукут ҳукмрон кўчаю майдонлардан ўтиб, шаҳарнинг Ҳалқабағўш дарвозаси ёнидаги карвонсаройга қайтди.

Аммо Муҳаммад ўша кеча ухлолмади. У меҳмон туфайли дастлаб Самарқанд ҳақида ўйлади. Отасининг айтишича, у мана шу кўҳна шаҳарда дунёга келган, аммо чилласи чиқарчиқмас Балҳга олиб кетилган экан. Онасининг насл-насаби ҳам Самарқанднинг муътабар ва маърифатли хонадонига уланади. Шу сабабдан ҳам у Самарқанд ҳақидаги ҳар қандай гапни жон қулоғи билан эшитарди. У олис-олисларда қолган шаҳар ҳақида кўзларини юмиб ўйлар экан, тасавурида ёнаётган китоблар уюмини кўрди-ю, вужуди титраб кетди.

Кейин у меҳмоннинг Шайх Кубро ҳақида айтган гапларини эслади. Муҳаммад кекса отасининг устози бўлмиш бу шайх ҳақида кўп эшитган, Марвда яшаган кезларидаёқ шу улуғ зот тарбиясини олишни орзу қилган эди. Наҳотки, мовароуннаҳрлик савдогар сўйлаган ҳикоя эшитган ҳикояларининг энг сўнггиси бўлса?! Наҳотки, шундай бўлса?! Йўқ, йўқ, асло ундай бўлмайди! Келажакда Мавлоно Жалоловдин Румий номи билан дунёни маърифат нурига чулғанган бу йигитча Шайх Куброни ҳеч қачон унутмайди. Умрининг охирларида эса Шайхга бағишлаб ҳаяжонли сатрларни битади:

Мо аз он муҳташамонем, ки соғар гиранд,

На аз он муфлисакон, ки бузи лоғар гиранд,

*Ба яке даст маи холиси имон нўшанд,
Ба яке дасте дигар парчама кофир гиранд.*

(Мазмуни:

*Биз шундай улуғларданмизки, гавҳар тутамиз,
Ориқ эчки тутган пасткаш – муфлис эмасмиз,
Бир қўлимиз билан имон қадаҳидан май ичсак,
Иккинчи қўлимиз билан кофир яловини тутамиз.*

Орадан икки асрдан зиёд вақт ўтади, буюк донишманд подшоҳ Мирзо Улуғбек "Тарихи арбаъи улус" китобида Шайхи Валитарошнинг аламли тарихига бир неча варақ ажратиб, Шайх вафотига бағишланган тарихни қайд этади: "Ҳазрати Шайхи бузургворнинг Хоразм қатли омидаги қатли муборак туркий юнд йилига мувофиқ келадаган 618 ҳижрийда содир бўлди. Ҳазрати Шайхи Валитарош Шайх Нажмиддин Кубро, Тангри унинг руҳини муқаддас тутсин, (вафотига битилган) тарихда шундай дейилади.

Назм (мазмуни):

Муршиди аъзам Шайх Нажмиддин Кубро Худо амри билан Хоразм учун бошини тикди. Бошини топширишда қотил яловига ёпишди. Дини Ҳақ иқлимининг подшоҳи, ул пир сарпанжасидан ўн забардаст йигит яловини кўриб ҳайратда, қолган оқиллар бу ҳолни шарҳладилар: Ялов учини шайх тутиб, таърих айтдики, вафотим санаси "Шоҳи шуҳадо" ("Шаҳидлар шоҳи")дир.

Жамеи мусулмонлар аълосига Оллоҳи Таоло раҳмати ёғилсин".

Орадан яна бир неча ўн йилликлар ўтгач, теурийлар сулоласининг сўнгги қудратли вакилларида бири ва буюк шоир бўлмиш Ҳусайн Бойқаро бир куни туркий шеърият султони Ҳазрат Мир Алишер Навоийга қарата айтадики: "Агар мен подшоҳлик ишлари ила шуғулланишдан қўл тортишга жазм этсам, Шайх Нажмиддин Кубро мозори остонасининг жўрубкаши (супурувчиси) бўламан".

Яна бир неча йиллар ўтади, теурийлар сулоласини тарих саҳнасидан туширган, ҳам шеър, ҳам жанг санъатида беназир Муҳаммад Шайбонийхон ҳазрати Шайх Кубро ўлими тарихини шундай битади:

*Онинг тарихидур "Шаҳи шуҳадо",
Яна бир "алиф" бирла бўлур адо.*

Оллоҳ Таоло Одам ўз нуқсонларини очиб ташламоғи учун унга Қалб, уларни бартараф этишга Тақво берди. У Қалбни ўзига тахт деб билди ва ўзининг руҳини бу тахтга ўтқазиб, Одам вужудини хайвон руҳига миндириб Ерга юборди. Юбораётиб шундай деди: "Кунту каназан аммахфиё", яъни пинҳон эдим, истадимки, танилсам, ўз жамолимни кўрсатсам...

Яна айтдиким: "Огоҳ бўлинг? Менинг тўғри йўлим устида сизларни кутиб ўтирган шайтон бордур. Ҳар лаҳза, ҳар сония сизларга олдингиздан ва ортингиздан, ўнгу сўлингиздан келиб Тўғри йўлдан оздирмоқчи бўлади, барча гуноҳ ишларни чиройли қилиб кўрса-таб қўяди. Ҳолбуки, бу нарсалар дунёнинг ўткинчи матоларидир. Билинглар, албатта, булар фитна – синовдир. Шуни билингким, Биз ҳар бир бандамизни Қиёмат кунда ўз номаи аъмоли билан чорлагаймиз. Бас, кимгаки ўз китоби – номаи аъмоли ўнг қўлидан берилса, ана ўша кишилар ўзларига қанчалик зулм қилинмаган ҳолида, номаи аъмоларида битилган яхши амалларининг савобларини билиб олурлар. Кимки шайтонга эргашиб, Тўғри йўлдан озган кўр-гумроқ экан, у охиратда ҳам кўр ва бутунлай йўлдан озгувчидир ва мен жаҳаннамни улар билан тўлдирадурман!"

Оллоҳ Таоло яна айтди: «Сизларга Мен тарафдан ҳидоят келганида, ким менинг ҳидоятимга эргашса, йўлдан озмас ва бахтсиз бўлмас. Албатта, Оллоҳингиз золим кишиларни ҳидоятга бошламайди. Албатта, Оллоҳингиз ким ёлғончи, кофир бўлса, ҳидоятга бошламайди, Ким Оллоҳга иймон келтирса, унинг қалбига Оллоҳ ҳидоят солади. Ким Менинг эслатмамдан юз ўгирса, бас, албатта, унинг учун тангчилик – бахтсиз ҳаёт бўлур ва Биз уни Қиёмат кунда кўр ҳолда тирилтирурмиз! У: "Парвардигор, нега мени кўр қилиб тирилтирдинг, ахир кўрар эдимку", – деганида, Биз айтурмизки: "Шундай. Сенга Бизнинг оят – мўъжизаларимиз келганида, уларни унутдинг. Бугун сен каби иймон келтирмаган кимсаларни мана шундай жазолармиз. Охират азоби эса шак-шубҳасиз қаттикроқ ва узоқроқдир».

Яна айтдиким: "Кимниким Биз йўлдан оздирсак, бас, унинг, учун бирор ҳидоят қилувчи бўлмас. Кимни Биз ҳидоят қилсак, бас, унинг учун бирор йўлдан оздиргувчи бўлмас. Оллоҳ қудратли ва интиқом олувчи эмасми? Бас, ким ҳидоят йўлига юрса, ўз фойдасига юрган бўлур. Ким бу ҳидоят йўлидан озса, фақат ўзининг зиёнига адашган бўлур. Ҳеч ким уларнинг устида вакил – кўриқчи эмас. Сизга ишонмаганларга айтинг: "Менга Оллоҳнинг

ўзи етарлидур". Таваккул қилувчи – суянгувчи зотлар ёлғиз Унга таваккул қилурлар".

Оллоҳ Таоло яна айтдиким: "Бутун Ер Қиёмат кунда Оллоҳнинг чангалидадир. Осмонлар эса Унинг қудрат қўлида йигилгандир. У зот уларнинг ширкларидан пок ва юксакдир. Сур чалинадию, осмонлар ва Ердаги бор жонзот ўлади, ёлғиз Оллоҳ хоҳлаган зотларгина тирик қоладилар. Сўнг сур иккинчи бор чалинадию, баногоҳ барча халойиқ қайта тирилади ва қабрларидан туриб, Оллоҳнинг амрига кўз тутадилар. Маҳшаргоҳ Парвардигорининг нури билан ёришади, номаи аъмол ҳисоб-китоб қилиш учун ҳозирланиб қўйилади, пайғамбарлар ва гувоҳлар келтирилади ва барча бандаларнинг ўрталарида бирорталарига зулм қилинмаган ҳолда ҳақ билан ҳукм қилинади ва ҳар бир жонга қилган амалининг мукофот ва жазоси комил қилиб берилади. Илло, Оллоҳ уларнинг қилган ишларини жуда яхши билур.

Кофир бўлган кимсалар тўда-тўда қилиниб жаҳаннамга ҳайдалади, то қачон улар жаҳаннамга келиб етганларида, унинг дарвозалари очилади ва унинг қўриқчилари кофирларга: "Сизларга ўзларингиздан бўлган пайғамбарлар Парвардигорингизнинг оятларини сизларга тиловат қилган ҳолларида ва сизларни мана шу кунингиздаги мулоқотдан огоҳлантирган ҳолларида келмаганмидилар", – деганларида, улар: "Ҳа, келганлар, лекин бизлар уларни ёлғончи қилганимиз сабабли мана шу азобга гирифтор бўлдик", дейдилар. Шунда уларга айтилади: "Жаҳаннам дарвозаларидан кириңлар! Сизлар ўша жойда мангу қолурсизлар!" Парвардигорларидан кўрққан, унинг Тўғри йўлидан озмаган, Ҳақиқий Гўзалликни севган зотлар эса тўп-тўп ҳолда жаннатга келиб етганларида ва унинг қўриқчилари: "Сизларга тинчлик-омонлик бўлсин! Хуш келдингиз! Бас унга мангу қолгувчи бўлган ҳолларингизда кириңгиз", – деганларида улар беҳад шодланурлар ва "Бизларга ваъдасини рост қилган ва бизларни бу жаннат ерига ворис қилган ҳамда жаннатдан ўзимиз хоҳлаган тарафда ўрин-жой олишимизга муваффақ қилган Оллоҳга ҳамду сано бўлсин", дерлар.

Яна Оллоҳ айтдиким: "Ўша кун куёш нурсизланиб қолур, юлдузлар ўз фалакларидан дув-дув тўкилур, денгизлар тандир каби қизиб, сув ўрнида олов билан тўлур, осмон ёрилиб кетар ва ер устидан сидириб олинур, номаи аъмол саҳифалари очилур, қабрлар тўнкариб қўйилур! У Кунда одамлар тўзғитиб юборилган парвоналар каби бўлиб қолурлар. Тоғлар эса титилган жун каби осмонда учиб юрадиган бўлиб қолур! Ана ўша Кунда ҳар бир жон ўзи дунёдалик чоғида қилиб ўтган ва ўзидан кейин қолдирган

барча нарсаларни билур! Эй инсон, нима сени улуғ Парвардигорингга ибодат қилмасанг ҳам бўлаверади, деб алдаб қўйди?! У сени яратиб сўнг барча аъзоларингни тиклаб, сўнг қоматингни ҳам расо қилиб қўйган зот-ку!

У сени Ўзи қай суратни хоҳлаган бўлса, ўша шаклда ижод қилди-ку!

Балки, сизлар Қиёмат кунини ёлғон дерсизлар, шунинг учун ҳам Оллоҳ буюрган амалларни қилмайсизлар ва У зот қайтарган ёмон амаллардан қайтмайсизлар! Ҳолбуки, шак-шубҳасиз сизларнинг устингиздан ҳар бир амалингизни ёд олиб, ёзиб тургувчи улуғ фаришталар бордир. Шак-шубҳасиз, яхшилар жаннат неъматларидандирлар.

Шак-шубҳасиз, фисқ-фужур қилгувчи кимсалар дўзахидирлар! Улар дўзахга жазо кунда кирурлар! Ва улар дўзахдан халос бўлгувчи эмасдирлар! Эй инсон, сен жазо Куни нима эканини қаердан ҳам билурсан?! Яна такрор айтаманки, сен жазо Куни нима эканини қаердан ҳам билурсан? У Кунда ҳеч бир жон бошқа бир жонга бирор нарса қилишга эга бўлмас! У Кунда барча иш ёлғиз Оллоҳники бўлур!..”

Жазо Кунда Шайх Нажмиддин Кубро, Имом Мужтаҳиддин Қозихон, малика Туркон хотун, Муҳаммад Хоразмшоҳ, Хумортегин, очик қолган кўзларида булутлар сузган бола, шаҳид фарзанди устида дунёнинг энг мунгли марсиясини айтиб жон берган кампир, шоир Қосим Ҳусайн, Темурмалик, Шайх Маждиддин Бағдодий ва биз билган-билмаган кишилар, биз ҳаммамиз қайтадан тирилурмиз. Қай биримиз қайси бир тўпга қўшиламыз – бу ёлғиз Оллоҳга маълум.

Қуёш ва унинг ёғдусига қасам,

Унинг ортидан келган ойга қасам,

У (қуёшни оламга) ошкор қилган кундузга қасам.

У (қуёшни ўз зулмати билан) ўраб-яширган кечага қасам.

Осмонга ва уни бино қилган зотга қасам.

Ерга ва уни ёйиб, текис қилиб қўйган зотга қасам. Жонга ва уни расо қилиб, яратиб унга фисқ-фужурини ҳам, тақвосини ҳам илҳом қилиб, ўргатиб қўйган зотга қасамки, дарҳақиқат уни – нафсини, жонини иймон ва тақво билан поклаган киши нажот топади ва у жонини фисқ-фужур билан қўмиб хор қилган кимса номурод бўлади.

Тамом.

1990-1992 йиллар.

ЎЗИМДАН ЁМОННИ КЎРМАДИМ...

Хоразм... Кўҳна Урганч... Бу қадимий номларни тилга олганда, ёхуд эшитиб қолганда, ҳар гал Ҳазрати Шайхи Валитарош ёдимга тушади. Таваллудидан эътиборан, буюк Шайх тафаккури нури билан ёришган саккиз ярим асрлик вақт инсоният тарихининг бебаҳо ва тенги йўқ хазинасига айланди. Зеро, фоний вужуд ўлимга дуч келган нуқтада абадий тўхтар, аммо тафаккур тўхтамайди, у кейинги авлодлар онгида, руҳида, ҳис-туйғусида ривожланади, яшайди, нафас олади. Шайх Нажмиддин Кубро шахсияти ва фаолияти, унинг беқиёс ижоди ана шундай мангуликка ва тирикликка дахлдор ҳодисалар туркумидандир. Ватан озодлиги учун жанг майдонида ҳалок бўлганидан буён неча асрлар ўтмасин, Шайх Кубронинг номи, илмий-маърифий ижоди, сўфиёна сатрлари ва ҳикматлари комил инсонлар юрагида қон каби гупиллаб яшамоқда. Бугун буюк ватандошимиз меросини фақат Ўзбекистондагина эмас, Фарбу Шарқ мамлакатларида ўрганадилар, тадқиқ этадилар.

Мен бундан анча йиллар аввал (1990 йилнинг кузида) Шайх Кубро ҳаёти ва фаолиятига бағишланган тарихий-маърифий асар ёзишга қўл урдим. Аммо асарни ёзишга киришишдан аввал Ҳазрати Шайхдан ижозат олиш ниятида Кўҳна Урганчга отландим.

* * *

Баҳорнинг ўртаси эди. Кўклам кўҳна Урганч теварагини қуршаб олган далаю даштларни забт этиб, шаҳарга бостириб кирган пайт. Дов-дарахтлар қуш тилидек майда-майда барглар чиқарган, момоқаймоқлар сап-сарик гул очган. Бундай мавсумда баҳорнинг яшил гилами ёзилган даштларда қизғиш-қўнғир илонлар офтобда тобланиб мароқланади, тошбақалар буришиб кетган бўйинларини чўзиб, бир чимдим ўт тишлашга уринади. Кўҳна шаҳристон асорати бўйлаб ҳорғин қадам ташлаб, атрофга тикиламан. Баҳор келиб, олис мозийдан қолган ёдгорликлар - Фахриддин Розий, Хоразмшоҳ Такаш, Тўрабекхоним мақбаралари теварагида, уларнинг Самарқанду Бухородагига ўхшамаган гумбазлари ва пештоқларининг ҳар жой-ҳар жойида униб чиққан яшил чечакларни томоша қиламан. Ана, олисроқда икки иншоат: Шайх Кубро ва Султон Али мақбаралари кўзга ташланади. Олдиндан Кўҳна Урганчнинг қадимий харитаси-ю шаҳарга бағишланган альбомлардаги суратлар билан яхши таниш бўлганим учун уларнинг қай бири Шайхи Валитарошнинг даҳмаси эканини узоқдан танийман. Ниҳоят, усти ёйси-

мон ва атрофлари узун тўртбурчак шаклда нақшланиб, безатилган кичкина эшик олдида тўхтаман. Оқиста тиз чўқарканман, бутун вужудимни ҳаяжон босади. Муҳтарам зот ҳақида шу пайтгача барча ўқиган-билганларим озлигини азиз остона қошига етгандагина англаб қолдим. Яратилганидан буён Оллоҳ нури ёғилган бу кўҳна замин не-не кечмишлар гувоҳи, не-не фожиалару шукуҳли давронлар манзили бўлди. Бу нури мукаррам боис энг қаттол, энг қонли кунларда ҳам юраклар умиддан бегона қолмади. Бу нури мукаррам боис жаҳолат билан тафаккур неча карра хор этилган, дорга осилган, қароғига мил тортилган, тириклайин териси шиллинган буюк маърифатчи инсонлар руҳининг олий самараси - тафаккур охир-оқибат ғолиб келган.

Жангчи баҳодирлиги, шоиру олим матонати, деҳқон машаққати, қария донишмандлиги, йигит жасорати, она меҳри, аёл муҳаббати Оллоҳ ёғдирган маърифат нуридан вужудга келади. Уларнинг ҳар бири кўклам қуёшининг тафтани туйган чечак қишнинг аёзли тунларидан кейин навбахор тонгида муздек ерни ёриб чиққанидай, ҳар қандай бало-ю қазолардан кейин ҳам ҳаёт ва Ватан келажагини, инсонийликни барқарор этмоқ учун қайта-қайта ўзининг бурчи ва вазифасини тўхтамай адо этади. Куз келганда, хазон бўлиб ерга учиб тушган япроқ каби бу кўҳна офоқ дарахгидан учган ҳар бир инсон умри ўзи билан илоҳий нурнинг бир ҳовучини олиб келади. Аммо баҳор келиб, қорайиб яхлаб ётган новдаларда бўртган куртаклардек, она қорнидан минг бир машаққат билан иссиқ зулматдан кўрқинчли ёруғлик дунёсига чиққан, ёнғоқдан сал каттароқ юраги аввал заиф-заиф, кейин тез-тез ва ниҳоят, хотиржам, бир маромида тепинган чақалоқ бу дунёга (тўққиз ой давомида уни асраган ўша иссиқ зулмат қўйнидан) яна бир ҳовуч нур олиб келади. Инчунин, Оллоҳ нури абадийдир, Оллоҳ нури маърифат нуридир.

Рўйи заминда пайдо бўлибдики, инсонни битта савол қийнайди: «Мен ўзи кимман? Мен ўзи нимаман? Мен ҳайвонми, жонзотми, одамми?» Бегўтгов оқаётган абадиёт дарёси қирғоғидаги шамоллар шовиллатган қамишлар безовталиги, қора лочин қувган кабутарнинг умидли саросимаси бор бу саволларда!

Кўҳна ривоят ёдингиздами?! Ҳазрати Алидан бир киши сўрабдики: «Осмон - камон, ер- камон ипи, ҳодисалар (офату-кулфатлар) ўқ бўлса, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отгучи камонбоз Худойи таоло бўлса, одамлар қаерга ҳам қочсинлар?» Ҳазрати Али жавоб бериб: «Одамлар Тангрининг қошига қочсинлар», - дебдилар. Мана шу мураккаб ва азалий сўроқларга жавоб излаган

ёш Аҳмад - бўлажак Шайхи Валитарош -Нажмиддин Кубро сўфийлик йўлига кирди. Сўфийлик йўли Оллоҳ маърифатига интилиш, Оллоҳ жамолидан бир нишона кўришга уриниш йўли эди, инсонни қийнаган кўплаб саволларга йўл кўрсатувчи тариқат эди.

Мен ҳам Ҳазрати Шайхи Валитарош даҳмаси қаршисида тиз чўкиб, кўҳна ва мангу саволларга жавоб излайман. Ожизлигимдан кўрқиб ваҳимага тушаман: Бу чеки чегараси йўқ ўн саккиз минг олам аро Оллоҳ тилу забон, онгу тафаккурли қилиб яратган жонзот -инсон қавмидан бўлсам, нечун ҳаёт зарбалари остида қамишдек эгиламан, нега дарахт шохида сарғайган япроқдек йўқлик қаърига учаман, нега мени ўлдирадилар, нега хўрлайдилар, ўзимга ўхшаган тилу забонлилар нега жонимга қасд қиладилар? Ахир илк маротаба ўт билан гилдиракни ихтиро этган, деҳқончиликни яратган, юлдузларга қараб вақтни белгилашни, карвонлар йўлини тузишни кашф қилган, Олам меҳвариде ер турган деб адашган, замонлар ўтиб, нур манбаи - қуёш турганини фаҳмлаган, ўзидан кейин фарзандлар қолдирмоқни бурчи деб билган инсон мен эмасманми? Ахир, булар ҳам инсонларми - гоҳ шимол совуқлари-ю кум бўронлари ичидан тишларини мажақтирган, пакана отлар устида ўтириб, тер, сийдик ва тезак ҳидини тўрт томонга анқитиб тўда-тўда ёпирилиб келиб, гуллаб турган шаҳарларни, боёларни, қишлоқларни ғорату вайрон этган, гоҳ маданият элтаяпман деб ўйлаб, аслида ўзига ўхшаган, ўзига ўхшаб кийинмаган, динига сиғинмагани учун бир халқни қолоқ деб билган ва ўз маданиятини, тилини, динини милтиқ, тиғу найза, мина-ю бомба, қатағону зуғум билан ўтказмоқчи бўлган, охир-оқибатда етти ёт халқнинг қонли тупроғи, вайрон мозори устида мағлуб ва нобуд бўлишини англамай шодумонлик қилган?! Ахир булар ҳам инсонми - ўша илоҳой нур борлигини, унинг шиддати ва қудрати ҳар қандай зуғумкор кучни нес-нобуд этажагини билмаган?

Мана шу ёвуз саволларни ўйлайману бирдан хушёр тортаман. Уларнинг барчасига жавоб топмоқчи бўлгандек мақбара пештоқига нақшланган рубойга тикиламан. Ўша нақшин ҳарифларни ўқишга ожиз бўлганим учун, аллақачонлар хотирамда абадий муҳрланган сатрларни ичимда тақрорлайман:

*Аз суҳбати халқ жуз паришони нест,
Аз «қола-якулу» ғайри ҳайрони нест.
Даст аз ҳама шустан, нашистан дар кунж,
Он сат, ке охираш пушаймони нест.*

Рубойининг ҳар сатри мағзини чақишга, ҳар бир ҳикмат моҳиятини фаҳмлашга уринаман.

*Аз суҳбати халқ жуз паришони нест,
Аз «қола-якулу» ғайри ҳайрони нест.*

Яъни:

*Халқ суҳбати паришонликдан бошқа нарса эмас,
«Қола-якулу» («айтди-дедилар») дан ҳайронлик йўқдир.*

Бу билан нима демоқчи Ҳазрати Кубро? У тасаввуф илмининг энг бирламчи ва энг кўҳна ақидасини айтмоқда. Илму маърифатдан йироқ оломондан - жоҳилликдан узоқлаш, унинг майда ташвишлари сенга бегона бўлсин, унинг манфаатларини билишдан сенга фойда йўқ, хилватга қоч, яъни юрагинг билан танҳо қолиб, ўзинг-ўзингни кашф эт, токим Ҳазрати Расулulloҳ (с.а.в.) айтганларидек: «Ўзингга назар қил!» Инчунин, тасаввуф аҳли назарида мақсад- комиллик, комиллик эса Оллоҳда мужассам экан, жоҳилликдан-оломондан қочмоқ лозимдир. Маъруф Карҳий хитоб қилганидек: «Тасаввуф халойиққа юз бурмоқ ва халойиқдан юз ўғирмоқдур». «Қола-якулу» (Айтди-дедилардан, яъни маънисиз суҳбатлардан кўп фойда йўқ. Ундан ҳайронлик - кашфиёт, янгилек топмоқ мушкулдир. Саҳл ибн Абдуллоҳ Ат-Тустарий айтганларидек: «Сўфий қайғу ила софланган, ҳаромликдан қутулган, тафаккурга йўғрилган, фикрга тўлган, оломонни тарк этиб, ёлғиз Оллоҳ билан (яъни Оллоҳни билмоқ маърифати билан) машғул бўлган, олтин билан тупроқни бир (тенг) билган кишидир». Ровийлар суҳбат хусусида куйидаги нақлни ибрат қиладилар:

Шайх Варроқ Тирмизий умр бўйи ҳазрати Хизрни кўришга орзуманд эди. Ҳар куни сабоҳдан қабристон томон отланар, оқшом қайтар, боришдаям, қайтишдаям Куръони каримни тажвид этарди.

Бир куни дарвозадан чиқиши билан бир нуроний чолни кўрди. Чол салом берди, Шайх Варроқ алик олди. Чол айтдиким: «Суҳбат истармисан?» Варроқ: «Истарман», -деди. Сўнг икковлон қабристон томон кетдилар. Йўл давомида Шайх Варроқ чол суҳбатидан баҳраманд бўлди. Манзилга етишгач, чол айтди: «Эй Шайх Варроқ, мен - Хизрман, сен мени кўришга орзуманд эдинг. Бугун менинг суҳбатимни эшитдинг ва ҳар куни Куръондан бир жузь ўқиш саодатидан маҳрум бўлдинг. Хизр суҳбати шу экан, бошқаларнинг суҳбати қандай бўларди?»

Бу ривоятдаги Куръони Каримни ўқиш ҳолати рамзий маънода

доимий маърифатга интилишни билдиради. Маълум ва машҳурки, Куръон - улуғ маърифат: ҳам иймон, ҳам диёнат бағишловчи, илмга чорловчи даъваткор китобдир.

Куръоннинг луғавий маъноси «қироат», яъни «ўқиш» демак. Оллоҳ Таоло Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломга Ҳазрати Жаброил орқали юборган биринчи оят ҳам «Икра»- «Ўқи» деб бошланади. Куръони Каримда «илм» сўзи турли ҳолларда 765 марта такрорланади. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳаётлари ва айтган сўзлари ҳам илмга даъват билан тўла. Ислом илмига, маърифатга даъват қилишни улуғлаган, маърифат билан машғул бўлишни ибодат мақомига кўтарган, ҳаттоки ихтиёрий ибодатдан илм талабини устунроқ қўйган. Илму маърифат эса инсонни бекорчи суҳбатлар билан умргузоронлик қилишини рад этади.

Пештоқдаги рубойининг иккинчи байтини ўқийман:

*Даст аз ҳама шустдан, нашистан дар кунж,
Он аст-ке охираш пушаймони нест.*

Яъни: «Ҳаммадан (халойиқдан) қўлни ювиб, бир кунж-бурчакда - хилватда ўтирмақ шундай нарсаки, ундан асло пушаймонлик йўқдир». Ҳазрати шайх айтмоқчиларки, халойиқдан қўлни ювмоқ, бу ёлғончи дунё ташвишу хаёлларини унутмоқ, бекорчи гаплардан йироқлашмоқ, буюк мақсад - юракни англамоққа тўсиқ бўладиган нимаики бор барчасидан воз кечмоқ лозим ва бу пушаймонликка сабаб бўлмайди. Тасаввуф арбоблари назарида, инсон кўринишида олам сағир - кичик олам бўлса-да, аслида у олами кубро, олами акбар, яъни, инсон ҳақиқатда бутун оламларнинг ўзидир. Шу сабабдан инсон оламини билишни истаса, энг аввало хилватда, ёлғизликда ўзини, қалбини кашф этмоғи лозим. Куръонда айтилганидек, «Мўминнинг қалби Раҳмон аршидир». Айнулкузот эса «Мўминлар дили Лавҳ ул-Махфуз эрур» дея хитоб қилган. Бу неъмат - қалб инсоннинг асл моҳиятидирким, инсон бутун илму маърифатга қалб воситасида эришади ва хитоб, азоб, танбеҳ ва талаблар унга қаратилган бўлади. Сўфийлар назарида, қалб - Оллоҳ руҳининг таҳти. Саҳл Тустарий бехуда «Дил - Арш, кўкрак-Курсидур» деб айтмаган эди. Лекин, бунда Оллоҳнинг Арши ва Курсиси ирода қилингани йўқ, чунки бу имконсиздир. Балки мурод Қалб - инсоннинг биринчи мамлакатини ва барча тадбир-тасарруфларининг илк манбаи эканини таъкидлашдир. Шайх Нажмиддин Кубро назарида, Худо борликдаги барча нарсада тажассум бўлганидек, у инсонда, энг аввало, унинг Қалбида мужассамдир, яъни унинг ботиний моҳияти илоҳийдир.

Шайх Шабустарий таъкидлаганларки: «Боргил, сен кўнгил уйингни ораста қил, маъшуқанг келиши учун жой тузат. Қачон сен чиқиб кетсанг, яъни ўзлигингни тарк этсанг, шундан сўнг маъшуқанг, яъни Оллоҳ у ерга киради ва жамолини сенга сенсиз зоҳир этади». Бу ҳикматдаги «Сенга сенсиз зоҳир этади» иборасини қандай тушунмоқ лозим? Бу ибора Оллоҳнинг қудрати ҳақида, ҳар неки бор нарса унинг иродаси билан яралиши, ҳар неки амал унинг ихтиёри билан содир бўлиши ҳақидадир.

Қалб маъносида Имом Ғаззолий бундай ёзадилар: «Улуғлик эгаси, буюк Оллоҳ ҳаққи-ҳурмати мен Исо алайҳиссаломга нозил бўлган Инжилда кўрдим (яъни шу гапни ўқидим): «Мурдани жанозага қўйилган вақтдан то қабр бошига етгунча, Оллоҳ ўз улуғлиги билан қирқ савол сўрайди. Энг биринчи саволда Оллоҳ айтдики: «Эй бандам, сен неча йиллар давомида бандалар назари тушадиган жойларни поклаб, тозалаб юрдинг, аммо менинг назарим тушадиган Қалбингни ақалли бирон соат ҳам пок тутмадинг. Мен эса умидвор бўлиб, ҳар кун сенинг қалбингга қарайман. Эй бандам, эҳсони карамларимга ўрганиб олиб, мендан бошқалар билан нималар қилмадинг. Ҳолбуки, мендан бошқанинг ёди билан нафас олиш ҳам лойиқ иш эмас. Гапир, ё бирор сўз эшитолмайдиган кармисан?! (Имом Ғаззолий, «Охиратнома»).

Оллоҳ таоло Арши ва Курсисини ирода қилиш имконсиз бўлганидек, Оллоҳ висолига етишмоқ, у билан гаплашмоқ ҳам бу дунёда имконсиз бир ҳаракатдир. Яъни: «Оллоҳ башар билан гаплашмайди, инчунин ваҳий ёки парда орқасидан туриб ёки фаришта юбориб ўз хоҳлаган нарсасини ваҳий орқали билдиради. У улуғ ва ҳаким зотдир» (Шўро сураси, 51-оят). Парда орқасидан гаплашиш шундай бўлади: Оллоҳ ўзи хоҳлаб мартабасини кўтарган инсоннинг қалбида баъзи сўзларни жо қилади. Қалб пардаси ўраган бу сўзларни эшитиш учун сўфийлар бу пардани кўтармоққа уринадилар. Шу боис сўфийлик моҳияти ғайб асрорини англамоқ ҳаракатидир, бу ҳаракат иштиёқ ва изтироб эвазигадир ва шунинг эвазига илоҳият шууридан нишона коришдир. Сўфий назарида, ўзини Ҳаққа етказиш - унинг висолини кориш эмас, чунки бу имконсиздир, мақсад ҳақдан нишона - унинг дилидаги аксини кўрмоққа муяссар бўлмоқдир. Аммо мавлоно Жалолиддин Румий айтганидек:

“Бойи гул бошад далели гулистон».

Шайх Кубро назарида, инсон Оллоҳ яратган мўъжизалар ичида мўъжиза - олам ичра оламдир. Бу митти олам борлиқ инъикоси ҳам.

Шундай экан, у Оллоҳ сифатларидан бўлак ҳамма унсурларни ўзида акс эттиради. Оллоҳ ўз Курсисини етти қат осмон устида тиклаган экан, сўфий ҳам унга етишмоқ учун неча қат синовлардан ўтмоғи, бунинг учун тариқатда қабул қилинган талаб ва қоидаларни адо этмоғи, зарур сифатларга эришмоғи лозим бўлади. Яъни Абу Ҳомид Фаззолий ҳазратларининг «Ал-мунқиз мин аз-залал» рисоласида ёзилганидек, «Ақл билан эришиб бўлмайдиган ҳодисаларни билиш, тушунишнинг алоҳида йўли, имконияти бор» дирким, бу йўлларнинг бири тасаввуф-сўфийлик йўлидир.

* * *

Мен ҳазрати Шайхи Валитарош даҳмаси қаршисида тизза тушиб, узоқ ўйга чўмаман, ўрнимдан туриб, ичкарига кираман. Қабр ёнида оҳиста чўккалаб, шайх руҳини шод этмоқ ниятида Қуръон тиловат қиламан. Неча-неча асрлар давомида сонун саноксиз улуг ва мўътабар зотларни оҳанрабодай ўзига тортган хилватгоҳ бу. Не-не забардаст зотлар шу жумладан Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам бу қутлуг остона жўробкаши-супурувчиси бўлишни ният қилиб армонда кетган. Қабрга игиларканман, хаёл оғушига чўмаман. Кулоғимга ҳазрати Кубаронинг рисоаларида ўқиганларим, олис-олислардан етиб келган ўқтам ва тиниқ бир овозда жаранглай бошлайди:

– Гувоҳлик бераманким, Оллоҳ Таолодан ўзга илоҳ йўқдир. У улуг ва буюқдир. Унинг шериги ҳам, ўхшаши ҳам йўқдир. Яна шуни гувоҳлик бераманким, Муҳаммад унинг бандаси ва элчисидир. Дунёнинг ярмини кезиб чиқдим, кўп ишларни тажриба қилдим, машаққатлар чекдим, кўп кишилар ила суҳбат қурдим, улуг ишларга қадам босдим, тирикчиликнинг аччиқ-чучугини тотдим, китобларга мурожаат қилдим, олимлар хизматида бўлдим, умримни дунё излаш билан зое ўтказдим, ажойиботларни кўрдим, аммо ўзимдан ёмонроғини кўрмадим... Кўрдимки, умр ва дунёдан тез, шошилиб йўқ бўлиб кетадиганроқ, ўлим ва охиратдан кўра яқинроқ, орзудан кўра узоқроқ, хотиржамликдан кўра гўзалроқ нарса йўқ экан... Кўрдимки, вақтини “эссиз”, “қанийди”, “қошкийди”-лар билан ўтказган кишининг умри энг қисқа умр экан. Энг гўзал безак тавозеълик, энг хунук нарса бахиллик экан.

Кўрдимки, энг ноёб неъмат ростгўйлик ва қаҳрамонлик, энг оғир қийноқ ёмон ва мунофиқ дўстлар экан. Кўрдимки, дунё қуллигидан озод бўлган кишигина ҳақиқий хур экан. Тўғрисўзликдан кўра юксакроқ зийнатни кўрмадим! Нафсни шармандалик ва дўзах сари ҳайдашда, ақлни эса яхшилиқларга чорлашда кўрдим. Кўрдим-

ки, ўзини тарбиялай олган ва шаҳватлардан тийила олган киши энг кучли шахс экан... Шайтоннинг халойиққа султон бўлиб олиши яхши кўришликдан экан. Мана шу шайтонга қарши бўлмоқни хоҳлаб, уни ўз нафсимга қарши бўлиш ва унга қарши душманлик қилишдан топдим.

Барча халифа-ю подшоҳларни, шон-шавкатли, қудратли султонларни ўз дабдабалари билан машғул бўлиб, ўзларидан ва ўзларига содир бўлаётган нарсадан беҳабарликда кўрдим. Уларни гуноҳкорлик домига маҳкум кўрдим, уларни гуноҳлардан, одамларга озор беришдан тийилишга чорладим. Шафқат қилмаганга шафқат қилинмасликни айтдим. Афсус... минг афсуским, ўлимдан оғирроқ кулфат ўтган ишдан пушаймонлик экан...

Олис мозий қаъридан келган бу тиниқ овоз жаранглар экан, бу сўзлар битилган рисолани ўқиган ўша илк дафъада бўлганидек, кўзимдан ёш тирқираб оқади. Ўз-ўзимга бутун вужудимга санчилган миҳдек оғриқ қўзғатувчи сўзни яна эшитаман: Дунёнинг ярмини кезиб чиқдим, кўп ишларни тажриба қилдим, машаққатлар чекдим, кўп кишилар ила сўхбат қурдим, улуғ ишларга қадам босдим, тирикчиликнинг аччиқ-чучугини тотдим, китобларга мурожаат қилдим, олимлар хизматида бўлдим, умримни дунё излаш билан зое ўтказдим, ажойиботларни кўрдим, аммо ўзимдан ёмонроғини кўрмадим...

Киприқларим намланиб ҳазрати Шайхнинг яна бир рубойисини шивирлайман:

*Ишқ дарди ғариб танимда жондур,
Ким дард чекса, ўшал инсондур.
Ошиқликда дўзах эрур оташгоҳ,
Бошқа каслар учун у зимистондур.*

Китобни икки ярим йилда тутатиб, чоп қилдирдим. Мана неча йилдирки, у иш жавоним тоқчасида турибди. Ҳар замон буюк Шайх билан дийдорлашишни истаб қолсам, уни олиб ўқий бошлайман. Бошқаларга кўрсатишдан кўрқаман. Мен фақат илк муҳаббатимни мана шундай ҳаммадан яширган эдим..

1997 йил.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Биринчи қисм	9
Иккинчи қисм	97
Ўзимдан ёмонини кўрмадим	191

Хуршид Даврон

Шаҳидлар шоҳи

(Нажмиддин Кубро тушлари)

Тарихий-маърифий қисса

Адабий-бадий нашр

Муҳаррир:

Оистахон Нажмиддинова

Техник муҳаррир:

Мадина Абидова

Саҳифаловчи:

Сирдарёхон Ўтанова

Нашриёт рақами: № з-051

Босишга рухсат этилди: 15.04.2008 йил.

Босмахонага топширилди: 17.04.2008 йил.

Бичими: 60x84 ¹/₁₆. Ҳисоб-нашриёт табоғи: 9,5.

Шартли босма табоғи: 12,5. Адади: 1000 нусха.

22-буюртма.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти: 100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.

«Нур полиграф» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., З. Қобулов кўчаси, 19-уй.